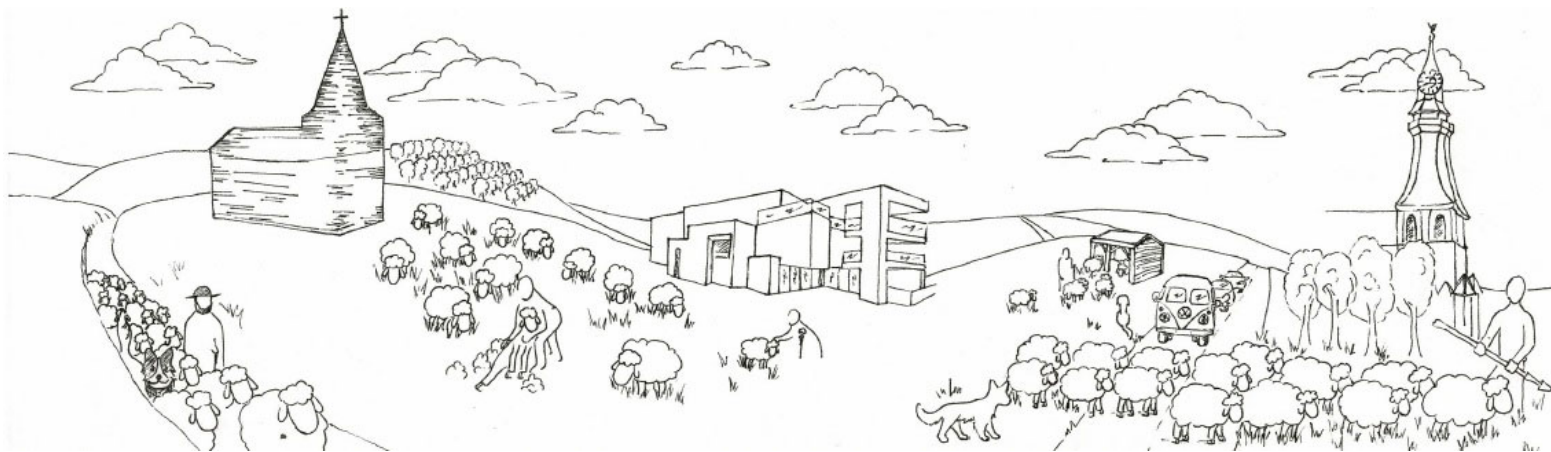

UNIVERSITEIT ANTWERPEN
Masterthesis
Academiejaar 2020-2021

Herders en schapen, de netwerkers van de 21ste eeuw in Limburgs Haspengouw

Onderzoek naar historische heerdgangen als basis voor een herintroductie van rondtrekkende herders van Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk tot in het hart van Hasselt.

Student: Kathleen De Clercq
2MA ERGOEDSTUDIES

Promotor: Gerrit Verhoeven
Co-promotor: Frank Gelaude

Leeswijzer

Bij deze thesis hoort een kaartenbundel. De kaarten zijn gemaakt in het softwareprogramma QGis en staan als kleine afbeelding op de gepaste plaatsen in de thesis. De bodemkaart, de waterlopenkaart en een kaart met de habitatrictlijngebieden zijn aan de bundel toegevoegd. Voor verwijzingen naar gemeenten of locaties is het aangeraden om de kaartenbundel als apart document tijdens het lezen erbij te houden.

Voorwoord

Als boerendochter prijs ik mezelf gelukkig altijd door dieren omringd te zijn geweest: koeien, zeugen, een waakhond en een klein hondje met de allures van een Border Collie, katten, konijnen, cavia's. Toch was het eind jaren '80 een plezier om op vrijdagavond met het hele gezin naar de supermarkt te rijden en onderweg steevast de kudde schapen met zwarte koppen te zien. Het sprak zelfs mijn vader aan die ooit luidop heeft gedroomd "Zo zwartkoppen moet ik nog hebben". Het is nochtans bij die droom gebleven.

Begin jaren 2000 ging ik in de maanden februari op zoek naar de bijzondere gevlochten kornoeljehagen bij de herenboerderijen in het zuiden van Limburg. Ik was over hun bestaan geïnformeerd door een schapenhouder uit Nederlands Limburg. Beetje bij beetje kreeg ik inzicht in de functies van die specifieke hagen, steeds geplant rond moestuinen bij herenboerderijen. Die herenboerderijen hebben achteraf hun plaats verworven als 'landschappelijk element' in de wetenschappelijke inventaris van Agentschap Onroerend Erfgoed.

Nogmaals 20 jaar later schrijf ik een masterproef waarin alles samenkomt: schapen in een glooiende weide als herinnering aan mijn kindertijd, kornoeljehagen als deel van een heerdgang in de gemeente Heers, en mijn studies die mij toelaten mij daarin te verdiepen. "Waar een wil is, is een weg" is mijn slogan.

Dankwoord

Ik start met een welgemeende dankjewel aan ieder die iets of veel heeft bijgedragen aan deze masterthesis.

De diverse antwoorden van meneer Dirk Laporte, jaren voor ik met de studies startte, zelfs nog voor de opleiding inkantelde in de universiteit hebben er uiteindelijk toe geleid dat ik nog afstudeer voor hij zelf de opleiding verlaat. Dankjewel meneer Laporte om telkens, ook al was dat niet deel van uw taakbelasting, te antwoorden op mijn vragen. U leeft voor de opleiding en dat hebben we allemaal gevoeld.

Dank aan de promotoren Gerrit Verhoeven en Frank Gelaude om achter dit werk te willen staan en goede bronnen aan te reiken alsook nieuwe tips om op verder te zoeken.

Dank aan Eddy Dupae van de Vlaamse Land Maatschappij om me warm te maken voor dit onderwerp, het is meer dan aardig gelukt.

Dankjewel aan het luisterend oor van studiegenoot Hilde Vanminsel die ik dankzij deze studies leerde kennen. We hebben elkaar onafgebroken gesteund en aangemoedigd en tegen elkaar gezegd 'Yes, we can!'

Dank aan departementshoofd Marleen Schepers, opleidingshoofd Tony Remans en mijn collega's van Hogeschool PXL - groenmanagement voor de inspanningen en het begrip als ik alles op alles wilde zetten om geen les in Antwerpen te missen.

Dank aan mijn familie en in het bijzonder aan mijn kinderen Aaron en Roos die me aanmoedigden en steunden door huishoudelijke taken over te nemen zodat tijd voor mij vrijkwam om te studeren.

Bovenal, onmetelijke dank aan mijn echtgenoot en soulmate Peter voor zijn overredingskracht om die studies nu eindelijk te doen en voor zijn blijvende aanmoediging door 'alle zorgen' ontelbare keren van me over te nemen. Zonder hem zou ik dit nooit bereikt hebben.

En als het kan, een postuum dankjewel aan Henricus Hillegers en 'Make' Missotten. Wat zou ik er van genoten hebben mocht ik Henrik in het echt gekend hebben en mee hebben kunnen zoeken naar verklaringen voor waarnemingen op kaarten, in archieven en op het terrein. Zijn werk heeft in elk geval inspirerend gewerkt. 'Make' Missotten zou me veel hebben kunnen leren over zijn schone stiel. Om te weten wie ze zijn is hier mijn thesis over het Haspengouwse landschap. Een landschap met potentie gebaseerd op een eeuwenoud gebruik: "de heerdgang".

Samenvatting

De heerdgang waarbij de herder met zijn schaapskudde rondtrok op het ritme van honger en dorst naar begraasbare terreinen van stoppelgang tot malse weide is even oud als de sedentaire landbouw zelf in nagenoeg heel Europa. De kudde gedreven over kleine wegjes en gehoed in open terreinen of woestenijen, een eind van de nederzetting waar de bewoners hun akkertjes afsloten met hagen. Voor de laag gelegen landen was het voedselaanbod toereikend genoeg om een heerdgang binnen de gemeentegrenzen te organiseren. In montane gebieden is sprake van een zomergraasweide hoog in de bergen waar de herder met zijn kudde dan ook maanden verblijft tot hij in de nazomer weer terugkeert naar het dal. Zijn beweging heet een 'transhumance'.

Het bijzondere aan de Vlaamse heerdgang is dat de schapen 's nachts op stal gingen en daar mest produceerden waarmee de boeren rondom de nederzetting de akkers konden verrijken en de voedselproductie verbeterde. Deze methode voor mestproductie was voor eeuwen de basis van de landbouwontwikkeling in de lage landen. Dat schapen wol, melk en vlees opleverden was interessant maar niet de hoofdzaak al heeft wolproductie voor de productie van lakenstof wel een rol gespeeld in rassenkeuze en hetzelfde kan gezegd worden van de melk voor schapenkazen.

In het begin van de nederzettingstijd was een gemeenschap klein. Het was haalbaar en praktisch om alle bezit en gebruik gemeenschappelijk te houden. Door een toename van de bevolking, uitbreiding van de nederzetting en vervolgens omzetting van woestenijen in bewerkbare grond werd er rondom de nederzetting steeds meer grond in privé-bezit genomen. De woestenijen die nog gemeenschappelijk waren krompen in en de gezamenlijke dorpskudde evolueerde naar een kudde die samengesteld was uit de eigen schapen van de bewoners. De dorpsherder hoedde ze alsof hij een gemeentelijk ambt bekleedde.

Een laatste vorm van de heerdgang in een agrarische samenleving heeft in het hier gekozen studiegebied Borgloon-Wellen-Alken-Hasselt in Haspengouw op enkele plaatsen kunnen blijven bestaan tot in het midden van de twintigste eeuw. De opkomst van kunstmest alsook de schaalvergroting van de landbouw, de afname van de interesse voor wol, de toename van het verkeer en zo meer hebben ertoe geleid dat de herder met zijn kudde en zijn hond uit het straatbeeld is verdwenen.

Naast literatuur zijn vooral Middeleeuwse tot 18de eeuwse keuren of voorlopers van gemeentelijke wetten een dankbare bron. Keuren bevatten de regels waaraan een heerdgang gebonden was. Ze bepaalden tijdstip en toegang voor de dorpskudde op de terreinen binnen de grenzen van de gemeente want ook al waren de percelen in privé-bezit, nabegrazing na de hooitijd of stoppelgang na de oogst was nog tot het midden van de twintigste eeuw een algemeen gebruik. Dat dit gebruik tot toen heeft plaatsgevonden blijkt ook uit de oral history die we leren uit gesprekken met de oudste inwoners van het studiegebied. Toponiemenonderzoek dat nog maar weinig is gebeurd voor Haspengouw wijst uit dat doorheen het hele studiegebied verbanden te leggen zijn met heerdgangen.

Hoewel we momenteel het fenomeen van een herder met kudde voornamelijk toewijzen aan de schrale heidegebieden in de Kempen en elders in Europa heeft de heerdgang overal bestaan waar ook maar enigszins iets te grazen viel. Dat de heerdgang minder bekend is voor Haspengouw is te wijten aan de aard van de bodem. Door de rijke grond konden de gemeenschappen zich gewoonweg eerder permitteren om de schaapskudde als mestproducent af te bouwen en zo goed als alle woestenijen om te zetten in akkers en weides voor koeien.

Huidige schapenhouders, die zich herders noemen, passen minder het drijven en hoeden van de schapen toe maar her en der neemt de interesse ervoor weer toe. De drijfveer daarbij is de snelheid waarmee een bewegende kudde kan bijdragen aan de biodiversiteit. Organismen liften immers mee in de vacht van de schapen. Zo gebeurt de verplaatsing van een soort van het ene naar het andere gebied sneller dan het zou kunnen gerealiseerd worden met de ontwikkeling van een groene corridor. Ook vanuit de hoek van het landschapsbehoud en in het bijzonder dat van de hoogstamboomgaarden is er opnieuw nood aan begrazing door schapen.

Het toerisme in Haspengouw is gericht op de beleving van het landschap dat bestaat uit een mix van nog kleine dorpskernen, natuur en landbouw. De fruitteelt heeft eerder al geleid tot het

'bloesemtoerisme' en de kunst in het landschap zoals de doorkijkkerk van Borgloon en een goede uitbouw van B&B's lokt nu al heel wat bezoekers naar de regio. De plattelandsontwikkeling is er dus niet alleen een van landbouw maar ook een van toerisme.

Het beeld van een landschap met schapen en herders is er een dat aanspreekt. Dat blijkt uit internationale voorbeelden en uit een korte bevraging van meer dan 700 facebookgebruikers. Haspengouw heeft alles in huis om een landschapspark te worden waarin dergelijke kuddes weer mee de natuur en dorpscultuur vormgeven, waarbij ze grazen in de boomgaarden van het onroerendergoedrichtplan, waar ze snelle fietsers aan de 'kalm-aan-rem' laten trekken omdat er iets te beleven valt, waar de lammetjes dartelen naast de doorkijkkerk alsof ze er altijd heeft gestaan en waar boeren weer *landschapsbouwers* kunnen zijn. Een nieuwe heerdgang kan het Zuid-Limburgse Haspengouwse landschap hervitaliseren en verbinden door juist die eigenheid die nog rest te behouden en te respecteren. Dat op tijd en dus nu inzien is de taak van de bewoners zelf en als zij daartoe ondersteuning krijgen van de provincie of een andere overheid dan kan dit project 'Heerdgang Haspengouw' slagen.

Tot nu toe kwam de vraag om heerdgangen te herintroduceren vanwege de ecologen. Dit rapport toont aan dat een heerdgang op veel vlakken een meerwaarde kan betekenen voor het landschap, de regio, haar bewoners en bezoekers. Een heerdgang weer zichtbaar maken is meer dan alleen de herder met zijn kudde laten grazen in natuurgebieden. Door een eenzijdige aanpak los te laten en over te stappen naar een meerzijdige, transdisciplinaire aanpak worden de motieven van diverse belangengroepen duidelijk. Een heerdgang geeft mogelijkheden om een geschiedenis van een dorp te vertellen, een hernieuwde betekenis aan kapellen te geven en het ontstaan van een holle weg te demonstreren. Erfgoed en natuur moeten de handen in elkaar slaan want de heerdgang biedt de mogelijkheid om overal maximaal de natuur en het landschap te behouden of forse ingrepen in het landschap die in een recent verleden gebeurden om te keren. Toerisme en lokale ontwikkeling zijn de partners die mee de heerdgang vormgeven en op de kaart zetten of dat nu wandelkaart is of een menukaart.

Als politici toestaan dat agentschappen samenwerken over hun beleidsdomeinen heen en bereid zijn om toegevingen te doen waarbij het maatschappelijk belang een plaats vindt boven het eigenbelang dan is er een toekomst voor de heerdgang van de 21ste eeuw. Om deze heerdgang te realiseren dient een netwerk tussen de agentschappen gebreed te worden maar eens dat netwerk er is en de herder weer met zijn kudde de heerdgang kan doen is die herder met zijn kudde zelf de grootste netwerker voor een landschapspark zo groot als Haspengouw zelf.

Via een concept voor de uitwerking van dit project werd voor een deelgebied binnen het studiegebied een concretere uitwerking bedacht dat kan doorgaan als pilootproject. Bij deze concretere uitwerking werd de herder met zijn kudde zichtbaar gemaakt in het landschap, is de heerdgang onderwerp van evenementen, worden fragmenten van oude heerdgangen opnieuw zichtbaar, wordt natuur met openbaar groen en woongebieden verbonden en zijn schapen welkom in een industriegebied. Ook als de kudde er niet is zal er aan hen gedacht worden want erfgoed dat een verband houdt met de heerdgang zoals kapelletjes en toponiemen krijgt een duiding. Dit voorstel van een prototype ging, rekenend op goede wil van alle partners, vlotter dan verwacht. De verklaring zit in het verleden: overal waar ook maar iets wilde groeien, hoe schraal of klein ook, was een heerdgang mogelijk en dit millennia lang. Voor de heerdgang van de 21ste eeuw baseren we ons op de historische heerdgang: we zien terug potenties en denken in termen van 'begraasbaarheid'. Doordat we deze denkwijze voor een tijd vergeten waren, is de heerdgang nu als een 'schat op zolder', klaar om herontdekt te worden.

Inhoud

Leeswijzer	3
Voorwoord	5
Dankwoord.....	7
Samenvatting.....	9
Inhoud	11
Afbeeldingenlijst	14
Kaartenlijst.....	19
Lijst met afkortingen	19
Inleiding	21
1 Context, aanleiding, onderzoeksvragen en scope	23
2 Literatuurstudie	26
2.1 Heerdgang als historisch gegeven	26
2.1.1 De werking van een heerdgang en een “transhumance”	26
2.1.2 De heerdgang: een korte geschiedenis.....	28
2.1.3 De locatie van de heerdgang.....	31
2.2 Herderen en schapen als erfgoed	33
2.2.1 Erfgoedwaarde - onroerend erfgoed: het cultuurhistorische landschap.....	34
2.2.2 Erfgoedwaarde (onroerend erfgoed): het gebouwde erfgoed	38
2.2.3 Erfgoedwaarde: levend erfgoed	39
2.2.4 Erfgoedwaarde (immaterieel erfgoed): het ambacht ‘herderen’	42
2.2.5 Erfgoedwaarde (immaterieel erfgoed): een oude traditie	43
2.2.6 Erfgoedwaarde (roerend erfgoed): attributen van de herder en de uiting in de kunst ...	46
2.3 Nieuwe aandacht voor het (Limburgse) platteland.....	48
2.3.1 Aandacht voor natuur en landschap in Limburg	48
2.3.2 Ontwikkeling van het plattelandstoerisme	48
2.3.3 Ontwikkeling van de horeca	49
2.3.4 Erfgoed in de kijker	50
2.3.5 De provinciale ondersteuning	50
2.4 Hedendaagse waarden van geschepende begrazing of begrazing door schapen.....	51
2.4.1 Ecologische waarde	51
2.4.2 Sociale waarde	53
2.4.3 Toeristische waarde	53
2.4.4 Educatieve waarde	54
2.4.5 Waarden voor de gezondheidszorg.....	55
2.4.6 Erfgoedwaarde	56
2.4.7 Economische waarde	56
2.4.8 Waarde voor de akkerbouw.....	57

3	Methoden voor aanvullend onderzoek	58
3.1	Studiegebied	58
3.2	Historische heerdgangen	59
3.2.1	Toponiemenonderzoek en cartografisch onderzoek	59
3.2.2	Archiefonderzoek	60
3.2.3	Iconografisch onderzoek	60
3.2.4	Oral history	61
3.2.5	Terreinbezoek en kaartmateriaal	62
3.2.6	Te rade bij geschiedkundige kringen	62
3.3	Hedendaagse begrazingsprojecten	63
3.3.1	Interviews en meeloopdagen met herders	63
3.3.2	Opdrachtgevers voor begrazing	63
3.4	De betekenis van herders en schapen, een publieke opinie	64
4	Onderzoeksresultaten	65
4.1	Studiegebied	65
4.2	Resultaten met betrekking tot historische heerdgangen	72
4.2.1	Toponiemenonderzoek	72
4.2.2	Archiefonderzoek	84
4.2.3	Iconografisch onderzoek	87
4.2.4	Oral history	93
4.2.5	Terreinbezoeken en kaartmateriaal	98
4.2.6	Locaties van historische heerdgangen op basis van alle onderzoeken	99
4.3	Hedendaagse begrazingsprojecten	100
4.3.1	Hedendaagse herders en hun werkwijze	100
4.3.2	Opdrachtgevers voor begrazing	103
4.3.3	Raskeuze	105
4.3.4	Besluit	105
4.4	De betekenis van herders en schapen volgens geënuquêteerden	106
5	De toekomstmogelijkheden van een heerdgang	108
5.1	Een heerdgang als middel voor biodiversiteitsbehoud en uitbreiding	108
5.2	Een heerdgang in een landschapspark	109
5.3	De heerdgang als beleving	111
5.4	Een heerdgang om gemeenschappen te verbinden	114
5.5	Een heerdgang als katalysator voor lokaal ondernemen	115
5.6	Een heerdgang om Sustainable Development Goals te bereiken	117
5.6.1	SDG 2 Geen honger	118
5.6.2	SDG 3 Goede gezondheid en welzijn	118
5.6.3	SDG 4 Kwaliteitsonderwijs	119

5.6.4	SDG 8 Eerlijk werk en economische groei	121
5.6.5	SDG 11 Duurzame steden en gemeenschappen.....	121
5.6.6	SDG 12 Verantwoorde consumptie en productie	122
5.6.7	SDG 13 Klimaatactie	123
5.6.8	SDG 15 Leven op het land	123
5.6.9	SDG 17 Partnerschap om doelstellingen te bereiken	124
5.7	SWOT-analyse voor een hedendaagse heerdgang	125
5.7.1	Een heerdgang als middel voor biodiversiteitsbehoud en -uitbreiding.....	125
5.7.2	Een heerdgang in een landschapspark.....	125
5.7.3	Een heerdgang als beleving	127
5.7.4	Een heerdgang om gemeenschappen te verbinden	128
5.7.5	Een heerdgang als katalysator voor lokaal ondernemen	128
5.7.6	Een heerdgang om Sustainable Development Goals te bereiken	130
6	Implementatieplan	131
6.1	Voorwaarden voor de ontwikkeling van een hedendaagse heerdgang	131
6.1.1	Voor de kudde	131
6.1.2	Voor de herder en zijn honden	131
6.1.3	Voor de bewoners langs de route.....	132
6.1.4	Voor de partners en de opdrachtgevers.....	132
6.1.5	Voor de toeristen en recreanten	132
6.1.6	Voor de erfgoedontsluiting.....	133
6.1.7	Voor het tracé	133
6.2	Een concept en een pilootproject	134
6.2.1	Het concept.....	134
6.3	Het vervolg van de uitwerking	140
7	Besluit.....	143
8	Reflectie.....	144
9	Bibliografie	146
10	Bijlagen	156
10.1	Bijlage 1: enquête 'Herders en schapen'.....	156

Afbeeldingenlijst

Afbeelding 1 Langs Indische wegen liggen 'koeienvlaaien' te drogen die later als brandstof worden gebruikt. (Jacquet 2018).....	29
Afbeelding 2 Favoriete weideplaatsen van grote herbivoren, die in kuddeverband werden gehouden in een Zuidlimburgs beekdal naar Hillegers 1990. Runderen, schapen, varkens en ganzen verschillen van elkaar wat betreft hun voedselstrategie, elke soort heeft eigen weidegronden. (H. Hillegers 1993)....	30
Afbeelding 3 Weiland met schapen, Matifas Louis Rémy, 1847-1896 (Erfgoedplus 2017).....	31
Afbeelding 4 Een bosje op de top van het leemplateau in Hoeselt met de naam 'Teugelenköpke' als voorbeeld van een restant van hooggelegen loofbossen. (K. De Clercq, Fotoreportage Limburgs Landschap stage 2021).....	31
Afbeelding 5 Grazende kuddes nabij de Mont-Saint-Michel in augustus 2017. Een beeld dat vandaag nog steeds toeristen bekoort om het te fotograferen. (Vandyck, Fotoreportage Normandië 2017).....	34
Afbeelding 6 Heidevegetatie op de Maasmechelse heide in het Nationaal Park Hoge Kempen als beeld van een 'common pasture' (Vandurmen 2012)	35
Afbeelding 7 Beemd met schapen in gemeente Wellen, als beeld van 'common meadow' (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	35
Afbeelding 8 Een vlonderpad in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt verhoogt de toegankelijkheid voor de recreanten. Het landschap is een halfopen landschap met een afwisseling van natte graslanden, ruigtes, populierenbossen en houtkanten. (Vandyck, Fotoreportage Mombeekvallei 2020)	36
Afbeelding 9 Een kudde schapen op een graanakker na de oogst in 2017, in de regio Erbil in Irak (Miller 2017).....	37
Afbeelding 10 Boomgaard Steenbroek in Hoeselt van de Nationale Boomgaarden Stichting, een voorbeeld van het beeld bij uitstek van boomgaarden en begrazing in Haspengouw voor toerist en recreant (Nationale Boomgaarden Stichting - Projecten 2021).....	37
Afbeelding 11 Voetwegen, oud en nieuw ontsluiten het landschap rondom Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage Landschapsexcursie Hogeschool PXL Groenmanagement 2019).....	38
Afbeelding 12 Een klas uit Pelt voor de schaapskooi van Neerpelt, tentoongesteld in het openluchtmuseum van Bokrijk (Gemeente Pelt 2021).....	38
Afbeelding 13 Houtlander schapen zijn te herkennen aan de bruinbeige schakeringen op het hoofd. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)	40
Afbeelding 14 Een mergellander schaap is herkenbaar aan de wol die in lange slierten hangt. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012).....	40
Afbeelding 15 Gepauzeerd beeld van een filmpje waarbij de herder zijn leidhamel 'Hannes' bij zich roept om hem het klokhuis van zijn appel te geven. (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland 2021).....	40
Afbeelding 16 Belgische herdershonden van links naar rechts: Groenendaler, Schipperke, Mechelaar, Tervuurse herder, Lakense herder, Zwarte korthaar (Steunpunt Levend Erfgoed 2012).....	41
Afbeelding 17 Konikpaarden en Gallowayrunderen zoeken op 16 juli 2021 in het overstroomde natuurgebied De Wissen langs de Maas in Dilsen-Stokkem, hun toevlucht op een eiland. (Dreesen 2021).....	43
Afbeelding 18 Een duo van schapen als beeldengroep in een landelijke tuin (Van Swieten Kunstobjecten 2021).....	44
Afbeelding 19 Het Lam Gods van de gebroeders van Eyck waarbij alle aandacht op het lam gevestigd is. (Sint Baafskathedraal 2021)	45
Afbeelding 20 Jugon van Bretagne afgebeeld met een herdersstaf. (van den Acker 2021)	45
Afbeelding 21 Herder Johan Schouteden uit Helchteren steunt op zijn herdersstaf (Vranckx 2010) ...	46
Afbeelding 22 Herdersschopje om grond of mollenhopen te scheppen bij het schapenhoeden (Erfgoedplus 2017).....	46
Afbeelding 23 Wolschaar (PetyaVintage 2021).....	46
Afbeelding 24 Tranendreef van kunstenaar Dre Wapenaar in Heers. In de boomtenten is het mogelijk om te overnachten (Visit Limburg sd).....	49

Afbeelding 25 Bloeiwijze van de zeldzame plant 'hartgespan' (Braam sd).....	52
Afbeelding 26 Leen Ricour met haar kudde in de Heilig Bloedprocessie in Brugge (Natuurkudde sd)	54
Afbeelding 27 Picknickwandeling met de herder in Oudsbergen (Het Belang van Limburg 2013)	54
Afbeelding 28 Gepauzeerd beeld van een Youtubefilmpje toont de visuele voorstelling van de kosten en baten van de transhumances in Frankrijk. Zonder subsidie van overheidswege is de traditie niet vol te houden. (C'est pas sorcier 2013)	56
Afbeelding 29 Fotograaf Yves Steukers maakte in volle corona-pandemie in voorjaar 2020 deze iconische foto op de N80 die voorbij Alken komt. Deze anders drukke weg was tijdens de eerste Corona-lockdown in maart-april 2020 nagenoeg leeg op wagens van hulpdiensten, zorgverleners en begrafenisondernemers na. Pagina's overlijdensberichten van bejaarde Alkenaren vulden de krant. (Selis 2020).....	61
Afbeelding 30 Schets van het studiegebied van Hillegers met in het bordeaux de aanduiding van het studiegebied van deze thesis (H. Hillegers 1993).....	65
Afbeelding 31 Legende bij kaart Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde en wetenschappelijke inventaris.....	68
Afbeelding 32 Fragment van de Graaf de Ferrariskaart in Wellen. Bewerking met geeloranje pijlen die de uitwaaiierende paden over begraasbare terreinen aanwijzen en een groene stippellijn die een doorsteek tussen woningen en tuinen markeert. Hagen verhinderen dat dieren in tuinen en private boomgaarden grazen. (Geopunt 2021).....	73
Afbeelding 33 Fragmenten van de graaf de Ferrariskaarten van 1771-1778 op dezelfde schaal ter vergelijking voor de dichtheid van dorpen en gehuchten. Het bovenste fragment bevindt zich op de plaats van het huidige Leopoldsburg, het onderste rond Borgloon. (Geopunt 2021)	74
Afbeelding 34 Hillegers' schetsen van de vormvariaties van dorpspleinen met de functie er vee te verzamelen. (H. Hillegers 1993).....	75
Afbeelding 35 De Markt met stadhuis in Borgloon op het primitieve kadasterplan van 1840-1843 (Rijksarchief 2017) en op een luchtfoto van 2019 (Geopunt 2021)	76
Afbeelding 36 Historische vertrekplaats aan de Nutstraat in Wellen op A. Villaretkaart, B. Graaf de Ferrariskaart, C. Primitief kadasterplan 1840-1843 en D. De luchtfoto met overlegger van de gebouwen (Geopunt 2021) (Rijksarchief 2017)	76
Afbeelding 37 Twee kinderen in de 'Bekstraat' in Sint-Lambrechts-Herk in de jaren '60 van de twintigste eeuw. De straat was zelfs toen nog in slechte staat. De foto rechts is een foto van augustus 2021 (Fotoalbum van Romain en Trizet ter gelegenheid van hun platina of 70ste huwelijksverjaardag 2018) (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021) ...	77
Afbeelding 38 De Sint-Lambertusstraat in Sint-Lambrechts-Herk had als vorige naam 'Kerkstraat'. Mogelijks was dit binnen de heerdgang een 'mestweg'. Ten tijde van de opmaak van de Villaretkaart van 1745-1748 was ze breed en plaatselijk zelfs dubbel. Ter vergelijking de huidige situatie op de luchtfoto van 2019 (Geopunt 2021).....	78
Afbeelding 39 Zicht op de amfitheatervormige Bollenberg in Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage van een landschapsexcursie van Hogeschool PXL-groenmanagement 2017)	79
Afbeelding 40 Bovenaanzicht van de Bollenberg in Borgloon naast het populaire 'doorkijkkerkje'. De amfitheatervorm is duidelijk te zien op het digitaal hoogtemodel links. Rechts een luchtfoto ter oriëntatie. (Geopunt 2021)	79
Afbeelding 41 De 'slaun' aangeduid op het primitief kadasterplan, de luchtfoto en het digitaal hoogtemodel. Vermoedelijk een 'sjlont' of depressie met water. Bewerkte kaartfragmenten van geopunt (Geopunt 2021)	80
Afbeelding 42 Slaunwei in de winter van 1977, beplant met populieren maar goed zichtbaar is de depressie in het landschap en de langwerpige poel waarin het water samenvloeit. (De Clercq en Knuts 1920-1994)	81
Afbeelding 43 Poelen of 'meeren' aan de Meerdegatstraat in Alken op de Villaretkaart van 1745-1748.	82
Afbeelding 44 Overstromingen van de Meerdegatstraat in Alken ter hoogte van het kruispunt met de N80 in juni 2016 (Belga 2016).....	82

Afbeelding 45 Fragment uit 'proces-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk omtrent heiden en moerassen, uit 1842-1843 (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)	84
Afbeelding 46 Fragment uit 'proces-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk omtrent de schaapskuddes, uit 1842-1843 (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)	84
Afbeelding 47 Fragment uit 'proces-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk omtrent de poelen, uit 1842-1843 (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)	84
Afbeelding 48 Archiefstukken van Sint-Lambrechts-Herk en Alken met daarin de gemeente-uitgaven tussen 1692 en 1705, soms in boeken verzameld, soms als losse notities (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)	85
Afbeelding 49 Dit fragment uit het boek 'Gemeenteuitgaven Alken 1692-1702' maakt duidelijk dat een goede kennis van paleografie nodig is om deze teksten vlot te kunnen transcriberen.....	85
Afbeelding 50 Prediking Sint Maternus in de O.L.V. basiliek van Tongeren, door Jean Baptiste Juppén en Edmond Plumier geschilderd in 1722 (Boulet 2018).....	87
Afbeelding 51 Schilderij van Balthazar Ommeganck, de 'Raphaël van de schapen' (Kunstmakelaardij Metzemaekers sd)	88
Afbeelding 52 'Berger, bergère et moutons' van Edmond Tschaggeny (Askart sd)	88
Afbeelding 53 Schilderij van herder met kudde - Leon Engelen (Engelen 2021)	89
Afbeelding 54 Grazende schapen met herder van Frans Nulens (Nulens, Frans sd)	89
Afbeelding 55 Schilderij van Cornelis Van Leemputten, geschilderd tussen 1860 en 1882. Rechts in beeld is een hond te zien. De herder staat tussen zijn kudde. In het vlakke open landschap staan enkele koeien. (Erfgoedplus 2021)	90
Afbeelding 56 Voorbeeld van een antieke herdertegel in Delfts blauw (Antieke Tegels de Duif 2012-2019).....	90
Afbeelding 57 Fragment van een Ansichtkaart van 1940-1960 met zicht op de Sint-Agneskerk in het begijnhof van Sint-Truiden. Op de voorgrond is een herder met kudde schapen te zien. Fotograaf Nels Thill (Erfgoedplus 2019)	91
Afbeelding 58 Ansichtkaart van 1940-1960 met zicht op de Sint Agneskerk in het begijnhof van Sint Truiden en op de voorgronde een kudde schapen met uiterst rechts een herder. Fotograaf Nels Thill (Erfgoedplus 2019)	91
Afbeelding 59 Ansichtkaart van 1940-1960 met kudde schapen op het plein in het begijnhof van Sint-Truiden. Fotograaf Nels Thill (Erfgoedplus 2019)	91
Afbeelding 60 Herder met kudde aan de Motmolen in Hoeselt. Productiedatum onbekend maar vóór 1966 (Erfgoedplus 2012).....	91
Afbeelding 61 Scheper Servaes Weeghmans met hond 'Swisse' en knecht Peter Monfort met trekpaard 1930 op de Kleeberg aan de Romeinse weg te Voort bij Borgloon en rechts dezelfde locatie in 2021 (Basteyns 1999) (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)	92
Afbeelding 62 Scheper Servaes Weeghmans met zijn kudde aan de Kalenberg in Voort bij Borgloon omstreeks 1930, rechts dezelfde locatie in 2021 (Basteyns 1999) (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	92
Afbeelding 63 Op 23 april 1917 verplichtte de Duitse bezetters de Hasselaren tot het scheren van schapen voor einde mei alsook tot het aangeven van de wol. Dit werd op een affiche aangekondigd. (Stadsarchief Hasselt sd)	93
Afbeelding 64 Grote weide achter de voormalige brouwerij aan Graeth in Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	94
Afbeelding 65 Woonhuis van de voormalige brouwerij Pexters in Graeth in Borgloon. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	94

Afbeelding 66 Plaats waar de schapenstal van brouwerij Pexters heeft gestaan. Slechts een muur, in het midden van de foto is overgebleven. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	94
Afbeelding 67 Fragment uit het kookschriftje van omstreeks 1980 van Josee Baldewijns uit Horpmaal in Heers	95
Afbeelding 68 Familie Ketelslegers-Umina met hun Duitse herders voor het woonhuis van de voormalige brouwerij Pexters aan Graeth in Borgloon. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)	96
Afbeelding 69 Laagsimsestraat in Alken op de Villaretkaart.....	98
Afbeelding 70 Laagsimsestraat in Alken op de luchtfoto	98
Afbeelding 71 Een woning van de jaren '60 van de twintigste eeuw aan de Laagsimsestraat 29 in Alken. Achter de woning zijn nog delen van een oudere boerderij te zien. Rechts een kapelletje en hoogstamboomgaard. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)	99
Afbeelding 72 Remco Romers (links) en Jeroen Wellens (rechts) bij een van hun kuddes, grazend op een terrein afgezet met flexi-netten. De kudde van Remco graast in een natuurgebied in Lanaken, de kudde van Jeroen graast op de bermen van het Albertkanaal in Bilzen en schuilt voor regen onder een kanaalbrug. (K. De Clercq, Fotoreportage van bezoeken bij herders Remco en Jeroen 2021).....	100
Afbeelding 73 Evacuatie van een kudde van negentig schapen van Jeroen Wellens aan de parking van de Japanse tuin in Hasselt. De reden van de dringende evacuatie was het overstromingsgevaar van de Demer en de al gedeeltelijke overstroming van de weide ten gevolge van de overvloedige regenval op 15 juli 2021. (K. De Clercq, Fotoreportage van bezoeken bij herders Remco en Jeroen 2021)	101
Afbeelding 74 Facebookprofiel van Jeroen Wellens die leeft voor zijn schapen. (Wellens, Jeroen Wellens 2021).....	101
Afbeelding 75 Neanderthalersite in Veldwezelt Lanaken waar begrazing door schapen een geschikte beheersmaatregel is. (Agentschap Onroerend Erfgoed sd).....	102
Afbeelding 76 Een vraag uit de enquête 'Herders en schapen' waarop 718 bevestigden een antwoord gaven.	106
Afbeelding 77 Aandeel (%) van de inwoners dat tevreden is over de natuur- en groenvoorzieningen in de gemeente of stad. De bordeaux cirkel markeert het studiegebied. (Agentschap Binnenlands Bestuur 2018).....	110
Afbeelding 78 Kristel Vautmans, veeverzorgster van Limburgs Landschap, knuffelt een lam dat ze met de papfles heeft gevoed. (K. De Clercq, Fotoreportages tijdens stage bij Limburgs Landschap 2021)	111
Afbeelding 79 De veeverzorgers van Limburgs Landschap demonstreren aan het publiek het scheren van een schaap tijdens het schaapscheerdersevenement op 16 mei 2021 in Hengelhof in Houthalen-Helchteren (K. De Clercq, Fotoreportage Limburgs Landschap stage 2021).....	112
Afbeelding 80 Klos van een spinnenwiel met handgesponnen wollen garen als decoratief object (Vandyck en De Clercq, Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq 1996-2021)	112
Afbeelding 81 Educatief spel 'Al mijn schaapjes' van het kwaliteitspellenmerk Haba (Haba 2018) ...	112
Afbeelding 82 Giftshop van de National Trust in Engeland en cadeauwinkel van het Fruitbelevingscentrum in Borgloon (Vandyck en De Clercq, Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq 1996-2021)	113
Afbeelding 83 Overnachten in een oude wijnton bij 'Heirbaan 66' in Helshoven - Borgloon en overnachten in tenten tussen de schapen. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021) (Visit Limburg 2021).....	113
Afbeelding 84 Fragment van de website van bistro 'Smaakfabriek' in Borgloon waaruit verwijzing van horeca naar toerisme blijkt (Oosters 2021)	115
Afbeelding 85 Bistro Smaakfabriek ter hoogte van de luifel, gevestigd in het gerestaureerde deel van de stoomstroopfabriek in Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	116

Afbeelding 86 Negen SDG's waaraan met een heerdgang kan gewerkt worden, in kleur weergegeven op het overzicht van alle SDG's (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016).....	117
Afbeelding 87 Het verkeer ligt stil als schapen in Nederland een gemeente doorkruisen (Inter Visual Studios 2019)	119
Afbeelding 88 Beeldengroep in Lier (Vandyck en De Clercq, Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq 1996-2021)	127
Afbeelding 89 Protest tegen de kunstinstallaties in het landschap (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021).....	127
Afbeelding 90 Dronebeeld van de overstroomde Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt op 16 juli 2021. (Scalais 2021).....	129
Afbeelding 91 Concepttekening	134
Afbeelding 92 Analyse van mogelijkheden voor een nieuwe sub-heerdgang in twee verschillende gebieden die losstaan van elkaar.	136
Afbeelding 93 Ontwikkeling van een sub-heerdgang in een gebied door nieuwe verbindingen en begrazing van diverse terreinen.	136
Afbeelding 94 Uitbreiding van begrazingsmogelijkheden en aanvullende routemogelijkheden voor de eerste sub-heerdgang. Ontwikkeling van een tweede sub-heerdgang in het rechtse gebied door nieuwe verbindingen en benutting van de terreinen, naar het voorbeeld van de linkse sub-heerdgang.	137
Afbeelding 95 Uitbreiding van de sub-heerdgang in het linkse gebied door stoppelgang. Uitbreiding van de sub-heerdgang in het rechtse gebied door uitbreiding met 'landschap'. Startende onderhandelingen voor doorgangsverlening over 'landbouw' in het rechtse gebied.	137
Afbeelding 96 Samenvoeging van twee subheerdgangen tot een grotere heerdgang. De kudde wordt samengevoegd en de deelgebieden van het linkse gebied komen in verbinding te staan met de deelgebieden in het rechtse gebied.	138
Afbeelding 97 Mobiele stallen als nachtverblijf kunnen een tijdelijke oplossing zijn als de bouw van stallen niet mogelijk is. (Mulder Wagenbouw 2021).....	138
Afbeelding 98 Legende bij kaart startproject.....	139

Kaartenlijst

Kaart 1 Situering studiegebied in Limburg en Vlaanderen	24
Kaart 2 De Nieuwe Mombeek en de Oude Mombeek stromen als 'Yazoo-rivieren' voor kilometers evenwijdig aan elkaar in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt (Gysels 1993).....	32
Kaart 3 Biologische waarderingskaart.....	66
Kaart 4 Beschermd onroerend erfgoed	67
Kaart 5 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde inventaris	67
Kaart 6 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde en wetenschappelijke inventaris	68
Kaart 7 Toerisme	69
Kaart 8 Deelgemeenten voor de fusies	71
Kaart 9 Ouderdom van wegen.....	72
Kaart 10 Deelgemeenten van Limburg voor de fusies	75
Kaart 11 Heerdgangtoponiemen	83
Kaart 12 Startproject.....	139

Lijst met afkortingen

ANB	Agentschap Natuur en Bos
AOE	Agentschap Onroerend Erfgoed
B&B	Bed and breakfast
BMX	Bicycle Motocross
CSA	Community Supported Agriculture
FWO	Fonds Wetenschappelijk Onderzoek
GIS	Geografisch informatie systeem
INBO	Instituut voor Natuur en Bos Onderzoek
KMO	Kleine en Middelgrote Ondernemingen
LIKONA	Limburgse Koepel Natuurstudie
SALK	Strategisch Actieplan Limburg in het Kwadraat
SDG	Sustainable Development Goals
STOP	Stappers Trappers Openbaar vervoer Personenauto
SWOT	Strenghts Weaknesses Opportunities Threats
VITO	Vlaams Instituut voor Technologisch Onderzoek
VLM	Vlaamse Land Maatschappij
VMM	Vlaamse Milieu Maatschappij
VVOG	Vereniging Voor Openbaar Groen
WZC	Woon- en zorg centrum

Inleiding

Herders en schapen komt men tegenwoordig tegen in natuurgebieden en ook wel eens op dijken of in bermen. Het ambacht van de heerdgang waarbij een herder met zijn honden een kudde schapen drijft en hoedt is een eeuwenoud gebruik. Daar de herders en kuddes nu door natuurorganisaties voornamelijk worden ingezet in heidegebieden ontstond de vraag of het ook interessant is om een moderne nieuwe heerdgang te introduceren in Haspengouw en meer bepaald in een studiegebied dat de gemeenten Borgloon, Wellen, Alken en het Haspengouwse deel van Hasselt omvat. Daaraan gekoppeld is er de tweede vraag of die nieuwe heerdgang kan gebaseerd worden op historische heerdgangen. Ecologen ijveren al langer voor een geherderde schaapskudde met het oog op de ecologische voordelen. De erfgoedwaarden van de heerdgang genieten daarbij slechts geringe aandacht.

Literatuurstudie wijst uit wat de werking en de motieven waren voor de heerdgangen in Vlaanderen en elders in Europa. Het erfgoed dat het gevolg is van die heerdgang is een tweede deel van de literatuurstudie. Om iets nieuws te kunnen voorstellen is het nuttig te weten welke hedendaagse mogelijkheden er zijn om in de regio te innoveren en wat de hedendaagse waarden zijn die aan een heerdgang kunnen gekoppeld worden.

Waar literatuur niet de informatie biedt die nodig is om dit onderzoek te kunnen uitvoeren zijn bijkomende onderzoeken nodig, elk volgens een geschikte onderzoeksmethode. De methoden toponiemenonderzoek, archiefonderzoek, iconografisch onderzoek, kaartonderzoek, terreinonderzoek en oral history worden gehanteerd om het voormalige bestaan van heerdgangen in het studiegebied te vinden en aan te tonen. Ook uit de hedendaagse begrazingsprojecten en de werking van moderne schapenhouders kan geleerd worden. Als ten slotte een voorstel voor het studiegebied concreter zou worden is het nuttig om een publieke opinie hierover te achterhalen via een enquête.

Van al deze onderzoeken worden de resultaten gebundeld in het hoofdstuk resultaten.

Aan de hand van de kennis bekomen door literatuurstudie en door bijkomende onderzoeken kunnen de toekomstmogelijkheden van een moderne heerdgang in een overzicht geplaatst worden.

Uiteindelijk leidt dit alles tot een concretisering door met een lijst van voorwaarden waaraan een nieuwe heerdgang dient te voldoen, een concept te ontwikkelen. Dit concept is de basis om binnen een sub-gebied in het studiegebied een voorstel uit te werken. Natuurlijk is dit nog steeds een voorstel op papier en vraagt de uiteindelijke implementatie nog heel wat werk. Een opsomming van aandachtspunten die nu al gekend zijn voor die implementatie kunnen dienst doen voor diegenen die een vervolgverhaal uitwerken.

1 Context, aanleiding, onderzoeksvragen en scope

Een heerdgang is een woord met vele betekenissen met een vergaande geschiedenis, wel tot het begin van de landbouw. Voor Vlaanderen kunnen geschiedkundigen, de bandkeramiekers buiten beschouwing gelaten, de geschiedenis van de landbouw schrijven vanaf ongeveer het begin van de jaartelling. Steeds was de heerdgang een belangrijk aspect binnen de landbouw, welk landbouwsysteem ook in voege was. De heerdgang waar het in deze thesis over gaat is de route die een herder met zijn kudde volgde, vertrekkend vanuit de dorpskern of een centrale plek naar de gemene gronden verzameld in een buurtschap¹. Een heerdgang is ook de verzameling van de herder, zijn hond en zijn kudde. Ten derde staat een heerdgang voor de verzameling van wegen en terreinen waarop de kudden graasden. Deze kudden bestonden in Vlaanderen voornamelijk uit schapen. Ten vierde staat het woord voor de ambacht, de kunde, om een kudde te herderen. Een heerdgang is dus een beweging, een verzamelterm voor mens, hond en kudde, een terrein en de wegen daarnaartoe en een ambacht. Dit gebruik is te situeren in het begin van de jaartelling tot ongeveer het midden van de 19de eeuw in quasi geheel Vlaanderen. (Lindemans 1994, tweede druk) (De Moor, Leigh en Warde 2002). Henricus Hillegers onderzocht in de jaren die vooraf gingen aan zijn publicatie van 1993 uitgebreid de heerdgangen in Zuidoost-Limburg in België en in Zuid-Limburg in Nederland. Zijn publicatie 'Heerdgang in Zuidelijk Limburg' is de publicatie die het best de toen voorhanden zijnde informatie rond het thema 'heerdgang' verzamelt. (H. Hillegers 1993)

Diverse uitgangspunten en ervaringen leiden tot de onderzoeksvraag:

'Is het interessant om een moderne, nieuwe heerdgang te introduceren van Borgloon tot Hasselt, gebaseerd op historische heerdgangen en nieuwe landgebruiken?'

De aanleidingen voor deze onderzoeksvraag situeren zich op landschappelijk vlak, of vlak van erfgoed, biodiversiteit, toeristische ontsluiting en economie in vele vormen.

Een bijkomende maar niet te onderschatten aanleiding is zeker ook de nieuwsgierigheid naar bewijsmateriaal voor het bestaan van heerdgangen in het verleden net ten westen van het studiegebied van Hillegers². In dat opzicht is deze thesis ook een ruimtelijke uitbreiding van het onderzoeksgebied waarover Hillegers zich boog. De inspiratie hiertoe kwam van Eddy Dupae van de Vlaamse Landmaatschappij die al lang voor het idee gewonnen is om een nieuwe heerdgang te organiseren met het oog op een verspreiding van de biodiversiteit vanuit Borgloon. (Dupae 2020) Vanuit de persoonlijke interesse van de auteur van deze thesis³ werd Hasselt hier als bestemming voor de heerdgang als een 'biodiversiteitskaravaan' aan toegevoegd omdat steden verwoede pogingen doen om de biodiversiteit tot in het centrum van de stad te brengen en omdat Hasselt zich opwerpt als evenementenstad. (Vandyck, Praktische ondersteuning van VVOG aan gemeenten in hun groenbeleid 2020) (Hasselt - groenstructuurplan 2021).

In de Kempen startten de voorbije decennia succesvolle projecten met herders. Recenter werden ook in Voeren, het zuidelijke deel van Nederlands-Limburg en het zuidelijke Haspengouwse deel van Belgisch-Limburg meer schaapskuddes waargenomen dan in de jaren '90 van de 20ste eeuw. Dit zijn allemaal motivaties om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag.

¹ *'In the Kempen, nearly every neighborhood (herdgang, buurtschap), had its own common (often referred to as aard), which could be very extensive, possibly measuring thousands of hectares'* (De Moor, Leigh en Warde 2002), p 117

² *'Een hypothese is dat we nieuwsgierig zijn naar informatie omdat deze informatie van zichzelf aantrekkelijk of belonend kan zijn. Het idee is dat nieuwsgierigheid gedreven wordt door het verschil tussen wat je op dat moment weet en wat je nog niet weet, de zogenaamde "information gap". Het zou kunnen zijn dat we nieuwsgierig zijn naar informatie om dit gat te dichten, waarbij we het verminderen van de onzekerheid die we hebben over de wereld als belonend ervaren.'* (Bouwkamp 2021)

³ Het vak 'Duurzame Groene Steden' wordt in Hogeschool PXL in de afstudeerrichting Groenmanagement gegeven en gecoördineerd door Kathleen De Clercq.

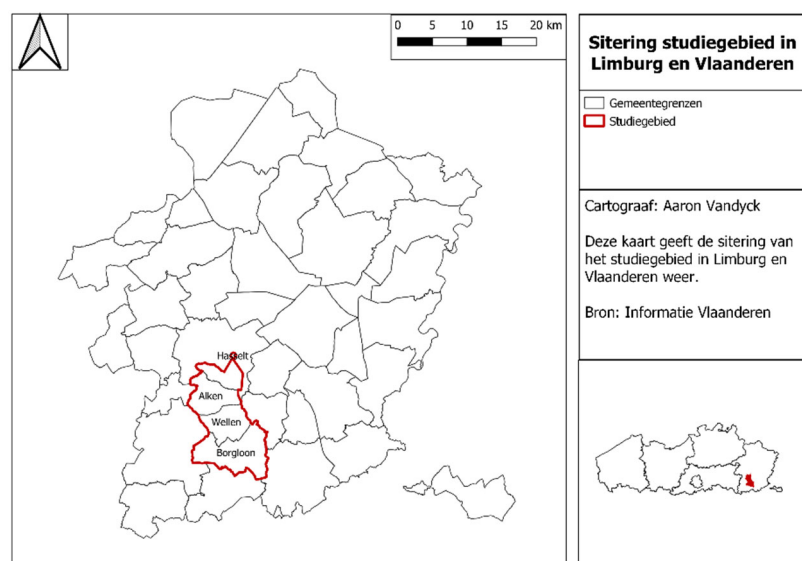
Om een antwoord te bieden op de onderzoeksvraag *‘Is het interessant om een moderne heerdgang te introduceren van Borgloon tot Hasselt, gebaseerd op historische heerdgangen en nieuwe landgebruiken?’* dienen antwoorden gezocht te worden op meerdere deelvragen:

- Wat precies dienen we te verstaan onder een heerdgang?
- Wat maakte een heerdgang in het verleden interessant waardoor het systeem zo lang heeft kunnen voortbestaan?
- Waren heerdgangen in Haspengouw anders of uniek of kwamen ze ook elders voor in die vorm?
- Wat leidde ertoe dat het systeem op een bepaald moment stopte?
- Wat betekende een heerdgang voor een landschap en wat betekende een landschap voor een heerdgang?
- Zijn er historische heerdgangen in de gemeenten binnen het studiegebied (Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk) te lokaliseren op basis van historische bronnen en welke bronnen zijn dat dan?
- Welke erfgoedwaarden heeft een heerdgang en wat kennen we nog van de heerdgang?
- Zijn er momenteel nog of opnieuw herders actief in het studiegebied en hoe oefenen zij hun beroep uit?
- Wat zijn de hedendaagse motieven om het beroep van herder uit te oefenen?
- Is het mogelijk om in de vier gemeenten van het studiegebied een nieuwe heerdgang te introduceren? Laat de huidige en toekomstige ruimtelijke ordening dit toe?
- Wat zijn de te verwachten problemen bij een nieuwe heerdgang?
- Is er een draagvlak voor de herinstructie van heerdgangen?
- Is het mogelijk om nieuwe heerdgangen in de vier gemeenten met elkaar te verbinden?
- Hoe moet of kan een nieuwe heerdgang er uit zien?

De scope van de thesis is om via resultaten uit interdisciplinair onderzoek van historische heerdgangen in Haspengouw voor een afgebakend gebied een concreet voorstel te doen voor een hedendaagse rondtrekkende schaapskudde met het oog op enerzijds de verspreiding van de biodiversiteit en anderzijds de herinstructie van de erfgoedwaarde van het herderen als toeristische meerwaarde in het landschap.

Alvorens een concrete uitwerking en implementatie van zo een nieuwe heerdgang te doen is grondig en daardoor ook langdurig onderzoek nodig wil men dat het project duurzaam is en goede slaagkansen heeft. Een masterthesis die interdisciplinair wil zijn mist door het tijdsbestek die grondigheid. Toch zal op basis van de bekomen resultaten een eerste voorstel gedaan worden. Dit voorstel toont wat alvast realiseerbaar is op basis van de eerste onderzoeksresultaten.

Om de deelonderzoeken haalbaar te houden is een studiegebied vooropgesteld waarbij Borgloon en Hasselt met elkaar in verbinding staan via twee gemeenten ertussen:

Kaart 1 Situering studiegebied in Limburg en Vlaanderen

Wellen en Alken.

Kaart 1

*Kaart 1 Situering studiegebied in
Limburg en Vlaanderen*

2 Literatuurstudie

De literatuurstudie is opgevat in vier delen:

- Heerdgang als historisch gegeven
- Herderen en schapen als erfgoed
- Nieuwe aandacht voor het platteland
- Hedendaagse waarden van gescheperde begrazing

Het is nodig de heerdgang als historisch gegeven te begrijpen om voorstellen te kunnen formuleren voor een heerdgang van de eenentwintigste eeuw. De erfgoedwaarden die aan de heerdgang worden gekoppeld zijn dienen gekend te zijn. Toch zal ook een goed begrip van het hedendaagse herderen nodig zijn om tegemoet te komen aan de besognes van de hedendaagse schapenhouder. Vermits er momenteel al begrazingsprojecten met schaapskuddes plaatsvinden moeten er voor de eigenaars van die begraasde percelen en de herders zelf doorslaggevende motieven zijn om die keuze te maken. Welke dat zijn komt aan bod in het derde en vierde deel van de literatuurstudie.

2.1 Heerdgang als historisch gegeven

Belangrijke werken die informatie bieden over historische heerdgangen zijn twee boeken:

- 'De geschiedenis van de landbouw in België' van Paul Lindemans uit 1952 en aangevuld en heruitgegeven in 1994.
- Het doctoraat van Henricus Hillegers dat in 1993 in boekvorm verscheen, met als titel 'Heerdgang in Zuidelijk Limburg'.

Het werk van Paul Lindemans is een huzarenstuk dat nog steeds een onmisbaar naslagwerk is voor ieder die de evolutie van de Vlaamse landbouw tracht te begrijpen. Vooral de beschrijvingen van de verhouding tussen eigenaars en pachter in het feodale tijdperk zijn verhelderend. In zijn werk is de heerdgang een component van het grotere geheel van landbouwsystemen. Zelfs in het boek 'The Management of Common Land in north west Europe, c1500-1850' van Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor en Paul Warde komen verwijzingen naar het boek van Lindemans regelmatig voor. (De Moor, Leigh en Warde 2002) (Lindemans 1994, tweede druk). Recente studies van een specifiek gebied in een specifieke periode vertrouwen eveneens op het werk van Lindemans zoals blijkt uit de doctoraats thesis 'Leaders of the Pack?' van Eline Van Onacker. (Van Onacker 2018)

Hillegers legde zich als bioloog toe op de heerdgang. Hij hanteerde in grote lijnen twee onderzoeksmethoden: het toponymisch onderzoek en het botanisch-ecologisch onderzoek en dit binnen het studiegebied Zuidoost Belgisch-Limburg, en Zuid Nederlands-Limburg. (H. Hillegers 1993)

2.1.1 De werking van een heerdgang en een "transhumance"

Een heerdgang is een vorm van extensieve beweiding waarbij een herder overdag met een kudde dieren dagelijks begraasbare terreinen bezoekt en de dieren 's nachts op stal zet. De dieren verplaatsen zich dagelijks naar een graasplaats die open is en ook door die begrazing open blijft. Een verplaatsing over de grenzen van een gemeente was lange tijd verboden en werd zelfs beschouwd als diefstal van mest. Dieren mochten enkel binnen de grenzen van een dorp of buurtschap grazen om te vermijden dat voedingsstoffen die ze uit planten haalden naar het buurtschap van een andere leenheer zouden verplaatsen. De rijkdom van een vorst ging samen met de hoeveelheid gewassen die geteeld kon worden op de akkers. Hoe meer mest de schapen produceerden hoe rijker de korenoogst en hoe welvarender zijn rijk of heerlijkheid werd. Dat is ook de reden waarom bepaalde feodale grondbezitters wel of niet het recht hadden om duiven te houden want duiven respecteerden de grenzen niet en konden dus voedsel halen buiten de eigen bezittingen. Het duivenmest dat zij opbrachten was bijgevolg een vorm van roofbouw op andermans eigendommen. Een heerdgang was dus een voorwaarde om überhaupt aan landbouw te kunnen doen. Meer zelfs, juist door die heerdgang was het mogelijk om zich 'neder te zetten'. In plaats van een verplaatsing van bevolking naar nieuwe vruchtbare terreinen verplaatsten de schapen de nutriënten uit de omgeving naar de woonomgeving waarrond aan akkerbouw werd gedaan. Het uitwijkgebied rondom een nederzetting moest daarom net zo groot zijn dat de kudde er via de heerdgang voldoende nutriënten kon verzamelen om de akkers te verrijken en

een verhuis onnodig te maken. Heerdgangen zijn ruim verspreid overal waar een nomadenbestaan werd opgegeven. Later toen rond de tiende à twaalfde eeuw de steden tot ontwikkeling kwamen was een verplaatsing van een kudde naar de markt in een stad en eventueel van de markt naar de nieuwe eigenaar buiten die stad wel toegestaan. (H. Hillegers 1993). (Lindemans 1994, tweede druk) (Foundation of Common Land 2021) (Page 2003)

Bij een heerdgang gaat het over het hoeden van vee in een plusminus onbegrensde of niet-afgerasterde omgeving, ook wel open-field genoemd. Het bijeenhouden en het drijven van de kudde gebeurt door de herder die hierin eventueel hulp krijgt van zijn hond of honden. Extensieve beweiding houdt in dat er op een minder efficiënte wijze aan voedselomzetting wordt gedaan dan bij intensieve beweiding. De opbrengst is bij deze vorm van extensieve begrazing lager dan bij intensieve begrazing maar de investering op het terrein wat betreft inrichtingen of bemesting is gering of onbestaand. De impact van de heerdgang op het milieu is in vergelijking met de hedendaagse vormen van intensieve beweiding, waar bemesting nodig is om deze intensieve beweiding mogelijk te houden op langere termijn, onbestaand of zeer gering. De impact op de ecologie daarentegen is bijzonder groot. (H. Hillegers 1993) (Dupae 2020)

Intensieve beweiding zoals we die vandaag de dag kennen bij de veehouderij is in haar extreemste vorm te sorteren onder de bio-industrie. De dieren verblijven dan op stal en daar worden ze gevoederd met gewassen die de boer van zijn akkers haalt of aankoopt en tot bij de dieren brengt, de zogenaamde stalvoeding. (NPO Kennis 2021)

Een 'transhumance' of reizend weidebeheer vindt plaats in montane gebieden. Bij dit reizend weidebeheer verplaatst de herder zijn kudde twee keer per jaar: een keer in de lente en een keer in de herfst op zoek naar terreinen waar vers en voldoende voedsel te vinden is voor een langer verblijf. Hij verplaatst zich dan naar hoger gelegen gebieden of omgekeerd naar lager gelegen gebieden. Het meest komt het voor dat de herder naarmate de sneeuw smelt hogerop trekt in het montane gebied en dus in de zomer met zijn kudde in de bergen verblijft en in de winter in het dal. Op enkele locaties is het net omgekeerd. (C'est pas sorcier 2013)

Dat dit een ruim verspreid gebruik was is mede af te leiden uit romans en films. Johanna Spyri schreef in 1880 'Heidi' over hoe een meisje met haar opa in Zwitserland tijdens de zomermaanden in de alpenweides woonde en er de schapen hoedde (Spyri 2015 origineel van 1880). Ook elders was deze vorm van veehouderij inspiratie zoals in de roman 'L'eau des colinnes' van Marcel Pagnol van 1963, later verfilmd in 'Manon des sources' waarin Manon een geitenhoedster was in de maquis⁴ en garrigues⁵ in Zuid-Frankrijk (Berri 1986). Reizend weidebeheer is een zeer oude vorm van beweiding en niet uitsluitend terug te brengen tot een Europees gebruik. Ook in Azië, Afrika en Amerika komt dit voor. Een goede weergave van dit gebruik werd in 2005 door Ang Lee verfilmd in de kaskraker 'Brokeback Mountain', naar het verhaal van Annie Proulx uit 1997. De opnames vonden plaats in de montane gebieden van de Amerikaanse staat Wyoming. (Lee 2005)

Transhumances vonden niet plaats in Vlaanderen (H. Hillegers 1993). In Vlaanderen was de heerdgang het gangbare systeem dat het mogelijk maakte om gewassen op akkers te verbouwen en dit voor eeuwen zoals duidelijk zal worden in het hoofdstuk *2.1.2 De heerdgang: een korte geschiedenis*.

Naast heerdgangen en transhumances zijn er nog de verplaatsingen naar de markt met de bedoeling een verkoop van het vee te realiseren. Van dit type verplaatsingen is geweten dat ze in Limburg bestonden in de 19de eeuw. Een keer per jaar was er een grote trek vanuit Noord-Limburg naar de markten van Parijs. (H. Hillegers 1993)

⁴ Een maquis is een vegetatievorm die voornamelijk bestaat uit kleine struiken en in mindere mate uit kruidachtige soorten. Ze kan een hoogte bereiken van drie meter. Het is een vegetatievorm die voorkomt in de gebieden rond de Middellandse zee. (Dier en natuur sd)

⁵ Een garrigue is een vegetatievorm die voornamelijk bestaat uit grassen en lage gewassen. Garrigues zijn te situeren rond de Middellandse zee. Deze vegetatievorm is meer open dan een maquis en bevat meer kruidachtigen dan een maquis. (Dier en natuur sd)

2.1.2 De heerdgang: een korte geschiedenis

De heerdgang als systeem komt aan bod in het boek in twee delen 'Geschiedenis van de landbouw' van Paul Lindemans uit 1952 en heruitgegeven in 1984. Gezien naar deze boeken, samen goed voor meer dan 1000 pagina's, in nagenoeg alle literatuur betreffende heerdgangen wordt verwezen alsook door ieder die voor het schrijven van deze thesis om advies werd gevraagd, gelden ze als uitgangspunt om een zeer samengevatte geschiedenis van de heerdgang te beschrijven. Wat Paul Lindemans schreef werd bevestigd in het boek 'The Management of Common Land in north west Europe c 1500-1850' van Martina De Moor (Universiteit Gent), Leigh Shaw-Taylor (University Cambridge) en Paul Warde (University Cambridge) en in de doctoraatsthesis 'Leading the Pack?' van Eline Van Onacker.

a. De eerste herders

De heerdgang of in het boek van Lindemans ook 'herdgang' genoemd is het drijven van een kudde, meestal bestaande uit schapen of de voorouders daarvan. Deze heerdgang is wellicht ouder dan de eigenlijke sedentaire landbouw. Nog voor de sedentaire landbouw ontstond trokken herders of schepers van gebied tot gebied waar zij hun kudde lieten grazen tot aan het punt dat de voedselbronnen uitgeput waren. Daarna braken zij hun tijdelijke woonplaats op en trokken ze naar nieuwe oorden op zoek naar voedsel voor mens en dier. Lindemans noemde dat de 'nomade pastorale veeteelt'. (Lindemans 1994, tweede druk)

b. De herders van de eerste nederzettingen

Zodra er sprake was van een nederzetting ontstond een landbouwbedrijf dat Lindemans een veldkruidbedrijf noemt en waarbij de landbouwers over een uitgestrekt gebied beschikten waarin zij nieuwe terreinen tot akker⁶ konden omvormen telkens als een oudere akker uitgeput was. Aangenomen is dat ten tijde van de Caesar dit type landbouw in onze Vlaanderen niet meer bestond.

Zodra het principe van bemesting zijn intrede deed in de landbouw werd vee als producent van mest beschouwd en dat was ook meteen de hoofdreden om dat vee te houden. Door het afval van de oogst aan vee op stal te voederen in de winter ontstond stromest dat terug op de akkers gebracht kon worden waardoor de mineralenkringloop van die specifieke akker min of meer gesloten bleef. Nog interessanter werd het als vee kon grazen in open gebieden of weides waar het mest, genaamd het weidemest, kon verzameld worden en op de akkers kon toegevoegd worden. Zo creëerden de boeren op de akkers een meerwaarde door een hoger nutriëntengehalte en kon een betere oogst binnengehaald worden. (Lindemans 1994, tweede druk)

c. Hoe meer mest hoe rijker de gemeenschap en de heer

Dit principe van mestproductie via grazende kuddes had een enorme invloed op het gebruik van de ruimte en vervolgens ook op de bevolkingsaantallen. De akkerbouw gebeurde volgens het drieslagstelsel waarbij achtereenvolgens de teelt van wintergraan, vervolgens zomergraan en een herstelperiode van braakliggen werd toegepast. De eigenaar van het gebied was de heer of de hele gemeenschap zelf al kan eigenaarschap niet in de betekenis zoals we die nu kennen benaderd worden. Een heer of gemeenschap was maar eigenaar van een gebied zo lang dat niet door aanvallende andere bevolkingsgroepen of gearrangeerde huwelijken werd ontnomen. Om dat te voorkomen genoot, in het geval van eigenaarschap bij de heer, die heer een zeker aanzien en kon hij een redelijke groep pachters rond zich scharen die bij dreiging bescherming zouden vinden binnen de omheiningen van zijn vesting. In ruil voor die bescherming onderhielden de bewoners van de nederzetting de heer door hem van levensmiddelen te voorzien. Dat gebeurde aanvankelijk vrij letterlijk maar werd later geregeld in cijzen en tienden. Vanaf de twaalfde eeuw vervulden abdijen een gelijkaardige rol. Duidelijk gemarkeerde grenzen zoals grensstenen of aarden wallen maakten de reikwijdte van de machthebbende duidelijk en daarmee ineens ook de reikwijdte van de heerdgang als een natuurlijke grens ontbrak. (Diriken, Het

⁶ De termen akker en kouter worden door Lindemans door elkaar gebruikt. Ze zijn beiden terreinen waarop een grondbewerking plaatsvindt om er gewassen te kunnen telen. Hun etymologische oorsprong is verschillend maar het gebruik komt op hetzelfde neer (Lindemans 1994, tweede druk)

Haspengouws kastelenlandschap 2014) (Lindemans 1994, tweede druk) (Gesprek met Rombout Nijssen van het Rijksarchief te Hasselt 2021) (Hasel sd)

Mest werd dus “het goud” van de boer en de hele gemeenschap en dat had gevolgen.

Voor pachters was het ten strengste verboden om mest van zijn gepachte terreinen af te voeren want de heer of abdijs waarvan hij pachtte kende zeer goed de waarde van het mest in functie van de waarde voor zijn eigendom: hoe meer mest, hoe groter en rijker zijn rijk werd.

Er werd ook op toegezien dat mest niet werd gebruikt als brandstof zoals dat vandaag nog het geval is in Indië waar gedroogde koeienvlaaien als brandstof worden gebruikt.

Afbeelding 1 (Diriken, Het Haspengouws kastelenlandschap 2014), (Lindemans 1994, tweede druk)

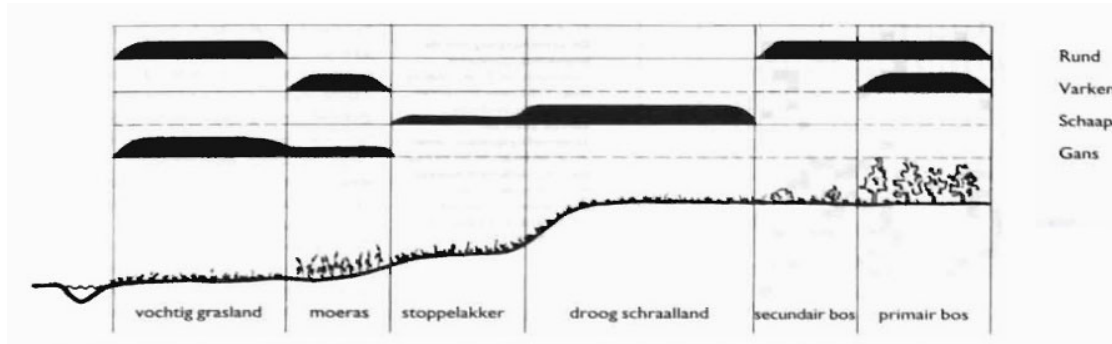
Afbeelding 1 Llangs Indische wegen liggen 'koeienvlaaien' te drogen die later als brandstof worden gebruikt. (Jacquet 2018)

d. Verbeterde mestproductie

Om het weidemest vlot te verzamelen werd arbeid gespaard door het vee overdag op de weiden te laten grazen en het 's nachts in een rustplaats te verzamelen. Gedurende de nacht vindt de vertering plaats en vlak voor het terug te weide gaan laat het vee het mest daar achter. De nachtelijke rustplaatsen, 'bochten', 'mestbochten', 'mesthoven', 'kooien', 'schut', 'vethuis' of 'hameiden' genoemd, waren in Vlaanderen braakliggende afgesloten ruimten dicht bij de nederzetting of te midden van de nederzetting, soms letterlijk in de bocht van een weg. De omsluiting bestond, afhankelijk van de streek, uit hagen, leem- en vitswerk, gestapelde stenen muren of aarden wallen. Deze ruimten kregen ook wel eens een overdekking met strooien daken, een eerste vorm van stallen. Een strooisellaag van gedroogde heideplanten of ander plantenmateriaal werd aangebracht om telkens een droge plek te voorzien. Dit was de ommekeer van de extensieve pastorale veeteelt naar het stromestbedrijf. Kapellen lieten in een latere fase toe de gepaste heilige te aanbidden om genezing van een zieke dieren te bekomen als geen andere middelen zoals kruiden bekend waren. (Lindemans 1994, tweede druk) (H. Hillegers 1993) (Het Oude Land van Loon 1962). Schapen blijken het meest geschikte vee te zijn om volgens dit principe van juni tot oktober mest te produceren. In tegenstelling tot koeien vindt de vertering van het voedsel door schapen meer 's nachts plaats. Aan het einde van de nacht, bij het opstaan en verlaten van de stal laten schapen hun uitwerpselen achter in de stal. Dit zou door een moderne boer als een nadeel kunnen beschouwd worden omdat hij dan de stallen moet uitmesten maar voor de boeren in de hele landbouwgeschiedenis tot aan de uitvinding van het kunstmest was dat een voordeel want het mest dat van grote waarde was werd als het ware op de schoot gebracht dicht bij de akkers rondom de dorpskernen waar ze nodig waren voor een rijke oogst. In principe konden schapen overal grazen maar als een gemeenschap ook over andere grazende diersoorten beschikte vond een soort van schikking plaats. Varkens, runderen, geiten, paarden en zelfs ganzen kregen de kans om te grazen elk op specifieke terreinen in specifieke periodes in het jaar. Begrazing door de ene soort en vervolgens een begrazing door een andere soort was eveneens mogelijk omdat elke diersoort een eigen voedselbehoefte heeft. *Afbeelding 2*.

Het hoeft geen betoog meer dat dit voordelen kan hebben ten opzichte van monoculturen. Zeker voor een dorp als volledig zelfvoorzienende gemeenschap kon bij ernstige ziekte bij de ene diersoort nog teruggevallen worden op een andere diersoort. Dat er in België meer schapen waren dan andere grazende diersoorten is in verband te brengen met afzetmogelijkheden van het nevenproduct wol, hetgeen de andere diersoorten niet te bieden hadden. Ook hun mogelijkheid om gedurende de hele dag te grazen en pas 's nachts dat voedsel te verteren speelde in hun voordeel. (Ceunen 2011) (De Moor, Leigh en Warde 2002) (H. Hillegers 1993) (Lindemans 1994, tweede druk) (Tack, Van den Bremt en Hermy 1993)

Wintervoer bestond uit het oogstafval. Om de volledige kudde te overwinteren was er aanvankelijk niet genoeg oogstafval waardoor slachtrijpe dieren net voor de winter werden geslacht. Bij overschotten ontstond handel van vachten, wol en vlees met de steden. (Lindemans 1994, tweede druk)

Afbeelding 2 Favoriete weideplaatsen van grote herbivoren, die in kuddeverband werden gehouden in een Zuidlimburgs beekdal naar Hillegers 1990. Runderen, schapen, varkens en ganzen verschillen van elkaar wat betreft hun voedselstrategie, elke soort heeft eigen weidegronden. (H. Hillegers 1993)

Deze typisch Vlaamse manier om mest te bekomen trok de aandacht van Engelse auteurs in de 17de eeuw die de methode in hun geschriften prezen. Zelfs in Wallonië, zo dichtbij, was immers al een ander systeem in gebruik waarbij de bochten geen vaste plaatsen waren maar wisselende terreinen, afgeschermd door middel van verplaatsbare horden. Dit Waalse systeem bracht minder mest op. Het Vlaamse principe van mest verzamelen via vee op de weides en het aanbrengen op de akkers is de basis gebleven voor de landbouweconomie tot in de twintigste eeuw. (Lindemans 1994, tweede druk)

e. Van een gemeenschappelijke kudde naar een samengestelde kudde

In de beginfase van de nederzettingen gebeurde alles nog in gemeenschap waardoor de kudde, de akkers en de graasplaatsen nog aan de gemeenschap toebehoorden. De kudde verbleef 's nachts in de bocht die eveneens gemeenschappelijk was. Doorheen de tijd kwamen schapen steeds vaker in privé-bezit waardoor de gemeenschappelijke kudde veranderde in een kudde die dagelijks werd samengesteld uit alle schapen van de dorpelingen. De dieren verzamelden 's avonds niet langer in de bocht maar gingen 's nachts op stal op het erf van de eigenaar. Het hoeden van de schapen in de vroente of het niet ontgonnen gebied rondom het dorp geschiedde door een herder. Als hij 's morgens blies op een hoorn lieten de boeren hun dieren vertrekken naar het dorpsplein of de dorpsweide van waar de herder ze meenam naar de vroente. 's Avonds bracht hij de dieren opnieuw naar de dorpsweide waar ze dronken aan een poel en van waar de boeren ze terug haalden of van waar de dieren zelf terug naar hun stal vertrokken om de nacht door te brengen en mest te maken. Hetzelfde gebeurde met varkens, runderen en paarden die in aparte kuddes per soort onder de hoede van afzonderlijke herders of hoeders elk naar specifieke gebieden trokken *Afbeelding 2*. De terreinen waar de dorpskudde graasde onder het toezicht van de herder was de vroente. Hoe uitgestrekter de vroente, hoe groter de kudde kon zijn en hoe vaker of hoe rijker de dorpsbewoners hun private akkers rondom het dorp konden bemesten. (De Moor, Leigh en Warde 2002) (Lindemans 1994, tweede druk) (Tack, Van den Breemt en Hermey 1993)

f. Een vicieuze cirkel met gevolgen voor het landgebruik

De oogsten verbeterden, de bevolking nam toe en vervolgens nam de nood aan voedselproductie toe waardoor er extra bemesting dus extra schapen nodig waren of extra akkers. Grotere oogsten, toenemende bevolking, toenemende voedselnood, toenemende mestnood, ook daar zit een grens aan. Op een bepaald moment waren de akkers, zeker in de leemstreek waartoe Haspengouw behoort, zo goed bemest dat een nog grotere voedselproductie op de beperkte oppervlakte van de akkers, in die tijd althans, niet kon. Het gevolg was dat het areaal van de akkers moest uitgebreid worden, ten koste van de vroente en de nog resterende bossen. Door de toenemende bevolking en de dichtheid van de nederzettingen of boerengemeenschappen in Haspengouw was het immers niet meer mogelijk om het gebied uit te breiden, alles hoorde al wel toe aan een gemeenschap.

In plaats daarvan was een herschikking van grondgebruik nodig. In het studiegebied in Haspengouw met in het zuiden rond Borgloon het droge deelgebied Droog Haspengouw en meer naar het noorden maar net ten zuiden van Hasselt, het vochtige deelgebied Vochtig Haspengouw was in de twaalfde en dertiende eeuw al zo goed als alle woeste grond van de vroente omgezet in akkers. Het aantal dieren dat de winter doorkwam nam toe samen met de toenemende akkerbouw en het daarvan komende oogstafval. De nevenproducten van de schapen: vacht, wol, vlees, melk en alle daarvan te maken zuivelproducten waren ideale handelswaren om de steden Tienen, Sint-Truiden, Tongeren en Hasselt mee te bevoorraden. (De Moor, Leigh en Warde 2002) (Lindemans 1994, tweede druk) (Ceunen 2011) In de dertiende en veertiende eeuw kon Hasselt zo een belangrijke lakenstad worden. (Caluwaerts, Hasselt intra muros 1989)

2.1.3 De locatie van de heerdgang

De plaats waar de heerdgang met schapen plaatsvond evolueerde doorheen de tijd. De rode draad door deze evolutie is de beschikbaarheid van gemene gronden. Schapen graasden voornamelijk in open landschappen en tot in de bosranden, de vroentes genoemd. *Afbeelding 3*. Toen de vroente om hiervoor beschreven redenen afnam had dat gevolgen voor de bossen die nog meer gekapt werden. Dat zorgde ervoor dat er weinig hoog gelegen Haspengouwse bossen overbleven en dat uiteindelijk de hele gebieden een omzetting naar akker ondergingen. Wat overbleef zijn de zogenaamde 'koepelbosjes'. Tot op de dag van vandaag worden de onbebouwde delen van het Haspengouwse landschap gekenmerkt door een glooiend landschap met akkers tot op de hoogst gelegen punten. Uitzonderlijk bevindt er zich eens een bosje op de top van een heuvel. De overgang tussen akker en bosje is bruusk en al zeker niet in de vorm van een eerder open kruidenrijke begraasbare zone. *Afbeelding 4*. Om toch voldoende mest te bekomen, ondanks de verkleining van de vroente, verbleven kuddes meer op stal waar stalvoeding met afval van de oogst plaatsvond. Uiteraard was er door de toename van de akkers meer afval van de oogst dat in geen geval mocht verloren gaan. De huidige stalvoeding van koeien, kippen en varkens is dus niet uniek in de geschiedenis van de landbouw maar ze is nu wel tot in het extreme toegepast en niet meer gericht op het zelfvoorziening maar op de verkoop van producten die uit deze landbouw voortvloeien.

Afbeelding 3 Weiland met schapen, Matifas Louis Rémy, 1847-1896 (Erfgoedplus 2017)

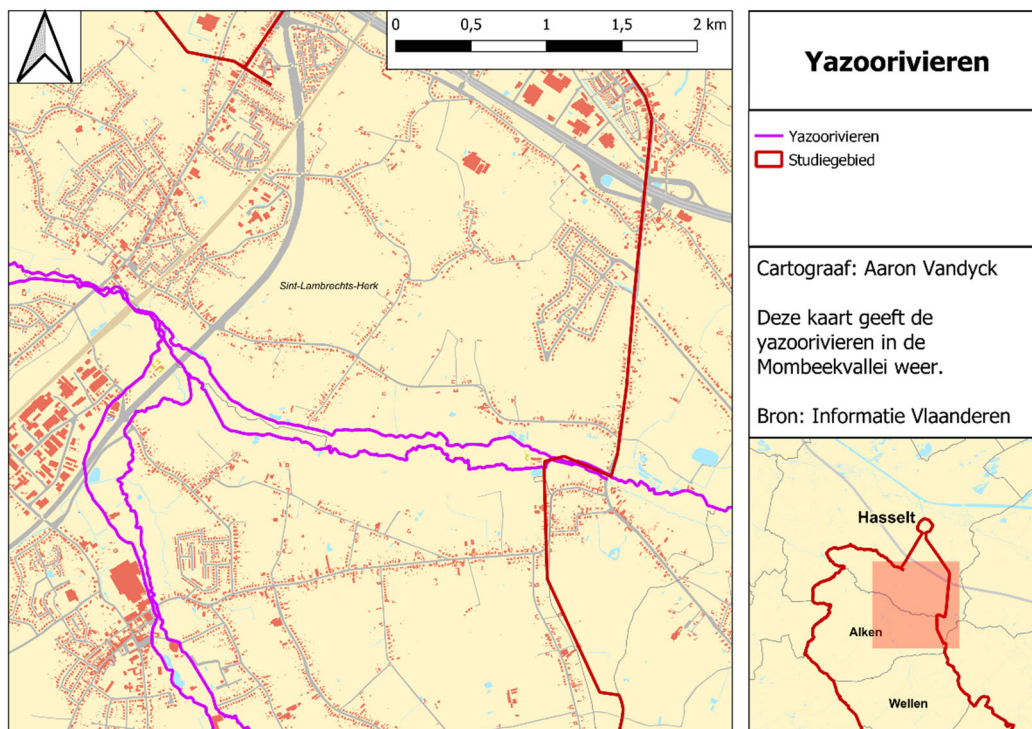

Afbeelding 4 Een bosje op de top van het leemplateau in Hoeselt met de naam 'Teugelenköpke' als voorbeeld van een restant van hooggelegen loofbossen. (K. De Clercq, Fotoreportage Limburgs Landschap stage 2021)

In Haspengouw en zeker in Vochtig Haspengouw waarin zich het studiegebied Borgloon-Wellen-Alken-Sint-Lambrechts-Herk bevindt, zijn er veel rivieren die soms kilometers evenwijdig aan elkaar lopen zonder samen te vloeien, de zogenaamde 'Yazoo-riviertjes' *Kaart 2 De Nieuwe Mombeek en de Oude Mombeek stromen als 'Yazoo-rivieren' voor kilometers evenwijdig aan elkaar in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt*. Zij vormen alluviale gebieden die in de winter overstromen. Het slib uit de rivieren maakt de valleien vruchtbaar. Vanaf de zomer waren de valleien droog genoeg om er te gaan hooien, een eerste keer in juni of juli en zo mogelijk nog een tweede keer eind juli of augustus. Daarna kon een nabegrazing

plaatsvinden op de 'achtermaat'⁷ door de kuddes schapen of koeien. Deze alluviale valleien worden beemden genoemd. (Ecopedia 2021) Hoewel ze lang eigendom bleven van een plaatselijke heer, stond hij begrazing in deze valleien toe. Na de Middeleeuwen en zeker aan het einde van het Ancien Regime vond een verdeling van deze valleien in percelen plaats waarna ze in het privé-bezit van bewoners, de gemeente, armenhuizen en kerkfabrieken kwamen. Desondanks bleef het gebruik als een gemene weide voor koeien bestaan tot het midden van de twintigste eeuw. Bijzonder hieraan is dat dit vaak een lang gerekte vallei was waarin het vee zonder de bewaking van een hoeder kon grazen. Hagen en rasters bepaalden de grenzen en ieder dier moest maar zelf kiezen waar het zou grazen. Er was dus niet meer echt sprake van per diersoort gesorteerde kuddes. (Geopunt 2021) (Gysels 1993) (Lindemans 1994, tweede druk) (Ceunen 2011)

In de voorjaarsmaanden en vroeg-zomer maanden lieten boeren hun eigen kuddes grazen in private, door hagen omsloten boomgaarden dicht bij het erf. Voor schapen en hun lammeren betekende dit dat ze op krachten konden komen en dat de eigenaar er goede controle over had. Pas in de nazomer als het voedsel in de private weilanden onder de boomgaarden niet meer toereikend was startte de begrazing van de beemden en na de oogst ook de stoppelvelden. Men kan stellen dat de begrazing in de nattere beemden in de twintigste eeuw de laatste restanten zijn van de eens zo grote heerdgang van een boerengemeenschap. Als een herder met een schaapskudde nog bestond was de kudde volledig in zijn bezit en dan trok hij met die kudde vooral langs de bermen. Het mest was het betaalmiddel voor het wintervoer als de dieren weer op stal gingen.

Kaart 2 De Nieuwe Mombeek en de Oude Mombeek stromen als 'Yazoo-rivieren' voor kilometers evenwijdig aan elkaar in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt (Gysels 1993)

⁷ Achtermaat en achtermoat zijn termen die vooral in het dialect worden gebruikt om te wijzen op de geringe herwas van grazige vegetaties na een hooibeurt. Zie verder nog in 'Oral history'

2.2 Herderen en schapen als erfgoed

Het landschap verandert in ijl tempo getuigen ouderen en merken zelfs vijftigjarigen op. Dit snel veranderend landschap, het idee dat er gewoontes en gebruiken uit het gemeenschappelijk geheugen verdwijnen en een verlies aan biodiversiteit of 'natuurlijk erfgoed', alles samengevat als 'erfgoed' doen ons nadenken over hoe en of we bepaalde elementen van dat erfgoed moeten en kunnen bewaren door nu in te grijpen. Vooral voor landschapsherstel en natuurontwikkeling bestaat de neiging om terug te grijpen naar gebruiken die bestonden tot voor de industriële revolutie of eventueel tot voor de tweede wereldoorlog omdat de veranderingen in landschap en natuur erg ingrijpend zijn geweest ten gevolge van de industriële revolutie en de wereldoorlogen. De veranderingen in de landbouw en het ruimtelijk beleid zorgen ook nu voor grote veranderingen. Specifiek voor deze thesis gaat het dan over het veranderend gebruik van grazige vegetaties, weilanden en graslanden.

Wie rijdt langs autosnelwegen of autowegen en het open landschap met daarin graslanden bekijkt en dit vergelijkt met datzelfde open landschap van ongeveer tien jaar geleden heeft het gemerkt: begrazing van graslanden komt nu minder voor dan tien of twintig jaar geleden. Waar kuddes van grazende melkkoeien, zelfs in grote aantallen, tot ongeveer twintig jaar geleden nog algemeen waren is dat nu geen algemeen beeld meer. Grootschalige landbouw met uitgebalanceerde voedingsregimes voor de veestapel dwingt boeren tot het maaien van gras en het aanreiken van dat gras in de stal of de zogenaamde stalvoeding in plaats van grote grazers te laten doen waar ze goed in zijn nl. grazen. Milieumaatregelen met als doel de uitstoot van stikstof te verlagen leidden tot de bouw van 'schone stallen' waarin de koeien op stal blijven. Dat heeft tot gevolg dat het beeld van een grazende kudde melkkoeien in het landschap steeds meer tot de verbeelding gaat horen dan tot de realiteit. (van den Pol-van Dasselaar, Hennessy en Isselstein 2020) (Hakkenes 2019)

Ouders moeten met hun kinderen al wat verder van huis om nog te kunnen overbrengen dat koeien grazen in de weide en door dat malse gras in staat zijn melk te produceren waarmee we kaas, yoghurt, pudding, ijsjes en zoveel meer maken. Stemt het verhaal dat ze vertellen nog wel overeen met de realiteit of baseren ze zich op hun herinnering? Hetzelfde kan gezegd worden van vele kinderboerderijen: dat is niet het beeld van landbouw dat overeenstemt met de realiteit maar eerder een romantisch beeld van een gemengd landbouwbedrijf van vijftig jaar geleden. Binnen enkele jaren is er een generatie jonge mensen die koeien in de weide geen evidentie meer vindt en waarvoor die koeien op de weide een verre herinnering zijn. Begrazing van weilanden door vee wordt daarmee 'erfgoed'.

Het beeld van grazende koeien in met draden of rasters omheinde weiden is binnen de geschiedenis van de landbouw nochtans een fenomeen dat nog maar goed 150 jaar bestaat. (Wittenberg 2015). Eeuwenlang zijn open terreinen in Vlaanderen voornamelijk begraasd geweest door schapen, gehoeid door een herder en zijn hond volgens een ambacht dat 'herderen' heet.

Grote kuddes schapen trekken nu onze aandacht tijdens vakanties in aan de Mont Saint Michel of in het zuiden van Frankrijk, in Hongarije of in Zuid-Oost Engeland en we zijn er als toerist door gecharmeerd. Het beeld van een kudde op een open vlakte ergens in het buitenland is een goede referentie om er ons een idee van te vormen hoe kuddes schapen ooit ook de open landschappen van Vlaanderen begraasden. *Afbeelding 5.*

Dit oude gebruik van begrazing heeft ertoe geleid dat een eerder natuurlijk landschap evolueerde naar een cultuurhistorisch landschap waarvan hier en daar nog restanten te vinden zijn. De heide zoals die te zien is in het Nationaal Park Hoge Kempen kon niet ontstaan zonder de begrazing door schapen.

Naast het cultuurhistorisch landschap als erfgoed is een benadering van het erfgoed op nog drie andere manieren mogelijk: op vlak van het levend erfgoed⁸: de schapen, geiten en honden, op vlak van het ambacht van het herderen met de herder en zijn bijhorende attributen om zijn handelingen mogelijk te maken en op vlak van het immaterieel erfgoed of hoe dit oude gebruik nog in ons dagelijks leven verweven zit. (Gysels 1993) (Agentschap Natuur en Bos 2017) (H. Hillegers 2018)

⁸ Levend erfgoed is geen erfgoedtype dat aparte erkenning geniet in Vlaanderen tenzij heel recent via een subsidieregeling. In de V.S. en in Groot-Brittannië staat dit levend erfgoed bekend als 'Livestock heritage'. Het gaat om gedomesticeerde dieren, de rassen en de redenen voor het domesticeren van die dieren. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012) (Departement Landbouw&Visserij 2020)

Afbeelding 5 Grazende kuddes nabij de Mont-Saint-Michel in augustus 2017. Een beeld dat vandaag nog steeds toeristen bekoort om het te fotograferen. (Vandyck, Fotoreportage Normandië 2017)

2.2.1 Erfgoedwaarde - onroerend erfgoed: het cultuurhistorische landschap

Begrazing in het landschap vond plaats op gemeenschappelijke en later ook op private terreinen. De gemeenschappelijke terreinen of het 'common land' evolueerde doorheen de tijd en werd steeds meer geprivatiseerd waardoor op dit moment elk terrein in Vlaanderen wel in het bezit is van een persoon of een instelling. Toch wilde het bezitten niet steeds zeggen dat het terrein niet meer gebruikt mocht worden door de gemeenschap. Reglementen regelden het gemeenschappelijk gebruik. Gemeenschappelijk gebruik van terreinen is onderwerp van onderzoek geweest van het onderzoeksnetwerk 'CORN'^{9 10} dat werd opgericht in 1995. Voor Vlaanderen delen deze onderzoekers het gemeenschappelijk onbewerkte gebied of 'common waste'¹¹ in drie soorten: 'common pasture', 'common meadow', 'common woodlands'. Daarnaast is er ook nog de 'common arable' of het bewerkte land m.a.w. akkers. (De Moor, Leigh en Warde 2002) De onderzoekers schenken aandacht aan de common lands maar niet aan de begraasde terreinen die in privé-bezit en in privé-gebruik waren en ook niet de wegen waarlangs de kuddes dat 'common land' konden bereiken. Daar de akkerbouw in Haspengouw al vroeg in de jaartelling tot goede ontwikkeling kwam en de weilanden en akkers in de nabijheid van de woonkern al vroeg in privé-bezit waren, worden deze private percelen toch ook kort toegelicht daar begrazing daar ook plaatsvond. (De Moor, Leigh en Warde 2002) (Lindemans 1994, tweede druk)

¹⁰ CORN: '(Comparative Rural History of the North Sea Area) is a research network founded in 1995, made out of about 20 research units spread in NW Europe and coordinated by scholars from Ghent University and the University of Leuven (Belgium) in collaboration with Utrecht University (The Netherlands). It consists of different research units that primarily aim to study long-term developments of rural societies from the Middle Ages to the twentieth century. It focuses on the North Sea area from a comparative and an interdisciplinary point of view.' (CORN 2021)

¹¹ Termen vertalen kan leiden tot een verkeerd begrip van de termen wegens ontbrekende nuance in de Nederlandse taal. Zo worden zowel 'pasture' als 'meadow' in het Nederlands vertaald als 'weide' terwijl de onderzoekers via de termen 'pasture' en 'meadow' een verschil willen aangeven. (De Moor, Leigh en Warde 2002)

De route naar de common lands of de vlaktes waar de kuddes konden gaan grazen is voor Henricus Hillegers en vele andere onderzoekers een belangrijk onderzoeksthema geweest. Organisaties zoals Trage Wegen en Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren besteden veel aandacht aan lijnvormige landschapselementen. (Trage Wegen 2021) (Beheer holle wegen 2021) (Hermy en De Blust, Punten en lijnen in het landschap 1997)

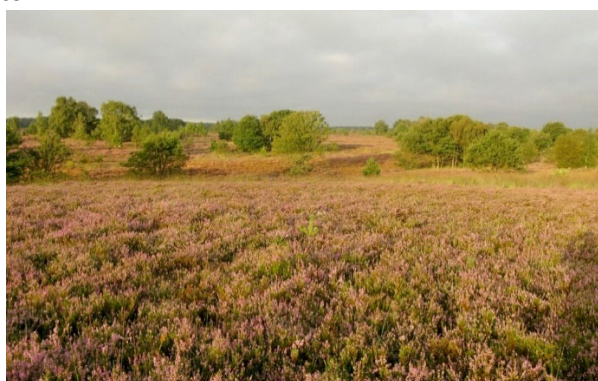
a. Common waste of woestenijen voor de gemeenschap

De 'common waste' is op Vlaamse historische kaarten en in literatuur beschreven als 'woestijn', 'wastine', 'heide'. De bodem of de omstandigheden waren niet geschikt om er iets op te verbouwen en het bos was er gekapt waardoor het landschap voor een aantal jaren redelijk open was in de jaren na die kapping. (Tack, Van den Brecht en Hermy 1993).

De drie vormen van 'common waste', te interpreteren als 'woestenijen voor de gemeenschap'¹² konden specifiek doch niet uniek zijn voor bepaalde regio's.

Common pasture of gemene weilanden, vroenten

Bij deze vorm van 'woestijnen voor de gemeenschap' kunnen we ons best een voorstelling maken door te denken aan beelden zoals die van de Mechelse heide in het Nationaal Park de Hoge Kempen in Maasmechelen. *Afbeelding 6*. Dit type van 'woestijn voor de gemeenschap' kwam slechts beperkt voor in Haspengouw al wijzen onderzoeken betreffende kalkgraslanden uit dat we dat misschien onderschatten. Heidevegetatie is een vegetatie die typisch is voor arme droge zandgronden die nu nog maar zeer pleksgewijze voorkomen in Haspengouw (Gysels 1993) (Knol en Schaminée 2004)

Afbeelding 6 Heidevegetatie op de Maasmechelse heide in het Nationaal Park Hoge Kempen als beeld van een 'common pasture' (Vandurmen 2012)

Common meadow of broek, beemd

Broeken, of beemden zijn een type van moeras en gelegen in de alluviale oevers aan weerszijden van de rivieren en beken. Door de overstromingen in de winter was er bijna jaarlijks een verrijking waardoor nutriëntenrijke graslanden ontstonden. Drainage liet toe ze te hooien. In sommige gevallen werden ze ook opzettelijk onder water gezet. (Baaijens, et al. 2011). Nadat de eigenaars het hooi van hun perceel hadden gehaald volgde het gemeenschappelijk gebruik via nabegrazing. *Afbeelding 7* Dit was meestal ook de periode waarin de weides dicht bij de boerderijen kaal gegraasd waren.

Afbeelding 7 Beemd met schapen in gemeente Wellen, als beeld van 'common meadow' (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Dit gemeenschappelijk gebruik van een broek in de vallei zit nog in de herinnering van oudere mensen in Haspengouw daar dit gebruik heeft voortgeduurd tot in de jaren '50. In het hoofdstuk 4.2.4 *Oral history* zal dit blijken. Deze common meadows waren in tegenstelling tot de common pastures afgesloten of

¹² 'Common' moet volgens de onderzoekers vooral benaderd worden als een gemeenschappelijk gebruik en verschilt van een gemeenschappelijk bezit. Daarom is 'common waste' door de auteur van deze masterproef beschouwd als 'woestenijen VOOR de gemeenschap'. (De Moor, Leigh en Warde 2002)

begrensd door middel van hagen of door natuurlijke fysieke barrières zoals rivieren of taluds. (Erfgoedcel Hasselt 2011) (Gysels 1993) (De Moor, Leigh en Warde 2002) (Ceunen 2011)

Op een enkele plaats is een gemene weide of gemeen broek nog in het bezit van een gemeenschap in Vlaanderen. Het voorbeeld hiervoor is de Gemene Weide van Assebroek waar nog steeds de 'aanborders' samen het 85 hectaren grote gebied bezitten. Zij zetten de traditie die er al meer dan zeshonderd jaar bestaat voort. (Reuse en Le Back 2011)

In Vochtig Haspengouw dat in zijn geheel een brede depressie vormt ten opzichte van de omringende landschappen komen dit soort broeken of valleien veel voor. Ze zijn niet of nauwelijks bebouwd omdat zij bijna jaarlijks in de winter overstromen. Door bewegingen van de bewoners van hoger gelegen woonkernen naar de valleien ontstonden holle wegen. Het vochtige karakter van de rivierdalen speelde in het voordeel van grassenrijke weides. *'Een mogelijke verklaring voor de naam Haspengouw ligt in het oude woord 'hasp', wat zoveel betekent als 'weide'* (Gysels 1993, 196). Vooral in de jaren '60 van de twintigste eeuw werden de natte delen beplant met populieren. (Steenwegen 2015) (Erfgoedcel Hasselt 2011) (Diriken, Een kijk op het verleden van Haspengouw 2017) (Gysels 1993)

Doordat natuurorganisaties deze gebieden in het kader van natuurbehoud en natuurherstel in de jaren '80 en '90 van de twintigste eeuw veelvuldig konden kopen en vervolgens voor het publiek ontsloten, zijn het deze gebieden die nu de recreatieve groengebieden zijn in deze regio.

Afbeelding 8

Hoewel er nu nog maar nauwelijks begrazing plaatsvindt in de meeste van deze valleien zijn deze valleien eeuwenlang van wezenlijk belang geweest voor het hele landbouwsysteem in de regio. Doordat hier nu de klemtoon op natuur ligt, meer dan op landbouw is het mogelijk dat de recreanten niet helemaal begrijpen wat ze zien tijdens hun wandeling of fietstocht en nauwelijks voeling hebben met het cultuurhistorische aspect van dit landschap.

Afbeelding 8 Een vlinderpad in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt verhoogt de toegankelijkheid voor de recreanten. Het landschap is een halfopen landschap met een afwisseling van natte graslanden, ruigtes, populierenbossen en houtkanten. (Vandyck, Fotoreportage Mombeekvallei 2020)

Common woodlands of bossen voor de gemeenschap

Bossen hadden over het algemeen een hoge economische waarde waardoor de eigenaars ervan niet geneigd waren de gemeenschap ze te laten gebruiken. Bovendien waren de meeste bossen al vroeg in privé-bezit. Het hoeden van varkens en paarden in bossen is beschreven in de literatuur maar van het herderen van schapen in bossen werd niets teruggevonden. (De Moor, Leigh en Warde 2002)

b. Common arable of akkers voor de gemeenschap

De meeste bewerkbare gronden of akkers waren in Haspengouw bijna allemaal al vanaf de elfde eeuw steeds in privé-bezit. Lokale afspraken, vastgelegd in keuren beschreven het gebruik door de gemeenschap waaronder de toelating voor 'stoppelgang' of begrazing na de oogst. In gebieden zoals in Haspengouw moet deze stoppelgang van belang geweest zijn vermits de hoger gelegen droge graslanden of 'common pasture' reeds vroeg waren omgezet in 'common arable'.

Als we dus nu naar een akkerlandschap in Haspengouw kijken in augustus zouden we ons daarbij moeten voorstellen hoe het zou zijn mochten schapen die akkers begrazen zoals dat in Irak nu nog gebeurt. *Afbeelding 9*.

Voor zover als geweten, is van deze praktijk in Haspengouw niets overgebleven waardoor er in de landschappen op de hoger gelegen delen geen sprake is van begrazing op akkers. Nu blijven veel stoppelvelden onaangeroerd liggen tot na de winter waarna een nieuwe teelt volgt. De teelt van spurrie vanaf juli of augustus na de oogst van een graangewas is nu een zeldzaamheid maar toen spurrie nog wel geteeld werd vond ook daar begrazing op plaats (Staring 1844).¹³

Afbeelding 9 Een kudde schapen op een graanakker na de oogst in 2017, in de regio Erbil in Irak (Miller 2017)

c. Private graslanden

Rondom de Haspengouwse woonkernen werden ook de weilanden al vroeg geprivatiseerd. Zij in het voorjaar het eerste krachtvoer voor het jonge vee. Lammetjes werden over het algemeen gemeen geboren in maart en konden dan in april bij goed weer met de oaien dicht bij de erven grazen tot zij sterk genoeg waren om mee te gaan met de kudde. De volwassen dieren konden na een winter op stal aansterken. Eind 18de eeuw evolueerde het private gebruik van percelen rondom de woonkern tot de zogenaamde 'hortus': een gordel van boomgaarden, huisweiden en moestuinen. Hoogstamfruitbomen mochten groeien in de weiden. Deze boomgaarden met grasland waren in Haspengouw bij het gebrek aan woeste grond zeer belangrijk voor het vee. De verder gelegen graslanden kregen immers eerst een hooibeurt (zie 2.2.1 *a Common waste of woestenijen voor de gemeenschap*)

Deze boomgaardengordels typeren momenteel nog enkele dorpskernen in Haspengouw en worden in het recent opgestelde onroerenderfgoedrichtplan

'Hoogstamboomgaarden in Haspengouw en Voeren' naar waarde geschat. (Kinnaer 2018). Het beeld van grazende schapen in een glooiende hoogstamboomgaard een beeld dat een recreant met Haspengouw associeert. *Afbeelding 10* (Lindemans 1994, tweede druk) (Ceunen 2011) (Gysels 1993)

Afbeelding 10 Boomgaard Steenbroek in Hoeselt van de Nationale Boomgaarden Stichting, een voorbeeld van het beeld bij uitstek van boomgaarden en begrazing in Haspengouw voor toerist en recreant (Nationale Boomgaarden Stichting - Projecten 2021)

¹³ Spurrie is een eenjarig gewas dat het vooral goed doet op arme grond en als nateelt werd toegepast na de oogst van korengewassen. Als het nog wordt toegepast is dat vooral als groenbemester. (Handboek groenbemesters 2019 2019)

d. De weg naar de begraasbare terreinen

De dagelijkse verplaatsing naar de begraasbare terreinen en in het bijzonder de terreinen buiten de hortus van een levensgemeenschap, een gehucht of dorp is de eigenlijke en meest bekende betekenis van de heerdgang. Het waren de wegen die de herder met zijn kudde volgde vanaf de verzamelplek. In het geval van een heerdgang was dit een eerder korte route in vergelijking met de route die een transhumance volgt.

In tegenstelling tot bij de transhumance volgde de herder de route dagelijks tot als het begraasbare terrein onvoldoende in voedsel kon voorzien voor een volgende begrazing en de herder de route naar een volgend begraasbaar terrein moest uitstippelen. Dat de route eerder kort was is te danken aan het feit dat de dorpskudde of samengestelde kudde binnen de grenzen van de gemeente, voor zo ver die grenzen bekend en duidelijk waren, moest blijven. Meer nog dan de begraasbare terreinen zijn deze routes vandaag nog herkenbaar in het wegen- en padenpatroon van dorpen in Haspengouw. *Afbeelding 11* Dit komt verder aan bod bij het toponiemenonderzoek. (H. Hillegers 1993)

Afbeelding 11 Voetwegen, oud en nieuw ontsluiten het landschap rondom Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage Landschapsexcursie Hogeschool PXL Groenmanagement 2019)

Wegen die het drijven van een kudde vereenvoudigden evolueerden nabij kastelen of abdijen tot 'dreven'. (Henkens en Geertsema 2013) (Van Nieuwenhuyze en Van Herck 2014) (Van Driessche, Van den Brempt en Smets 2017)

Hoewel we schapen niet meer in zulke grote getalen in ons landschap zien, zoals dat nu wel nog het geval is in het Zuidoosten van Engeland, vinden veel van onze landschappen die we nu als natuur zijn beginnen beschouwen hun oorsprong in begrazing. Bermen waren van belang binnen het landbouwsysteem van de heerdgang. Het oude landgebruik of de ecosysteemdiensten zoals onze voorouders ze kenden, lang voor het woord ecosysteemdiensten bestond, heeft mee geleid tot de landschappen, inclusief de wegenpatronen, die we nu kennen in landelijke gebieden in Vlaanderen.

2.2.2 Erfgoedwaarde (onroerend erfgoed): het gebouwde erfgoed

Voor het houden van schapen waren inrichtingen nodig zoals de stal of schaapskooi, de drenkplaatsen of veedrinkpoelen, en fysieke grenzen zoals boswallen om te markeren tot waar begrazing was toegestaan of tot waar zich het eigendom van bijvoorbeeld een abdij uitstreekte. Schapenstallen op de erven zijn nog bij oude boerderijen terug te vinden maar de schaapskooi van Neerpelt, tentoongesteld in het Openluchtmuseum Bokrijk, kan tellen als schoolvoorbeeld. *Afbeelding 12*. (Gemeente Pelt 2021)

Afbeelding 12 Een klas uit Pelt voor de schaapskooi van Neerpelt, tentoongesteld in het openluchtmuseum van Bokrijk (Gemeente Pelt 2021)

Daar in de nabijheid van de dorpsweide of drenkplaats in veel gevallen kapelletjes werden gebouwd zullen ook bepaalde kapelletjes in verband te brengen zijn met de heerdgang. (H. Hillegers 1993) (Onroerend Erfgoed 2016) Zelfs tot in een oude stadskern zijn inrichtingen het gevolg van het houden van schapen in de gemeenten rondom de steden zoals daar zijn de lakenhallen en veemarkten. (Caluwaerts, Hasselt Intra Muros 1989)

2.2.3 Erfgoedwaarde: levend erfgoed

Onder levend erfgoed dienen we gedomesticeerde dieren te verstaan. Dieren waren onlosmakelijk verbonden aan het sedentair bestaan van de oudste gemeenschappen en bleven dat tot voor kort. Sommige dieren zoals trekpaarden verdwenen uit het landschap met de komst van de tractor, geiten getuierd aan een touw in de bermen verdwenen met de opkomst van het gemotoriseerd verkeer en uiteraard ook door de toenemende inzichten in dierenwelzijn. Door nieuwe productiemogelijkheden van textiel verminderde de nood aan wol waardoor schapen uit het landschapsbeeld verdwenen. Varkens ploeteren niet langer in modderige weides en koeien brengen meer tijd door in de stal dan op de weide. Tijden veranderen en dat heeft gevolgen voor het voortbestaan van bepaalde dierenrassen die allemaal hun specifieke kenmerken hadden waarvoor ze ook specifiek werden ingezet. Gebiedsspecifieke rassen dreigen daardoor verloren te gaan en daarmee samen ook het genetisch materiaal dat hen door decennialange selectie maakte tot 'een ras'. Diverse organisaties brengen dit onder de aandacht met de term 'levend erfgoed'. Door selectie had elke streek immers zijn eigen ras dat het meest was aangepast aan de lokale leefomstandigheden of noden van de bevolking. De rassen houden dus verband met de plaatselijke gebruiken en noden en voor sommige gemeenschappen ging dat gepaard met een vorm van chauvinisme dat later onder andere leidde tot prijskampen en keuringen. De verschillen tussen de rassen zijn soms zo subtiel dat enkel kenners of keurmeesters de verschillen kunnen bepalen. De overheid stimuleerde sinds het ontstaan van België de teelt van nationale rassen door nationale prijskampen te organiseren. Een gekend voorbeeld van deze stimulans is het Belgisch trekpaard.

Toch is dit soort erfgoed niet een kwestie van nostalgie. Vele oude rassen bezitten uitmuntende eigenschappen en dienen vaak een dubbel doel of zelfs nog meer doelen. Tegenwoordig is er sprake van een legkip en een braadkip, een melkkoe en een vleeskoe maar uiteraard kan een kip ook beiden zijn: eerst enkele jaren legkip om tenslotte te eindigen als braadkip al was het maar voor de bereiding van vol-au-vent zoals die vroeger werd gemaakt¹⁴. Door dieren een enkel doel toe te wijzen gebeurt de selectie van rassen tegenwoordig anders en is de commerciële aandacht voor de oude rassen sterk gedaald. Natuurorganisaties, de bio-landbouw en de organisatie 'Steunpunt Levend Erfgoed' en nu ook Agentschap Natuur en Bos en Departement Landbouw en Visserij vestigen de aandacht op dit type erfgoed. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012) (Natuurpunt Beheer 2014) (Lindemans 1994, tweede druk) (Bioforum 2021)

Hoewel ook varkens, koeien, ossen, geiten en ganzen in kuddes zijn te hoeden volgen hierna enkel de toelichtingen over de schapen zelf, de begeleidende of drijvende honden en de soms bij de kudde horende geiten.

Landbouwers met aandacht voor dierenwelzijn of landbouwers die wensen in te zetten op een lokale kleinschalige markt in plaats van op een geglobaliseerde markt tonen vernieuwde interesse voor de oude rassen die hebben bewezen dat ze bijvoorbeeld zelfstandig kunnen lammeren, kalven, biggen of dat ze sterk genoeg op hun poten staan om het gras op een dijk af te grazen. Ook vanuit de natuurorganisaties en het Agentschap Natuur en Bos is er aandacht voor de oude rassen die in het kader van natuurbehoud zich eeuwen wisten te bewijzen al ligt de nadruk dan toch wel voornamelijk op één doel namelijk het schaap als goede natuurbeheerder. De laatste decennia is er vanuit het oogpunt van behoud van biodiversiteit wereldwijd meer aandacht voor maximaal behoud van genetische diversiteit, ook die van geteelde, tamme, oude rassen. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

¹⁴ Vol-au-vent was vroeger een typisch gerecht dat gemaakt werd van een oude legkip. Het vlees was niet meer zo mals en moest daardoor langer garen of het waren kleine stukjes vlees die zorgvuldig van tussen de botten werden geplukt. Tegenwoordig wordt vol-au-vent eenvoudig en snel gemaakt van kippenfilets van jonge dieren.

a. Schapen

Vanaf 5300 jaar voor de jaartelling werden in West-Europa tamme schapen gehouden voor hun wol, vlees, melk of mestproductie. Eind negentiende eeuw pronkte België met zijn Belgisch melkschaap volgens het toenmalige ideaalbeeld om een nationaal ras te hebben. Er zijn in België negen lokale schapenrassen. Tussen dat begin van de schapenteelt tot het heden zit een rijke geschiedenis die op zich meerdere studies waard is. De conclusie uit de diverse studies is dat in het Westen van het land wolproductie en in het oosten meer vleesproductie van tel waren. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

De negen lokale rassen krijgen nu als namen: Vlaams schaap, Ardens schaap, Kempens schaap, Entre-Sambre-et-Meuseschaap, Houtlandschaap *Afbeelding 13*, Mergellandschaap *Afbeelding 14*, Lakens schaap, Vlaams kuddeschaap en het Belgisch melkschaap maar dat was volgens diverse bronnen ooit anders. De West-Vlaamse professor J. Deby had het in 1848 over vier rassen waaronder het Haspengouws ras maar met welk van de huidige rassen dat zogenaamde Haspengouwse ras overeenstemt is niet geweten. Als in de periode daarna diverse anderen rassen de revue passeren komt het Haspengouws ras niet meer in hun indelingen voor. Elk ras heeft zijn kwaliteiten. De Mergellander kan goed op hellingen grazen, het Kempens schaap doet het goed op schrale terreinen en de Houtlander neemt zelfs genoeg met bramen. De Mergellander is tegenwoordig vaak te zien in de omgeving van Maastricht in Nederlands Limburg. Houtlanders zijn ideaal in het kader van natuurbeheer op de terreinen waar men bramen of andere struikgewassen wil terugdringen. Het Kempens schaap is vaker te zien in de heidegebieden van de Kempen. De nationale rassen die het meest geschikt zijn voor begrazing in Haspengouw zijn de Houtlander en den Mergellander. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

Een hamel of leidersfiguur in de kudde is goed te herkennen bij een geherderde kudde. Meestal is de leidhamel dicht bij de herder. Zijn leidinggevende functie in de kudde resulteert wel eens in beloningen. De belhamel heeft een naam en reageert erop. Tussen herder en hamel is sprake van een band. In Nederland waar het herderen als immaterieel erfgoed is erkend werd een educatief filmpje hierover gemaakt waarin dit duidelijk te zien is. *Afbeelding 15* (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland 2021)

Afbeelding 13 Houtlander schapen zijn te herkennen aan de bruinbeige schakeringen op het hoofd. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

Afbeelding 14 Een mergellander schaap is herkenbaar aan de wol die in lange slierten hangt. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

Afbeelding 15 Gepauzeerd beeld van een filmpje waarbij de herder zijn leidhamel 'Hannes' bij zich roept om hem het klokhuis van zijn appel te geven. (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland 2021)

b. Honden

Honden zijn de dieren die 12.000 jaar geleden het eerst gedomesticeerd werden en allen een ontstaansgeschiedenis hebben die terug te brengen is tot de wolf. Wolf en schapen zijn als water en vuur en toch is het net de wolf die als voorouder telt van de hond als trouwe metgezel van vele herders. Hoe de domesticatie precies verliep berust op vermoedens maar acceptabel is dat er een soort van partnerschap moet geweest zijn tussen mens en hond omdat ze beiden jagers waren en elkaar konden bijstaan in de jacht. Door wolfsjongen in de nederzetting op te nemen socialiseerde de wolf tot een compagnon en verdedigde hij de nederzetting bij dreiging van buitenaf. Door langdurige selectie zijn uiteindelijk net zoals bij andere gedomesticeerde dieren de rassen ontstaan. Binnen de hedendaagse hondenrassen worden honden gesorteerd onder grote honden of kleine honden waarbij de grootte verband houdt met de wolvensoort waarvan ze afstammen: grote Noordelijke wolven voor de grote hondenrassen en een kleine wolvensoort uit Midden-Oosten en Indië voor de kleinere honden. Honden speelden een duidelijke rol binnen een gemeenschap die te herleiden is tot jacht, waken en hoeden en vanaf de Middeleeuwen ook gezelschap houden. Door te selecteren op die kwaliteiten ontstonden de jachthonden, waakhonden, herdershonden en gezelschapshonden. Jachthonden en gezelschapshonden waren typisch voor de adel terwijl de werkhonden namelijk de waakhonden en herdershonden eerder aan de lagere klassen toebehoorden. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

Aan het einde van de 19de eeuw leidde de kynologie¹⁵ tot een indeling in rassen die zo mogelijk het nationalisme ondersteunden. Volgens deze kynologie bestaan er voor het hoeden van kuddes dieren twee groepen van rassen: de herdershonden en de koehonden. Binnen dit werk gaat de interesse uit naar de Belgische herdershonden waarvan er vijf rassen zijn. De rassen Groenendaler, Mechelaar, Tervuurse herder en Lakense herder horen bij de grote honden, het Schipperke bij de kleine honden. De grote rassen staan nu vooral bekend als waakhonden en veiligheidshonden en na training werken ze vooral als drugs- of speurhonden. De naam 'Schipperke' is terug te brengen tot 'scheperke' hetgeen verwijst naar zijn kwaliteit als hoeder. Al deze rassen zijn zeer actief, wendbaar en alert. *Afbeelding 16* (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

Afbeelding 16 Belgische herdershonden van links naar rechts: Groenendaler, Schipperke, Mechelaar, Tervuurse herder, Lakense herder, Zwarte korthaar (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

Hoewel België vijf rassen herdershonden kent verkiezen veel herders tegenwoordig een Border collie of een Australische herder. Dit laatste ras heeft, ook al doet zijn naam anders vermoeden, een

¹⁵ Kynologie is de studie van honden. Het is een wetenschappelijke discipline die nog niet erkend is maar waarvoor toch opleidingen onder andere bij Syntra worden aangeboden (bron: Syntra, en <https://www.encyclo.nl/begrip/kynologie>)

Pyreneese herdershond als voorouder. De beide rassen hebben de reputatie uitstekende herders te zijn en hun trainingsprogramma is specifiek op die taak gericht. Er gaan vanuit de organisaties die zich bekommeren om het levend erfgoed echter steeds meer stemmen op om de Belgische rassen opnieuw te trainen om kuddes te hoeden. Een enkele Belgische herder verkiesst wel eens een Belgische herdershond. (Alles over aussie - Australische herder 2021) (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

c. Geiten

Hoewel een belhamel een gecastreerde ram van een schaapskudde is komt in internationale literatuur ook wel eens de geit ter sprake als 'belhamel' van de kudde bij een 'transhumance'. Dit was een geit met een grote aangebonden bel. Deze geit liep voorop in een grote kudde die zich over een grotere afstand diende te verplaatsen of die de drijvende functie van de herdershonden overnam. Op Youtube zijn gelijkaardige gebruiken zijn te zien in hedendaagse filmpjes waarin een viertal koeien met aangebonden bellen vooraf gaan aan de kudde schapen als een soort van 'alarmsignaal' en manier om de weg te ontruimen voor de aankomende kudde schapen. Literatuuronderzoek heeft dit gebruik in Vlaanderen niet kunnen aantonen. In de grote schaapskuddes in Nederland lopen wel al eens geiten mee maar zij vervullen niet de rol van belhamel. (C'est pas sorcier 2013) (Hélène et les animaux 2015) (Steunpunt Levend Erfgoed 2012) (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland 2021)

2.2.4 Erfgoedwaarde (immaterieel erfgoed): het ambacht 'herderen'

Een herder was een dorpsfiguur, iemand met een zeker aanzien. Vaak waren het mannen die het beroep hun leven lang uitoefenden maar op schilderijen zijn ook meisjes te zien die bijvoorbeeld enkele koeien, ganzen, schapen, geiten of varkens hoeden. De dorpsherder nam een grote kudde onder zijn hoede en hij genoot vertrouwen. Hij zou immers een hele dag voor ze zorgen, de schapen behoeden voor aanvallen van buitenaf en verhinderen dat ze te gretig in de groentetuinen of op de akkers van de dorpelingen zouden gaan grazen als een haag of andere beplanting dat al niet verhinderde. Hij zou ervoor zorgen dat ze konden grazen op een terrein waar nog te eten viel en hij zou ervoor zorgen dat ze bij de terugkeer aan de dorpsweide met drinkplaats voldoende zouden drinken. Dat de dieren voldoende zouden eten overdag was essentieel om het landbouwsysteem waarbij schapen vooral mestproducenten waren gedurende eeuwen in stand te houden. Een ziek of zwak dier zou hij verzorgen met de kruiden die daar volgens de toenmalige kennis geschikt voor waren en hij zou aanmanen tot gebed mocht de volksgeneeskunde niet doeltreffend genoeg zijn. Niet voor niets stond aan de dorpsweide vaak een kapel waar dat gebed mogelijk was. (H. Hillegers 1993) (C'est pas sorcier 2013) (De Moor, Leigh en Warde 2002) (Buytaert, Herders in het Pajottenland. Van een vergeten traditie naar een nieuwe generatie 2021) (Het Oude Land van Loon 1962)

Tot de negentiende eeuw hoorde de bescherming tegen onder andere aanvallen van de wolf erbij, zelfs op klaarlichte dag. Nadat de wolf werd uitgeroeid was alvast de bescherming voor de gevaarlijkste predator in Vlaanderen niet meer nodig. Toch moest de herder nog bij andere gevaren de nodige bescherming bieden. Schapen konden in grachtjes in de weiden sukkelen. Van die grachtjes die afhankelijk van het seizoen voor drainage of irrigatie zorgden moesten er veel geweest zijn al moet onderzoek, specifiek voor dit studiegebied nog uitwijzen of het weteren van graslanden hier voorkwam. Vochtig Haspengouw waarin het studiegebied gesitueerd is, is rijk aan meanderende rivieren en beekjes en ook die konden een gevaar vormen voor de schapen. Zodra een schaap er in sukkelde moest de herder ingrijpen en het dier er uit halen. Hiervoor had hij een handig hulpmiddel, zijn herdersstaf. (Baaijens, et al. 2011) (Buytaert, Herders in het Pajottenland. Van een vergeten traditie naar een nieuwe generatie 2021) (Dupae 2020) (H. Hillegers 2018) (H. Hillegers 1993) (Landschap vzw 2012)

Behalve het hoeden van de kudde stak de herder ook distels en ongewenste begroeiing uit, hij stond in voor het scheren van de schapen dat hij ofwel zelf deed ofwel opdroeg aan schaapscheerders. Hij hielp bij het lammeren. (Het Oude Land van Loon 1962) (H. Hillegers 2018)

Een hedendaagse schapenhouder noemen we een herder maar in feite oefent hij niet meer volledig het ambacht van het herderen uit als we de betekenis van het rondtrekken hierbij verstaan. De hedendaagse schapenhouder heeft nieuwe taken zoals het aanbrengen van een tijdelijke omheining en hij moet in veel gevallen in functie van de ecologische waarden handelen, tot zijn spijt vaak meer zo dan

in functie van zijn kudde. Hij staat in voor meerdere kuddes die hij dagelijks controleert. De lammertijd, het op stal brengen, het bijvoederen, het waken over de hygiëne, het organiseren van de scheerwerken, en nog een resem aan andere taken zijn wel taken die al eeuwenlang bij het ambacht horen en behouden zijn gebleven. (Driessen, et al. 2009)

2.2.5 Erfgoedwaarde (immaterieel erfgoed): een oude traditie

De traditie van het herderen en het houden van schapen leeft vandaag door in de Nederlandse taal, in sprookjes en verhalen, in een eerder idyllisch beeld van het landleven en in symboliek gekoppeld aan het katholiek geloof.

a. Zegswijzen in de Nederlandse taal

Het woord 'belhamel' is wellicht een woord dat nog maar weinigen van de jongere generatie gebruiken maar voor de generatie van de veertigplussers is het nog wel bekend. De letterlijke betekenis is de ram met de bel die in de kudde voorop liep maar als het woord nu gebruikt wordt is dat voornamelijk om te duiden op een kwajongen met streken of een aanvoerende houding. (Etymologiebank 2021)

Qua zegswijzen kennen we 'schaapjes tellen voor het slapen gaan' en 'zijn schapen op het droge hebben'. Omdat een kudde groot kon zijn en de gebieden waarin ze graasden uitgestrekt konden zijn was het 's avonds voor het slapen gaan of het naar huis gaan van belang om te tellen of de kudde compleet was. Door de grootte van de kudde was het niet moeilijk om de tel kwijt te raken en opnieuw te moeten beginnen, een nogal slaapverwekkende activiteit bij gevolg. Het in de verbeelding tellen van schapjes voor het slapen gaan is beschouwd een als een ideale manier om de slaap te vatten.

'Zijn schapjes op het droge hebben' verwijst naar slikken en schorren met eb en vloed of naar de beemden, die bij tijden konden overstromen en waarbij het van belang was dat er voldoende hogere delen waren waarop de kudde zich daar kon terugtrekken of waar de herder hen naartoe kon drijven in afwachting van een daling van de waterstand.

In de zomer van 2021 werd de letterlijke betekenis van dit gezegde dit tot in het extreme duidelijk door de vele overstromingen in België, Duitsland, Nederland, Oostenrijk en China

Afbeelding 17.

De betekenis als spreekwoord gaat er over om in het leven tijdig een voldoende financiële buffer op te bouwen om een gerust leven te kunnen leiden en zodra dat is gelukt heeft men 'zijn schapjes op het droge'.

Deze uitdrukking bestaat al sinds de zestiende eeuw. (Onze taal 2020) (Dreesen 2021)

Afbeelding 17 Konikpaarden en Gallowayrunderen zoeken op 16 juli 2021 in het overstroomde natuurgebied De Wissen langs de Maas in Dilsen-Stokkem, hun toevlucht op een eiland. (Dreesen 2021)

Door terug te grijpen naar de traditie van het herderen en het houden van schaapskuddes zijn nog heel wat bekende en minder bekende uitdrukkingen te verklaren zoals:

- Vroeg onder de wol gaan
- Veel gescheer om weinig wol
- Men moet de schapen scheren al naar ze wol hebben
- Door de wol geverfd zijn
- Van de klaveren naar de biezen lopen
- Iemand onder zijn hoede nemen
- Iemand voor iets behoeden
- Zo mak als een lammetje
- Een wolf in schaapskleren

(Spreekwoorden en gezegden 2021)

b. Sprookjes en liedjes

In drie sprookjes van de gebroeders Grimm komt het spinnenwiel voor: Doornroosje, Vrouw Holle en Repelsteeltje. Sprookjes zijn ontstaan door overlevering en de onderwerpen en voorwerpen die er in voorkwamen waren vaak uit het leven gegrepen. Een sprookje waarin herders en schapen voorkwamen werd niet gevonden. (Sprookjes hoe zijn ze ontstaan wie schreven ze op 2021)

Het kinderliedje 'Slaap kindje slaap, daarbuiten loopt een schaap' is zo'n populair liedje dat het weinig kinderen met het Nederlands als moedertaal onbekend in de oren zal klinken. De melodie deed zelfs dienst in de eerste scène van het Vlaamse doch wereldberoemde peuterprogramma Tik Tak (Debaene 2013) (VRT 2019)

c. Het idyllische beeld van het landleven

In magazines zoals 'Landleven' en de bijhorende website zijn regelmatig artikels te vinden die verband houden met schapen. Het kan gaan over het terug zelf spinnen van wol, het viltten met wol, het maken van decoratiestukken in de vorm van schapen en zo meer. (Landleven 2021).

In het aanbod van decoratiestukken voor de inrichting van een tuin of park komen ook regelmatig beelden van schapen voor alsof men een ideaal landschap in scène wil zetten door er de beelden aan toe te voegen. *Afbeelding 18*

Afbeelding 18 Een duo van schapen als beeldengroep in een landelijke tuin (Van Swieten Kunstobjecten 2021)

Dit idyllische beeld is bevestigd in deze uitspraak: *'Ook de agrarische waarde en de attractiviteit van het platteland worden door stedelingen hoog aangeslagen. De boer zien ze niet zozeer als voedselproducent, maar veeleer als beheerder van het landschap. Authentieke boerderijen (liefst zoveel mogelijk streekspecifiek) en weilanden met koeien en schapen passen goed in dat beeld.'* in 'Leven zonder drukte' geschreven door Tjirk van der Ziel. Hij onderzocht voor het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau in 2006 de collectieve waarden van het platteland. (van der Ziel 2006)

d. Symboliek in het katholiek geloof

Binnen het Oude en Nieuwe Testament van het katholiek geloof komen herders en schapen regelmatig voor. In het Oude Testament speelt het lam regelmatig een rol bij het brengen van offers. In het Nieuwe Testament gaan herders op bezoek in de stal van Betlehem ter gelegenheid van de geboorte van Christus. Jezus werpt zich via een parabel op als een goede herder. Uiteindelijk neemt hij, als was hij het offerlam van het Oude Testament, de mensenzonden op zich en staat het lam dus ook symbool voor Christus zelf. Het wereldberoemde schilderij Het Lam Gods van van Eyck van 1432 geeft dit op fenomenale wijze weer. *Afbeelding 19* (Groot Nieuws voor u - Het Nieuwe Testament in de omgangstaal met kleurenfoto's 1978)

Afbeelding 19 Het Lam Gods van de gebroeders van Eyck waarbij alle aandacht op het lam gevestigd is. (Sint Baafskathedraal 2021)

De zorg voor een gemeenschap van gelovigen, de parochianen, is of was de taak van een pastoor. Het woord pastoor is afgeleid van 'pastor', wat niet meer en niet minder dan 'herder' betekent. (Etymologiebank 2021) Meerdere heiligen worden afgebeeld als herder en zijn patroonheiligen van de herders of de kudden. Soms zijn ze zelf afgebeeld als herder zoals Jugon van Bretagne. *Afbeelding 20* (van den Acker 2021)

Afbeelding 20 Jugon van Bretagne afgebeeld met een herdersstaf. (van den Acker 2021)

2.2.6 Erfgoedwaarde (roerend erfgoed): attributen van de herder en de uiting in de kunst

Een herder draagt attributen bij zich zoals een herdersstaf, een fluit, een doedelzak of een harp. Enkel van de herdersstaf volgt hierna een toelichting omdat het er op lijkt dat de andere attributen niet veel voorkwamen op de afbeeldingen van herders in Vlaanderen en Nederland. Om de schapen te scheren was een schaar nodig al was het scheren van de schapen meer een specialisatie van de schaapscheerders. (Antieke tegels De Duif 2012-2019) (De Gelderlander 2008)

a. De herdersstaf

Een herdersstaf, die een eenvoudige stok lijkt te zijn, had vele functies.

Gele kornoelje of '*Cornus mas*' levert hiervoor het ideale hout op. Gele kornoelje is een boomachtige struik die inheems is in Vlaanderen en Nederland maar niet in grote hoeveelheden voorkomt. Het hout van deze struik is taai, duurzaam, hard, en zonder nerf. De staf heeft bijna altijd een soort van knots of verdikking.

Op nagenoeg elke afbeelding van een herder, of er dat nu een is uit Roemenië, Italië of Vlaanderen, is de herdersstaf te zien terwijl de herder er steun op vindt en een min of meer staande rustende houding aanneemt. *Afbeelding 21*. Behalve voor het redden van een drenkeling en afhankelijk van de streek kon de staf ook voor andere doeleinden dienen zoals het gooien van een kluitje grond naar een schaap dat uit de kudde ging, het uitsteken van distels of ander ongewenste kruiden, het drijven van schapen met een tik tegen een poot, als wapen tegen zwerfhonden of andere dieren die de kudde zouden verstoren. *Afbeelding 22* Het voorwerp had ook een symboolfunctie als teken van het beroep. In de rustige uren voorzagen de herders ze met behulp van messen soms van sierlijke tekeningen. (H. Hillegers 2018, p14, p18, p19, p27, p31)

Afbeelding 21 Herder Johan Schouteden uit Helchteren steunt op zijn herdersstaf (Vranckx 2010)

Afbeelding 22 Herdersschopje om grond of mollenhopen te scheppen bij het schapenhoeden (Erfgoedplus 2017)

b. De schaar om te scheren

Om de wol van het schaap te scheren of te knippen en het dier tussentijds te verzorgen deed een wolschaar dienst. Deze schaar heeft grote bladen en in de plaats van een scharnierpunt zoals we dat kennen van een huishoudelijke schaar, een veer. *Afbeelding 23* (Handwerktuig voor het knippen van schapenwol 2021) (De Gelderlander 2008)

Afbeelding 23 Wolschaar (PetyaVintage 2021)

c. Herders en schapen in de kunst

Uit de Griekse mythologie zijn verhalen bekend waarin schapen en herders ten tonele komen. Het dagelijks hoeden van een kudde schapen komt onder andere voor in het verhaal van de cycloop Polyphemos. De Griekse mythologie werd later in de Renaissance vanaf de 14de eeuw onderwerp voor talloze kunstwerken. In diezelfde periode werden herders en schapen in een Italiaans landschap onderwerp voor kunstwerken, de zogenaamde 'arcadische landschappen'. Binnen de Delftse blauwe tegels bestaat er het genre van de 'herderstegeltjes'. Het pastorale thema blijft kunstenaars inspireren tot op de dag van vandaag. Zie verder bij [3.2.3 Iconografisch onderzoek](#). (Herders en herderinnen 2021) (Davies, et al. 2016) (Antieke tegels De Duif 2012-2019)

2.3 Nieuwe aandacht voor het (Limburgse) platteland

Het platteland, voor zo ver dat nog bestaat, geniet opnieuw aandacht vanuit verschillende hoeken. Sinds de pandemie van 2020, veroorzaakt door Covid-19 werd in kranten en tijdschriften veelvuldig hierover geschreven. Door een strenge eerste lockdown in het voorjaar van 2020 (her)ontdekte de bevolking de eigen woonomgeving. Indien dat een stedelijke omgeving was met weinig groen, natuur of open terreinen groeide de wens om naar het platteland te trekken of naar de natuurgebieden in de periferie van de stedelijke omgeving. In een stedelijke omgeving met een goed openlucht cultuuraanbod kon ook de stedelijke omgeving dienst doen voor de recreanten (OWSH 2021). Gelukkig waren door natuurorganisaties en regionale landschappen al wat natuurgebieden voorzien op recreanten en konden de natuurgebieden de toestroom min of meer slikken. Of de ecologische draagkracht van de gebieden voldoende groot was is een ander debat en dat zal in de toekomst nog moeten blijken door monitoring van de natuurwaarden.

Ontsluiting van natuurgebieden daar waren of zijn natuurbeheerders niet altijd grote voorstander van maar toch gebeurde het. Daar zijn meerdere redenen voor zoals het bekomen van lidgeld maar in de provincie Limburg liggen ook andere motieven aan de basis zoals een ondersteuning van plattelandontwikkeling en ondersteuning vanuit Toerisme Limburg. Omdat een moderne heerdgang als opzet voor deze thesis misschien op dit elan kan verdergaan loont het de moeite om die nieuwe aandacht voor het platteland in Limburg nader te bekijken.

2.3.1 Aandacht voor natuur en landschap in Limburg

De aandacht voor natuur in Vlaanderen werd vanaf 1910 bekrachtigd door de oprichting van de Vereniging voor natuur- en stedenschoon. Deze organisatie ondersteunde de oprichting van de eerste landschapsparken, de voorlopers van de regionale landschappen. Het eerste regionale landschap dat zo het levenslicht zag werd opgericht in Sint-Lambrechts-Herk in 1979. (Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren 2021) (J. De Clercq 2021) (Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon 2021)

In 1933 werd de natuurorganisatie De Wielewaal opgericht en in 1953 was het de beurt aan de Belgische Vogelreservaten die samen in 2001 door fusie werden omgedoopt in Natuurpunt. (Natuurpunt 2021)

Van overheidswege zijn er de agentschappen Natuur en Bos en Onroerend Erfgoed die zich over natuur en landschap bekommeren.

In Limburg behoort het sinds 1976 beschermde natuurgebied 'De Maten' in Genk tot de oudste beschermde natuurgebieden van Vlaanderen. (Natuurpunt 2021). Dat is ook de periode waarin gewestplannen de ruimtelijke ordening vormgaven en natuur van een eerste vorm van bescherming kon genieten. Het leidt er onder andere toe dat Genk nu de enige Vlaamse centrumstad is waar 100 procent van de bewoners op minder dan 1,6 kilometer van de woning een natuurgebied met een oppervlakte van minimum 30 hectaren bereikt. (Natuurpunt vzw 2014). Meerdere gebieden die vanuit het oogpunt 'natuur' al bescherming genieten, hebben daar bovenop een bescherming als cultuurhistorisch landschap. (Onroerend Erfgoed 2021)

2.3.2 Ontwikkeling van het plattelandstoerisme

Plattelandstoerisme in Limburg is al enkele decennia succesvol en nog steeds in opmars. Daar is niet een specifieke reden voor maar schaalvergroting in de Europese landbouw, binnen een toch wel dichtbevolkt Vlaanderen zal wellicht mee aan de basis liggen om onder het mom van 'hoevetoerisme' een neveninkomen te bekomen. Zo was dat onder andere het geval voor Jos Derwael en Maryse De Clercq die al in 1989 met hun Wijngaardhof in Heers bescheiden aan hoevetoerisme begonnen. Jos kon zijn fruitbedrijf verderzetten ondersteund door zijn echtgenote Maryse. In een toen nog dun bevolkte landelijke omgeving waar Maryse ook wel zelf wat meer om handen wilde hebben startte zij gastenkamers, en dit naar het voorbeeld van enkele van haar vriendinnen in naburige dorpen. Van in het begin vonden toeristen uit West- en Oost-Vlaanderen de weg naar haar landelijke voorloper van een B&B. (Wijngaardhof 2019) Wat door enkele ondernemende landbouwersvrouwen vanuit eigen kracht werd gestart bleek later een ideaal model te zijn voor het plattelandstoerisme in Zuid-Limburg. De provincie Limburg ondersteunt gelijkaardige initiatieven nog steeds. (Limburg 2021)

Het fietsroutenetwerk dat nu over heel Vlaanderen is uitgerold en werkt volgens een zelf uit te stippelen route van knooppunt tot knooppunt vond zijn oorsprong in de provincie Limburg in het jaar 1995 en dit volgens een systeem dat werd geïntroduceerd door de voormalige mijnningenieur Hugo Bollen . Voorlopers van die routes waren bewegwijzerde maar minder flexibele routes die door diverse organisaties zoals de regionale landschappen werden uitgestippeld. Ook het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren werkte al fietsroutes uit eind jaren tachtig en begin jaren negentig. (J. De Clercq 2021). Toerisme Limburg nam uiteindelijk de lokale initiatieven over, het systeem kende uitbreiding in heel Vlaanderen en ook in Nederland waar het systeem sinds 2014 in het hele land is ingeburgerd. De provincie Limburg riep zichzelf uit als 'Fietsparadijs'. Tijdens het fietsen ontdekken recreanten en toeristen het landschap, het erfgoed, de natuur en de cultuur. (Fietsen 123 2020) (Visit Limburg 2021) In navolging van de tv-serie Stille Waters uit 2001 en het toerisme dat dat te weeg bracht, kwamen tv-series zoals Katarakt (2007), De Smaak van de Keyzer (2009) en Zuidflank (2012) tot stand. Limburg kende een toename in het toerisme. (Bezienswaardigheden in Limburg 2021)

Door het ontstaan van het eerste nationale park 'Nationaal Park Hoge Kempen' en het feit dat Ignace Schops hiermee in 2008 de Goldman Environmental Prize of 'nobelprijs voor de natuur' in de wacht kon slepen bracht het toerisme eveneens in een stroomversnelling. (Nationaal Park Hoge Kempen 2021)

Met kunstinstallaties zoals 'Reading Between the Lines', beter bekend als het doorkijkkerkje van Borgloon, de tranendreef van Dré Wapenaar in Heers *Afbeelding 24*, 'Helsheaven' of de zwevende kapel in Helshoven in Borgloon, Untitled 58 van Aeneas Wilder in Kerniel in Borgloon wordt kunst in het landschap toegevoegd waardoor de fietsers op de fietsroutes een extra beleving krijgen. (Borgloon sd) (Visit Limburg sd)

Afbeelding 24 Tranendreef van kunstenaar Dre Wapenaar in Heers. In de boomtenten is het mogelijk om te overnachten (Visit Limburg sd)

Wellicht het meest succesvolle project is 'Fietsen door het water' in Genk dat in 2018 een plaats in de top 100 van " 's werelds meest fantastische plekken om te bezoeken" in het Amerikaanse weekblad Times verkreeg. Er volgden 'Fietsen door de bomen' en 'Fietsen door de heide'. Filmpjes waarin acteur Matteo Simoni een bezoek aan de provincie promoot moeten duidelijk maken dat de provincie Limburg op een duurzame wijze als toeristisch aantrekkelijke provincie wil verder gaan. (Visit Limburg 2020)

2.3.3 Ontwikkeling van de horeca

In de promotie van het toerisme vindt Toerisme Limburg een sterke bondgenoot en dat is haar bevolking zelf. Limburgers zoeken graag zelf de natuur op en genieten als recreanten mee van de inrichtingen die op toeristen zijn voorzien. De strijd om de monumentenprijs die in 2006 werd toegekend aan de Stoomstroopfabriek in Borgloon, vervolgens de strijd om de titel van het 'Het mooiste dorp van Vlaanderen' met als winnaar Oud-Rekem in Lanaken leidden tot of versterkten 'het Limburg-gevoel'. De lokale bevolking zag de voordelen van het toerisme in en de horeca in landelijke gemeenten nam toe en dat is nu nog steeds zo. De gerechten die in eetgelegenheden op de menukaart staan zijn vaak bereid met lokale ingrediënten zoals pannenkoeken met perenstroop, zwarte pensen met appelcompote van de sterappel of keulemansappel en in de betere restaurants serveren ze daar graag een wijn van eigen wijngaard bij. Daartoe heeft geen enkele kok van hoger uit opdracht gekregen. Kortom, de Limburger heeft de smaak te pakken wat het toerisme betreft.

2.3.4 Erfgoed in de kijker

De Romeinse weg van Tongeren naar Boulogne-sur-mer en een verlaten spoorwegbedding die dienst had gedaan voor het transport van fruit tussen Sint-Truiden en Tongeren en verder naar Luik waren in 2009 de uitgangspunten voor de provincie Limburg om een oproep te doen voor de ontwikkeling van een huisstijl voor de ontsluiting van het Romeins erfgoed en het fruitverleden. Lectoren en onderzoekers van de afdeling architectuur en de afdeling groenmanagement van de toenmalige Provinciale Hogeschool Limburg¹⁶ ontwikkelden als dienstverlening het project 'Kastanje'. Hoewel de huisstijl bedoeld was voor Zuid-Limburg worden de elementen die tot de huisstijl behoren sindsdien doorheen heel Limburg gebruikt om erfgoed op subtiele wijze in de kijker te zetten. (Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed 2010) (Devisch, et al. 2010)¹⁷

2.3.5 De provinciale ondersteuning

Dat de provincie Limburg het toerisme stimuleert is het gevolg van de vele keren dat er een flinke impuls nodig was voor de economie. De sluitingen van de steenkoolmijnen tussen de jaren '60 en '90, de sluiting van Philips Hasselt in 2002, vervolgens de sluiting van de Ford-Genk fabriek en de toeleverende bedrijven daarrond, in 2014 vroegen telkens grote veerkracht om de werkloosheid te boven te komen. De Limburgse Reconversie Maatschappij of LRM, het Strategisch Actieplan Limburg in het Kwadraat of SALK en de nieuwste versie daarvan SALK Turbo zijn allemaal manieren om nieuwe betekenis te geven, nieuwe kansen te creëren en verstandig om te gaan met de erfenis van een vorige ontwikkeling, met andere woorden het erfgoed. Alle Limburgse mijnen kregen inmiddels succesvolle herbestemming zoals C-mine in Genk, Maasmechelen Village en Terhills in Eisden bij Maasmechelen, B-mine in Beringen met een avonturenberg en LaBiomista in Zwartberg in Genk en dat terwijl voor veel oudere erfgoedsites zoals de Abdij van Herkenrode eveneens nog geen volledige herbestemming was gevonden, het Openluchtmuseum van Bokrijk een metamorfose diende te ondergaan en Alden Biezen nog in volle ontwikkeling was. Opvallend is dat al deze sites gelegen zijn op een Oost- West georiënteerde strook rond Beringen, Hasselt, Genk, Bilzen en Maasmechelen. Het zuiden van Limburg en het Noorden van Limburg had deze problemen van het zoeken naar herbestemmingen niet maar kampte met andere problemen zoals landbouw die door de modernisering en automatisering niet meer voor iedereen werk verschafte. Daarom schonken en schenken de actieplannen ook aandacht aan de ontwikkeling van het platteland en de natuur ten noorden en ten zuiden van deze strook en dat gebeurt door in te zetten op toerisme. (Erfgoedcel Mijnerfgoed sd) (Salkturbo 2021)

Het toerisme en de ontwikkelingen in de kantlijn enten zich op natuur, kunst en cultuur in het landschap, de landschappen op zich, het landelijke leven en gastronomie, meer dan op cultuur in de vorm van gebouwen en musea zoals dat wel het geval is in kunststeden zoals Gent, Brugge, Brussel en Antwerpen. Dat neemt niet weg dat steden zoals Hasselt en Sint-Truiden eveneens aandacht krijgen in het kader van toerisme. Voor de uitwerking van projecten met herders en schapen kan deze voorkeur van de provincie in het voordeel werken. (Toerisme Limburg 2021)

¹⁶ Door de inkanteling van de masteropleidingen is architectuur nu een faculteit van Universiteit Hasselt en groenmanagement, een professionele bacheloropleiding is nu een opleiding van Hogeschool PXL. Hogeschool PXL is ontstaan ten gevolge van de fusie van PHL of Provinciale Hogeschool Limburg en de hogeschool Xios.

¹⁷ De auteur van deze masterthesis werkte mee aan de uitwerking van 'Kastanje' alsook aan het ontwerp van de eerste erfgoedontsluitingsprojecten die met deze objecten mogelijk werden.

2.4 Hedendaagse waarden van geschepende begrazing of begrazing door schapen

Begrazing door schapen, geherderd of niet, daarvan zijn de voordelen legio op vlak van ecologie. Onderzoeksinstellingen zoals die van de Universiteit Wageningen hebben hierrond al uitgebreid onderzoek gedaan. De ecologische waarde is het meest onderzocht en het meest onderbouwd en in zeer beknopte versie hierna weergegeven. De sociale, toeristische waarde, educatieve waarde, de waarde voor de gezondheidszorg de waarde voor de akkerbouw zijn waarden die recent meer aandacht genoten en waarrond nog veel te onderzoeken is. De economische waarde is onderwerp van een continu onderzoek want afhankelijk van de andere waarden die men in de weegschaal legt moet de economische waarde herbekeken worden. De erfgoedwaarde wordt niet opnieuw toegelicht maar de noodzaak van ontsluiting van het geërfde landschap wordt hier wel onderbouwd.

2.4.1 Ecologische waarde¹⁸

Het idee om heerdgangen te herintroduceren komt vanuit de hoek van de natuurbeschermers. Als landbouwers zich de voorbije zeventig jaren niet geforceerd hadden gevoeld om tot drastische ingrepen in het landschap en bijgevolg de natuur over te gaan waren activistengroep ten voordele van de natuur wellicht niet nodig geweest. Wie immers staat dagelijks meer in contact met de natuur en zijn omgeving dan de landbouwer zelf en dat al eeuwen lang?

De cultuurhistorische open landschappen die we nu als natuur ervaren zoals de heidelandschappen hebben hun bestaan te danken aan begrazing door schapen die het bezit waren van een gemeenschap of de boeren van een gemeente. Wil men deze landschappen in die staat behouden of ze er naar terugbrengen dan zijn ook nu nog schapen daarvoor geschikt. Waken over het beheer van deze gebieden die nu bekend staan als natuurgebieden valt in Vlaanderen onder de bevoegdheid van het Agentschap Natuur en Bos en in het geval de gebieden tegelijkertijd een beschermd cultuurhistorisch landschap zijn gebeurt dat in samenwerking met het Agentschap Onroerend Erfgoed. Het behalen van de Europese natuurdoelen¹⁹ staat in het beheer met behulp van schapen voorop. Onderzoek hieromtrent is de taak van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek of INBO. Vanuit hun onderzoeksresultaten is bijsturing in het beheer mogelijk. (INBO 2021) (Wallis de Vries 2004)

In het beheer van openbaar groen in de vorm van bermen, parken en dijken vond de voorbije twintig jaren een ware ommekeer plaats waarbij de ecologische aspecten aan belang wonnen. Een verbod op het gebruik van pesticiden waaronder herbiciden was een krachtige zet alsook het omvormen van openbare inrichtingen in het kader van milieuvoordelen. Ontharding waar mogelijk, de aanleg van wadi's, het werken met streekeigenen inheemse beplantingen en een groenafval-arm plantsoenbeheer zijn allemaal tendensen die passen binnen de transitie van het openbaar groen. Zoals met wel meer transitie is het niet een plots eureka-moment maar een gelijktijdig ontstaan van meerdere initiatieven die hetzelfde doel voor ogen hebben. Het doel 'behoud en verhoging van de biodiversiteit' staat nu aan de basis van populaire projecten zoals 'Week van de bij', 'Bye bye grass' en 'Maai mei niet'. Ook de geherderde begrazing die meer ingang vond in een aantal vooruitstrevende steden staat helemaal in dat teken. In veel gevallen heeft geherderde begrazing een hoger kostenplaatje dan het klassieke beheer van maaien en afvoeren maar verbetering heeft dan ook een prijs. (Vandyck, Praktische ondersteuning van VVOG aan gemeenten in hun groenbeleid 2020)

¹⁸ Bronnen voor dit hoofdstuk vormen samen bibliotheken vol. Het is de inhoudelijke materie van de opleidingen tot master biologie, master bio-ingenieur, professionele bachelor agro- en biotechnologie – groenmanagement en hun bijhorende onderzoeksinstellingen. Dit hoofdstuk is een samenvatting in twee pagina's van de lesmaterie van volwaardige opleidingen in het hoger onderwijs. Het is onmogelijk om voor elke uitspraak de bronnen te vermelden die deze uitspraak onderbouwt. Verwijzingen naar 'Week van de bij', 'Maai mei niet' veronderstellen dat de lezers van deze thesis de actualiteit van de jaren 2015 tot 2021 in nieuwsberichten en magazines zoals Knack gevolgd hebben.

¹⁹ Europese natuurdoelen zijn vastgelegd in het Europese beleid rond Natura 2000 (Vlaanderen 2021)

Ook in de landbouw vindt een transitie plaats die gelinkt is aan de stijgende vraag naar gezonde en duurzame voeding en aan milieuproblematieken. Supermarkten zoals Delhaize en Colruyt sprongen al vrij vroeg op de kar door producten van de bio-landbouw in het sortiment op te nemen. Niet alleen via supermarkten maar ook via lokale afname vindt de bio-boer een afzetmarkt voor zijn producten. Het is binnen die bio-landbouw dat gescheperde begrazing ook aan belangstelling wint. Bio-boeren staan dicht bij de natuur, bekijken landbouw vanuit een ander perspectief of beter gezegd: ze leren wat het gezond boerenverstand millennia inhield en ze voegen er hedendaagse inzichten aan toe. (Lindemans 1994, tweede druk) (Vlaanderen 2021) (Landwijzer 2021) (Bioforum 2021)

Voortgaand op vele tientallen rapporten, wetenschappelijke artikels uit binnen- en buitenland en bevestigd door ervaringen van terreinbeheerders en veldwaarnemingen van de auteur zelf zijn enkele vaststellingen mogelijk. Gescheperde begrazing waarbij een kudde zich verplaatst langs wegen, dijken en bermen naar een volgende begraasbare plaats die bij voorkeur qua structuur en soortensamenstelling van de vorige begraasbare plaats verschilt en vervolgens een overnachting op stal, draagt bijzonder snel en goed bij aan de verspreiding van soorten, het behoud van biodiversiteit en ecologische waarden van groene ruimtes. Rondtrekkende schaapskuddes of heerdgangen blijken met hun dikke vacht verzamelaars en verspreiders van biodiversiteit te zijn en doordat zij de biodiversiteit bijna letterlijk van graasplaats naar graasplaats verslepen doen ze dat snel. Net die snelheid maakt een verschil want in plaats van moeizaam en met veel onderhandelen een groene corridor te ontwikkelen tussen natuurgebieden zijn schapen zelf die versnelde een beweeglijke corridor. Er is geen opoffering van een andere functie in de ruimte nodig want de schapen schuifelen als een dynamische layer over het landschap terwijl ze hier en daar iets laten vallen: kleine organismen zoals rupsen, kevertjes of zaden.

Het mooiste voorbeeld hiervan is hartgespan: een zeldzame plant die zaden vormt met een soort van weerhaakje dat perfect vasthaakt in schapenvacht. Deze plant zou een typische plant geweest zijn op de route die de herder volgde met zijn kudde. *Afbeelding 25*. (H. Hillegers 1993) (Elbersen, et al. 2003) (INBO 2021) (Ecopedia 2021) (Van Dijk 2013) (Cox, Bax en de Jong 2013) (Vlaamse Schapenhouderij 2016)

Beheerdoelstellingen voor een perceel of ruimer, voor een gebied of landschap dienen als uitgangspunt voor het bepalen van beheermaatregelen. Uiteraard zijn er ook uitsluitend landbouwmatige doelstellingen maar die zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Afbeelding 25 Bloeiwijze van de zeldzame plant 'hartgespan' (Braam sd)

Rond natuur- en landschapsbegrazing is veel literatuur te vinden. Ze richt zich vooral op de ecologische en economische aspecten en die invalshoek laat toe te kiezen voor de gepaste begrazingsmethode. Deze methoden zijn, afhankelijk van de geraadpleegde bron gesorteerd in: standbeweiding, gestuurde begrazing, drukbegrazing²⁰, zomerbegrazing, winterbegrazing en jaarrondbegrazing. Of de herder al of niet aanwezig is bij de kudde laat toe te sorteren in geherderde en niet-geherderde begrazing. Zonder te zeer in detail te gaan hebben de begrazingsmethoden allen te maken met de duurtijd en de periode van de begrazing. Een begrazingsmethode trekt de aandacht namelijk de 'gestuurde begrazing' omdat zij de meeste overeenkomsten heeft met de historische heerdgangen en een synoniem is voor geherderde begrazing. De herder vertrekt elke dag vanuit een schapenstal of kraal of nachtweide en doet een graasronde die elke dag anders kan zijn. De herder bepaalt de graastijd en de frequentie waarmee hij de terreinen bezoekt. Dit vraagt van de herder kennis en inzicht in de beheerdoelstellingen en een goede afstemming met de opdrachtgever. Het is deze vorm van begrazing die het meest

²⁰ Drukbegrazing heeft nog synoniemen: piekbegrazing, stootbegrazing

bijdraagt aan de biodiversiteit omdat er bij een correcte uitvoering verschraling van de terreinen plaatsvindt en omdat de dieren zich van zone naar zone bewegen en daarmee een snelle lift geven aan diverse organismen. Door de manier van grazen, die selectief gebeurt worden bepaalde kruiden wel en andere niet gegeten. Ook de lichte betreding kan positieve invloed hebben op de biodiversiteit. Bovendien is dit het beeld van een herder met schapen dat in het geheugen zit, zie ook *4.4 De betekenis van herders en schapen volgens geënuquêteerden*. (Driessen, et al. 2009) (Praktijkonderzoek Veehouderij 2002) (Elbersen, et al. 2003) (Bos sd) (Cox, Bax en de Jong 2013) (De Blust 2016) (Robijns sd) (Nanna, Kivit en Vermaat 2013) (Harm sd) (Van Driessche, Van den Brempt en Smets 2017) (Van Dijck 2013) (Vlaamse Schapenhouderij 2016)

Op sommige locaties in Nederland en Vlaanderen is geherderde begrazing al terug ingevoerd maar in Haspengouw bestaat het nog niet opnieuw tenzij voor een verplaatsing van natuurgebied naar natuurgebied in Borgloon maar in die situatie komt er onderweg geen grazen aan te pas.

2.4.2 Sociale waarde

Als we veronderstellen dat de rondtrekkende herders dorpsfiguren zijn geweest die iedereen van de kleine levensgemeenschappen, dorpen of gehuchten, kenden en dat ook iedereen hen kende is het niet zo vreemd dat ook nu nog 'de herder' gekend is bij de omwonenden of bezoekers van de gebieden waar zijn kudde graast. Het is niet moeilijk om ons een voorstelling te maken bij de rol die de herders in het verleden hadden in het verspreiden van lokaal nieuws en misschien soms ook wel, na een bezoek aan de markt, van het nieuws uit de stad of uit de dorpen rondom het dorp van herkomst. De beste vergelijking is nu nog te maken met de zeldzame "brouwers" die een levering van drank van huis tot huis doen of met de leveranciers van diepvrieswaren²¹. Ook rondrijdende bakkers hebben tot in de jaren negentig van de vorige eeuw min of meer die rol gehad. Behalve brood brengen, brachten zij ook nieuws en waren zij vaak een luisterend oor voor alledaagse en soms bijzondere dingen op het platteland.

Hoewel een hedendaagse herder niet noodzakelijkerwijze ook effectief herdert, bezoekt hij toch dagelijks zijn kudde of kuddes om een controle te doen waardoor de kans op contact met de omwonenden of omstaanders vergroot. (Elbersen, et al. 2003)

De schaapskudde is zelf ook motor voor sociale contacten. De aanwezigheid van schapen, zeker in het openbaar groen, leidt tot vaste bezoekers, de 'aajibare' uitstraling van de schapen en zeker die van de lammetjes trekt aan. De vergelijking met hondenweides waar hondenbaasjes met elkaar in contact komen gaat dan op: aanvankelijk toevallige ontmoetingen kunnen een vervolg kennen in echte afspraken. (Hogeschool PXL 2017)

2.4.3 Toeristische waarde

Aan schapen gekoppelde activiteiten trekken aan. Het historische herderen was ongetwijfeld hard labour als we denken aan de omstandigheden waarin de taken moesten gebeuren: het handmatig scheren, het wandelen met schapen ook in slechte weersomstandigheden, het goed en wel doorkomen van de lammertijd, het naar de markt trekken met de schapen en ze trachten verkocht te krijgen, het slachten en bewaren van het vlees, de concurrentie aangaan met andere herders om toch maar de wol aan een goede prijs verkocht te krijgen en zo meer. (Lindemans 1994, tweede druk)

Dit staat in schril contrast met hoe toeristen en recreanten nu het herderen bekijken. Het beeld van het leven op het land is voor de toerist iets om naar uit te kijken in vergelijking met de kantoorjobs, productiejobs en jobs in de dienstensector die velen tegenwoordig uitvoeren en waarbij ze ver af staan van natuur. De biophylia-hypothese, in 1984 door Edward Osborne Wilson beschreven, verklaart de hunkering van mensen naar het contact met andere soorten en met andere levende organismen. (Wilson 1984) (Elbersen, et al. 2003) (van der Ziel 2006)

²¹ IJsboerke stopte zijn bedelingsrondes maar heeft dit principe terug her en der terug ingevoerd sinds Corona. Bofrost is gestoeld op bedelingsrondes. In sommige wijken is vast te stellen dat de vaste koerier van PostNL iets van de sociale rol overneemt als de werkdruk hem dat toelaat.

Schape en lammetjes hebben een uitstraling die lieflijk te noemen is. Het ambacht van het herderen, zeker als een hond de herder assisteert, geniet waardering bij de toeschouwers. Kijken naar deze activiteit is een attractie op zich en wordt onder andere in het Provinciaal Domein Bokrijk daartoe ook georganiseerd met ingehuurde kuddes met herder en hond. Herderin Leen Ricour van 'Natuurkudde' waagt zich zelfs regelmatig in de drukte zoals die van de Heilig Bloedprocessie in Brugge. *Afbeelding 26* (Natuurkudde sd)

Afbeelding 26 Leen Ricour met haar kudde in de Heilig Bloedprocessie in Brugge (Natuurkudde sd)

De lammertijd, de tijd van de geboortes alsook de periode waarin de lammeren zogen en de eerste dartele sprongen maken in de weiden, spreekt nagenoeg iedereen aan. Lammetjes symboliseren de lente, nieuw leven, een nieuw begin. Later in het jaar, vaak in juni of juli vindt het scheren van de schape plaats. Hoewel dat nu overwegend met een elektrisch scheerapparaat of tondeuse gebeurt is deze activiteit er ook een die toeristen en recreanten aantrekt. De toerist of recreant wordt er ook toe aangetrokken om eenvoudigweg mee te wandelen met de herder als hij zich van de ene naar de andere graasplaats verplaatst.

Afbeelding 27 Picknickwandeling met de herder in Oudsbergen (Het Belang van Limburg 2013)

Afbeelding 27 (Het Belang van Limburg 2013)

Op al deze vormen van recreatie speelt de ene herder of organisatie al meer in dan de andere en afhankelijk van de vooropgestelde doelen zal de organisator een bijdrage aan de deelnemers vragen. Daarnaast zal de locatiekeuze van de activiteit ook de aantrekkingskracht voor het publiek en het imago van de organisator bepalen. Een kudde schape op de Grote Markt van Brussel heeft uiteraard een opvallender karakter dan een kudde schape op een landelijk dorpspleintje. Anderzijds zijn toeristen en recreanten er wel op uit om net die ene beleving te kunnen meepikken waar niet iedereen van kon proeven waardoor een toevallige ontmoeting met een herder met schaapskudde op een pleintje in een landelijk gehucht in Zuid-Limburg voor de toerist een grotere waarde kan hebben dan diezelfde kudde op de Grote Markt van Brussel. Aan toeristische activiteiten kan laagdrempelige, informatieve educatie of sensibilisering gekoppeld worden, ook in het kader van erfgoed. (Het Belang van Limburg 2013) (Katholieke Hogeschool Kempen 2010) (Limburgs Landschap 2021) (Simoens, et al. 2014)

2.4.4 Educatieve waarde

De voorbeelden van educatie gekoppeld aan schape, herders en een heerdgang zijn legio in Nederland en steeds meer ook in Vlaanderen. Educatieve pakketten met schape en herders als uitgangspunten zijn te koppelen aan bijna elk schoolvak in het lager of secundair onderwijs. Ook voor jongvolwassenen en volwassenen zijn er mogelijkheden te over.

Enkele voorbeelden tonen per leeftijdscategorie aan hoe die educatie kan uitgewerkt worden en aan welk actueel thema of aan welk erfgoedthema een koppeling mogelijk is. Voor enkele voorbeelden werd inspiratie gevonden in educatieve projecten in Nederland.

Voorbeeld 1

Volwassenen kunnen bij een herder die meerdere kuddes en meerdere oude lokale rassen heeft een introductie krijgen over deze schapenrassen en daarna een workshop schapen keuren doen. Zo kan een link gelegd worden met levend erfgoed en het cultuurhistorische landschap waarin die rassen grazen. (van Rooden en Zegwaard 2009)

Voorbeeld 2

Jongvolwassenen in een hogeschool of universiteit kunnen binnen bouw of architectuuropleidingen kennismaken met wol als isolatiemateriaal. Een bedrijfsbezoek bij een bedrijf dat de wol gebruiksklaar maakt of toepast kan hier een meerwaarde zijn. Hoe het komt dat wol nu als isolatiemateriaal voor gebouwen dienst doet kan gekoppeld worden aan de erfgoedwaarden van schapenteelt. (Ecomat 2021)

Voorbeeld 3

Secundair onderwijs dient klimaatlessen te voorzien. Daarvoor kan een bezoek aan een herder en zijn kudde ruim invulling geven. Begraasde graslanden en het trekken met de kudde zijn ideaal om verlies aan biodiversiteit te benaderen en tonen hoe de herder hierin een oplossing kan brengen. Ook reflectie over deze vorm van schapenhouderij en lokale producten in vergelijking met intensieve schapenhouderij in Nieuw-Zeeland, van waar het meeste lamsvlees voor Vlaanderen wordt geïmporteerd, past binnen de klimaatlessen. Op deze manier kan een link gelegd worden met de geschiedenis van de heerdgang. (Vilt 2010)

Voorbeeld 4

Lager onderwijs leent zich voor een bezoek aan de herder met zijn kudde. De leerlingen kunnen samen met een herder de kudde hoeden. Deze activiteit kan gelden als een voorbeeld voor zorg dragen voor elkaar, verantwoordelijkheid opnemen, een taak tot een goed einde brengen, moeilijkheden trotseren hetgeen de 'soft skills' zijn waaraan in alle niveaus van onderwijs moet gewerkt worden om ze te bereiken. De link met het ambacht van het herderen kan zo gelegd worden. (Boerman 2020)

Voorbeeld 5

Kleuteronderwijs verlangt laagdrempelige en eenvoudige leermiddelen. Als in de nabijheid van de school een herder actief is kan een bezoek in de lammertijd voor elke creatieve leerkracht al inspiratie bieden voor lesmateriaal voor meerdere dagen of weken. Het begrip lente, jonge diertjes, geboren worden, de melk voor de lammetjes, de vacht die wol heet en zo meer, het thema is voor die leeftijdsgroep onuitputtelijk.

Het Educatief Centrum van de Provincie Limburg biedt diverse ontleenbare educatieve lespakketten aan. (Onderwijs Limburg sd)

Uniek zijn de grootschalige herderstochten die samenwerkende herders uitstippelen. De bedoeling is de aandacht op iets te vestigen of de bevolking rond een bepaald thema te sensibiliseren. Daarvoor ondernemen de herders soms lange tochten en schuwen zij dorpscentra of steden niet. Zo een bijzondere tocht vond plaats in 2010 van 5 juni tot 14 september. Het startpunt van de tocht was Berlijn en het eindpunt was Brussel. De tocht stond in het teken van het 'Jaar van de biodiversiteit' en genoot veel aandacht van de pers. De herder die het traject binnen Vlaanderen aflegde was Johan Schouteden *Afbeelding 21* (Katholieke Hogeschool Kempen 2010)

2.4.5 Waarden voor de gezondheidszorg

Dat het vertoeven in de natuur of bij uitbreiding in een groene omgeving of het platteland goed is voor de gezondheid is ruim onderzocht. Het gegeven geniet, nog meer nu dan voor maart 2020, belangstelling vanuit diverse beleidsdomeinen. De groene ruimte voor buitenactiviteiten is zelfs een van de ecosysteemdiensten. Vanuit de zorgsector waren de zogenaamde 'zorgboerderijen' al langer in trek. In eerste instantie denkt men dan aan activiteiten voor zorgbehoevenden met een verstandelijke handicap maar ook zorgbehoevenden met een burn-out kunnen er terecht. Voortgaand op de voorspellingen van de Wereldgezondheidsorganisatie dat burn-out een van de grootste volksziekten in de Westerse wereld zou zijn vanaf 2020 is hier nog een toekomst in voor schepers met hun kuddes. De voorspelling van de Wereldgezondheidsorganisatie was evenwel buiten de Covid-19 pandemie gerekend al wijzen onderzoeken nu al uit dat de psychische gevolgen van de pandemie niet geringer zullen zijn dan ervoor. (Marangos, et al. 2020) (Simoens, et al. 2014)

2.4.6 Erfgoedwaarde

De diverse erfgoedwaarden zijn eerder in dit rapport al belicht in 2.2 *Herderen en schapen als erfgoed*. Twee citaten uit het Nederlands onderzoeksrapport 'Leven zonder drukte' tonen het belang van een goede ontsluiting van het platteland. Het herderen en houden van schapen komt in datzelfde rapport meermaals ter sprake.

'Pas wanneer grote delen van de bevolking zich bewust zijn van het verlies dat een eventueel verdwijnen van het platteland met zich meebrengt, zal men geneigd zijn zich in te zetten voor gemeenschappelijke doelen. Daarom is het belangrijk dat allerlei versluierde gebruikswaarden van het platteland zichtbaar worden gemaakt.' (van der Ziel 2006)

'Want zullen jongeren en allochtone stedelingen, die veel minder bekend zijn met en interesse hebben voor het platteland, waarde hechten aan het platteland in Nederland?' (van der Ziel 2006)

Hoewel het hier om een Nederlands rapport gaat kan wellicht de vergelijking opgaan voor Vlaanderen. Zeker als men er van uit gaat dat superdiversiteit in Vlaanderen binnen afzienbare tijd een feit voor het hele grondgebied zal zijn is er echter nog heel wat onderzoek te verrichten rond de omgang met erfgoed in het algemeen vanuit een superdiverse bevolking. (Geldof 2016)

2.4.7 Economische waarde

De economische waarde vraagt een belichting vanuit diverse hoeken: vanuit de schapenhouder, de perceeleigenaar of de terreinbeheerder, vanuit de maatschappij en vanuit de overheid.

a. Economische waarde voor de herder

Hoe en of het voeren van extensieve schapenhouderij winstgevend is, is vanuit meerdere onderzoekscentra ruim belicht. Men kan daarover kort zijn: extensieve schapenhouderij, zowel heerdgangen als transhumances zijn niet rendabel voor de schapenhouder als hij het puur landbouwkundig bekijkt. Wol, vlees, mest en de jonge schapen zelf waren in het verleden de verhandelbare producten waarmee de herder winst kon genereren. Dat is nu niet meer het geval. Hoewel meerdere herders creatief omgaan met deze producten en er toch hier en daar nog een markt voor vinden, is het niet meer voldoende voor een evenwicht in de kosten en baten. *Afbeelding 28* (Eskens 2013) (C'est pas sorcier 2013)

Afbeelding 28 Gepauzeerd beeld van een Youtube-filmpje toont de visuele voorstelling van de kosten en baten van de transhumances in Frankrijk. Zonder subsidie van overheidswege is de traditie niet vol te houden. (C'est pas sorcier 2013)

b. Economische waarde voor de perceel eigenaar of de terreinbeheerder

Begrazing in welke vorm ook is op jaarbasis grosso modo duurder dan mechanisch maaibeheer om een vergelijkbaar natuurstreefbeeld te bereiken. Maar wordt de kosten-baten analyse wel volledig en correct gemaakt? Met het oog op het behalen van natuurdoelen en ecologische waarden zal een eigenaar of beheerder geneigd zijn om anders dan enkel financieel te rekenen en dat heeft ermee te maken dat de tijd dringt wat biodiversiteit en milieuproblematieken betreft. Aanvankelijk vond geschepende begrazing vooral ingang in natuurgebieden en dan meer specifiek in de heidegebieden maar doorheen de jaren vond het ook zijn ingang in het beheer van het openbaar groen en dat lang niet altijd omwille van de ecologische doelstellingen maar ook vanuit praktische doelstellingen. Aan geschoold technisch personeel dat met kennis van zaken het groenbeheer kan uitvoeren is al enige tijd een gebrek. Bij klassiek gazonbeheer is een maaifrequentie van ongeveer twintig maaibeurten per jaar nodig. Toen het ecologisch groenbeheer ingang vond in het openbaar groen schroefden de groendienstten die

maai frequentie terug. Het klassieke beeld van een gazon veranderde daardoor in een soortenrijker grasland. Omdat de bevolking nog aan dit beeld moest wennen volgde er veel kritiek. In gemeenten waar is overgeschakeld op gescheperde begrazing of begrazing binnen tijdelijke en verplaatsbare afrasteringen is er een groter draagvlak. De groendienst moet minder klachten verwerken, het ecologische beheer is in voege, de ecologische winst neemt toe in de vorm van een verhoging van de biodiversiteit. Mits het opstellen en uitvoeren van een natuurbeheerplan kan een gemeente eventueel subsidies krijgen voor inrichtingswerken en beheerwerken. Er dient dus heel wat meer in de kosten-baten-analyse opgenomen te worden om een correcte berekening te kunnen maken. (Agentschap Natuur en Bos 2021) (Vandyck, Praktische ondersteuning van VVOG aan gemeenten in hun groenbeleid 2020) (Centrum Duurzaam Groen sd) (VDAB 2020)

c. Economische waarde voor de maatschappij

Rechtstreeks economisch voordeel voor de maatschappij en meer specifiek voor de lokale gemeenschap van het gebied waar een herder actief is, is te halen uit de nevenactiviteiten waarbij de herder wellicht ondersteuning nodig heeft. Ook horeca in een toeristisch attractieve omgeving kan voordeel ondervinden van de aanwezigheid van de herder. Afhankelijk van het aanbod van de herder kunnen streekproducten zoals lamsvlees of kazen van schapenmelk ingrediënt of deel zijn van de gerechten. Ook de lokale bevolking kan kwaliteitsvlees zonder tussenpersoon en dus zonder extra kosten bij de herder kopen, ten minste als hij de vleesverwerking en verkoop zelf in handen houdt. (Natlandhoeve 2019)

2.4.8 Waarde voor de akkerbouw

Dat herders hun kuddes de stoppelgang lieten doen had redenen. Kosten noch moeite werden gespaard om maximaal te oogsten van een akker, blijkt uit de regelingen die men trof voor de gemeenschap nadat de eigenaar van het perceel zijn gewassen, voornamelijk graangewassen zoals rogge en tarwe, had geoogst. Elke gemeente hield er wel een reglement op na om de overige bewoners, die bijna allen analfabeten waren, een herkenbaar signaal te geven als zij mochten gaan na-oogsten. Dit naoogsten hield in dat de bewoners de aren die nog op de grond lagen handmatig mochten oprapen en effectief, dat gebeurde overal. De duurtijd van dat naoogsten lag vast en kwam op de meeste plaatsen neer op 48 uren nadat het signaal gegeven werd. Als de 'gaar' of de toegang open stond was dat het teken voor de herder dat de stoppelgang was toegestaan. Zonder de herbiciden van nu was er immers meer onkruidgroei dan in de hedendaagse akkers. Die onkruidgroei kwam op een goed moment namelijk eind augustus daar de grasgroei in de weides en op de bermen dan sterk afneemt. Maar niet alleen na de oogst gingen er kuddes op de akkers. Het is ook geweten dat kuddes bij een te hevige groei van graangewassen in het voorjaar heel kort op de akkers gingen grazen op vraag van de eigenaar om zo de groei voor even af te remmen. De bedoeling was een steviger gewas te krijgen dat op het correcte moment oogstbaar zou zijn. (Lindemans 1994, tweede druk)

Vanuit de bio-landbouw waar de toepassing van herbiciden niet is toegestaan is nieuwe interesse naar de stoppelgang. Wat de voordelen van stoppelgang voor hedendaagse landbouw en schapen kunnen zijn, is onderwerp van recente onderzoeken. (National Sheep Association 2018)

3 Methoden voor aanvullend onderzoek

Een eerste stap bij een aanvullend onderzoek is het afbakenen van het studiegebied en die afbakening motiveren. Vervolgens kan met verschillende methoden binnen dat gebied aan onderzoek gedaan worden. Bij ontbrekende info is eventueel een kijk over de grenzen van het studiegebied mogelijk om er aanknopingspunten te vinden en de literatuurstudie biedt eveneens houvast.

Geen enkele onderzoeksmethode biedt in dit onderzoek sluitende informatie. Hoewel hierna de toelichting van de verschillende methoden van onderzoek volgt, alsof elk onderzoek steeds gestructureerd en onafhankelijk van het andere gebeurde, is de realiteit anders. Telkens als informatie werd verkregen via de ene onderzoeksmethode gaf dat aanleiding om de eerdere, via een andere methode ontdekte gegevens, opnieuw en kritisch te bekijken. Het ene onderzoek vulde het andere aan. In feite zouden diverse specialisten als een team moeten samenwerken, niet als disciplines naast elkaar maar als disciplines met elkaar, net zoals Marc Antrop het voorschrijft in zijn boek 'Perspectieven op het landschap'. De master erfgoedstudies is een opleiding die deze interdisciplinaire aanpak aanmoedigt al is het uiteraard onmogelijk om binnen het tijdsbestek voor een masterthesis alle disciplines met dezelfde finesse te benaderen. Zonder volledig te kunnen zijn bood deze thesis een kans om meerdere onderzoeksmethoden uit te testen, toe te passen, naast elkaar en in synergie met elkaar. (Antrop 2007).

3.1 Studiegebied

Om het studiegebied af te bakenen worden een aantal uitgangspunten en hypothesen gehanteerd. De uitgangspunten en hypothesen zijn:

- De mogelijkheid tot verhoging van de biodiversiteit in specifieke delen van het studiegebied
- De mogelijkheid om via kuddes landelijke met stedelijke biotopen te verbinden.
- De hypothese dat er heerdgangen zijn geweest in de verschillende gemeenten of gehuchten binnen het gebied.
- De hypothese dat er een draagvlak is voor de (her)introductie van schaapskuddes
- De potenties voor toeristische en recreatieve ontsluiting
- Een aansluiting bij en geringe overlapping met het onderzoeksgebied van Hillegers

De hypothesen zijn gebaseerd op informele gesprekken die plaatsvonden vóór het onderwerp van de masterthesis werd bepaald. Uitgangspunten voor de afbakening van het studiegebied zijn soms via kaarten te vinden. Voor dit onderzoek zijn dat de Biologische Waarderings Kaart, de kaart 'Cultuur, sport en toerisme' en de kaart met de aanduidingen van het Agentschap Onroerend Erfgoed. Ook is door jarenlange professionele samenwerking met de gemeenten, de natuurorganisaties Natuurpunt en Limburgs Landschap, het Regionale Landschap Haspengouw en Voeren en de Vlaamse Landmaatschappij geweten dat er vanuit die hoek en in die regio een draagvlak is voor begrazingsprojecten en rondtrekkende kuddes.

3.2 Historische heerdgangen

3.2.1 Toponiemenonderzoek en cartografisch onderzoek

Toponiemenonderzoek is een onderzoeksmethode die vertrekkend vanuit oude plaatsnamen, straatnamen, veldnamen, namen van gehuchten en rivieren tracht een stuk geschiedenis te reconstrueren. Deze namen zijn te vinden in teksten zoals verkoopaktes en op kaarten. Dit onderzoek berust op interpretaties die mogelijk zijn door een goed begrip van het lokale dialect en de sociale, politieke, economische of andere context waarin de plaats of straat haar naam kreeg. Het is een onderzoeksmethode die interessant maar riskant is tegelijk. Er is altijd voorzichtigheid geboden bij de interpretatie en te snelle veronderstellingen. Toch is het een methode die voor dit onderwerp houvast biedt doordat Henricus Hillegers rond de toponiemen met betrekking tot heerdgangen quasi zijn levenswerk heeft gemaakt. Ook het Agentschap Onroerend Erfgoed durfde voor haar publicatie 'Typologie van wegen met erfgoedwaarde inclusief methodologie voor waardering van erfgoedwaarden' uit 2014 terug te grijpen naar de resultaten van het onderzoek van Hillegers. Omdat het studiegebied van dit rapport aansluit en een geringe overlap heeft met het onderzoeksgebied van Hillegers is het aanvaardbaar om toponiemenonderzoek trachten te doen voor het studiegebied van dit rapport. (Onroerend Erfgoed - Trage Wegen - Caldenberga 2014)

Aan de Universiteit van Wageningen schenken onderzoekers in landschapshistorisch onderzoek aandacht aan toponiemenonderzoek. De volgende aandachtspunten geven zij mee aan onderzoekers die deze onderzoeksmethode willen gebruiken:

- *'Om de oorspronkelijke betekenis en minimale ouderdom van een toponiem zo goed mogelijk te benaderen, is het zaak op zoek te gaan naar de oudst overgeleverde vermeldingen.*
- *Om de kans op eenzijdige en onjuiste interpretaties van de betekenis van toponiemen te verkleinen, is inzicht nodig in (historische) taalkunde, de visie van eerdere auteurs en landschappelijke aspecten (bijvoorbeeld begroeiing in relatie tot landschappelijke ligging, geomorfologie).*
- *In landschapshistorisch onderzoek is de bewijskracht van toponiemen meestal beperkt. Ze kunnen wel uitstekend aanzetten tot hypothesevorming of extra bewijs leveren voor observaties uit andere bronnen.'* (Paulissen 2018)

Zoals uit literatuur blijkt is dit type onderzoek een onderzoek van vele jaren. De wisselwerking tussen de specialisten in de paleografie, taal- en letterkunde, geschiedkundigen, geografen, archeologen ligt aan de basis voor 'eureka-momenten' zoals ook Paul Van den Brecht mocht ondervinden met een konijnenberg in zijn jarenlange onderzoek van het Bos 't Ename. (Van den Brecht, Paul 2019). De resultaten die in dit deelonderzoek voor wat slechts een masterthesis is, worden gevonden zijn dus nog maar een begin.

Daar er binnen het studiegebied geen weet is van doorgedreven toponiemenonderzoek is er geen literatuur hieromtrent en kan slechts een aanzet gegeven worden naar aanleiding van dit rapport.

Binnen het studiegebied zullen huidige tracés van straten vergeleken worden met de Villaretkaart, de graaf de Ferriskaart, de Atlas der buurtwegen en de Vandermaelenkaart om te achterhalen in welke periode de straten al zeker bestonden. Straten en wegen zoals we die nu kennen waren in het studiegebied vaak nog onverhard of nauwelijks verhard en er was nauwelijks verkeer. Zie ook nog verder bij 3.2.4 *Oral history*. De wegen werden ook gebruikt door de herders. Primitieve kadasterplannen die gemaakt werden tussen 1810 en 1830 zijn raadpleegbaar via de website Cartesius. Steeds meer spannen organisaties en instituten zich in om dergelijke bronnen digitaal te ontsluiten maar dat wil nog niet zeggen dat ze kosteloos implementeerbaar zijn in GIS-applicaties zoals QGIS of ArcGIS²² of dat ze volledig zijn. (NGI; Afrika Museum; Rijksarchief; Koninklijke Bibliotheek 2021)

²² QGIS en ArcGIS zijn software-programma's waarin geografische informatie kan verwerkt worden tot kaarten. Door geografische informatie als leggers met elkaar te combineren zijn ruimtelijke analyses mogelijk. De gebruiker kan ook zelf informatie toevoegen aan de kaarten. (QGIS 2021) (Esri 2021)

3.2.2 Archiefonderzoek

Archieven zijn de primaire bronnen, al is het met archieven vaak zoals zoeken naar een speld in een hooiberg. Veel hangt ook af van de staat waarin zich het archiefstuk bevindt en in welke mate de onderzoeker geoefend is in de paleografie als het gaat over handgeschreven bronnen.

Voor het archiefonderzoek werden getranscribeerde keurboeken van Wellen en Alken geraadpleegd.

In het Rijksarchief in Hasselt adviseerde archivaris Rombout Nijssen voor onderzoek in mogelijks relevante bronnen. In het Stadsarchief van Hasselt werden fotodatabanken geraadpleegd.

3.2.3 Iconografisch onderzoek

Wanneer het over oude gebruiken van het land gaat kunnen iconografische bronnen een interessante aanvulling zijn in het onderzoek. Vlaamse landschapsschilders zoals Breugel maakten assemblages van een landschap dat in de realiteit niet bestond maar waarvan de verschillende onderdelen zo levensecht geschilderd werden dat zijn schilderijen een geloofwaardigheid uitstralen, alsof het landschap wel zou kunnen bestaan. Behalve schilderen van landschappen an sich werden er uiteraard gebeurtenissen geschilderd waarbij landschappen op de achtergrond ook iets kunnen vertellen over het gebruik van landschappen en eventueel over de heerdgangen. Wat een recenter verleden betreft kunnen foto's informatie bieden.

Iconografisch onderzoek moet het mogelijk maken om een impressie te krijgen van hoe kunstenaars en amateur-kunstenaars keken naar hun omgeving, naar wat hun aandacht trok en hoe zij dat dan wensten weer te geven.

Iconografische bronnen die belangrijke gebeurtenissen weergeven kunnen overal te vinden zijn. Als de kunstenaar een beroemde kunstenaar is kan zijn werk zich in een museum bevinden dat ver van de locatie die het werk afbeeldt, gevestigd is. Zo wordt het 'Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw' van Jan van Eyck dat naar alle waarschijnlijkheid in Brugge werd geschilderd bewaard in de National Gallery in Londen. (Davies, et al. 2016). Toch kan een schilderij zich ook nog op de locatie zelf bevinden zoals in een kerk of stadhuis. Nog steeds doen onderzoekers toevallige ontdekkingen met betrekking tot hun onderzoek maar gericht zoeken kan ook tot vondsten leiden (Hebbelinck 2017).

Schilders met een specialisatie in landschappen of vee hebben mogelijks ook in het studiegebied geschilderd. Er werd nagegaan wie die schilders waren of zijn.

Ook foto's van een recenter verleden kunnen nog relevante informatie bevatten. Diverse erfgoedorganisaties spannen zich in om de vele foto's die nog in privé-bezit zijn op te nemen in hun archieven of ze te digitaliseren en ter beschikking te stellen van onderzoekers. Hoe succesvol dit verloopt hangt samen met het belang dat de eigenaars hechten aan de foto's en de mate waarin zij bereid zijn de foto's voor de digitalisering tijdelijk ter beschikking te stellen (Hasel 2021).

Voor dit onderzoek vond raadpleging van de volgende beeldbanken plaats:

- beeldbank van Centrum Agrarische Geschiedenis: online via <https://cagnet.be/page/beeldbank>
- beeldbank van Erfgoedgoedplus: online via <https://www.erfgoedplus.be/>
- beeldbank BALaT van KIK-IRPA: online via <http://balat.kikirpa.be/intro.php>
- beeldbank van Hasel: online via <https://www.hasel.be/>
- beeldarchief van Stadsarchief Hasselt, niet online ontsloten, raadpleging op computers in de leeszaal
- beeldarchief van Archiefpunt online via <https://archiefpunt.be/node/621>
- beeldbank van Europeana online via <https://www.europeana.eu/nl>

Zo consequent mogelijk werden de termen 'schaap, schapen, schaapskudde, herder, scheper, heerdgang, transhumance, herdersstaf, begrazing, schaapscheerder, wolschaar, kudde, gemene weide, gemeenschappelijke weide' ingegeven in de zoekfunctie. Afhankelijk van het type beeldbank was zoeken op namen van kunstenaars of plaatsnamen relevant.

Een beschrijving van een schilderij in het kader van een eerder onderzoek bleek nu opnieuw relevant te zijn en twee hedendaagse landschapsschilders werkzaam in het studiegebied werden eveneens gecontacteerd.

3.2.4 Oral history

Vermits het begrazen van gemene weiden nog heeft geduurd tot de jaren vijftig van de twintigste eeuw kunnen er nu nog oudere mensen vanuit hun herinnering vertellen over dit gebruik uit hun jeugdjaren. Deze herinneringen via methoden uit de 'oral history', nu vastleggen in opnames en uitschrijven in teksten zorgt ervoor dat die informatie niet verloren gaat.

Een stappenplan voor oral history bood houvast voor de mondelinge overdracht van enkele oudere bewoners in het studiegebied.

Stap 1: Voorbereiding

Op basis van kennis opgedaan via literatuurstudie en enkele kortere gesprekken werden enkele basisvragen opgesteld. Vraagstelling in het dialect moest de drempel verlagen. Een interview in eigen huis of tuin heeft ook positieve invloed op de medewerking van de geïnterviewden. Relevante gegevens uit het interview werden in het algemeen Nederlands in de onderzoeksresultaten verwoord tenzij er dialecte woorden waren waarvoor geen hedendaags woord bestaat. De digitale geluidsbestanden zijn in bewaring bij de auteur. Op voorhand was er een overleg met Jos Boiten, afkomstig uit Alken over de landbouwgerelateerde termen die ter sprake konden komen. Hij verdiept zich al jaren in het Alkense dialect dat grotendeels overeenstemt met dat van Borgloon, Wellen en Sint-Lambrechts-Herk. (Spraakmakers 2012)

Stap 2: Bereidwillige sprekers

In elk van de onderzochte gemeenten werd een oude bewoner die nog de jaren '40 of '50 van de 20ste eeuw heeft meegemaakt geïnterviewd. Het belang van het opschrijven van de mondelinge overlevering is nog nooit van zo groot belang gebleken als sinds maart 2020

Alken, een van de vier gemeenten in het studiegebied was sinds het begin van de corona-crisis verhoudingsgewijs de ergst getroffen gemeente van Vlaanderen. Bijgevolg stierven zeer veel van de oudste inwoners

Afbeelding 29 (Selis 2020).

Bij het zoeken naar oude inwoners die mogelijks nog konden en wilden vertellen over hoe zij de beemden in hun kinderjaren gebruikten of hoe zij zich het gebruik ervan herinneren bleek des te meer hoe erg corona in deze gemeente heeft toegeslagen. Tientallen namen kwamen ter sprake maar allen lieten zij het leven in het voorbije jaar. Vooral in Alken was het vinden van een bereidwillige spreker erg moeilijk want de schrik om het virus op te lopen zat er in het voorjaar en de zomer van 2021 nog steeds sterk in.

In de gemeenten Borgloon, Wellen en deelgemeente van Hasselt, Sint-Lambrechts-Herk werden uiteindelijk bewoners op leeftijd geïnterviewd.

Kandidaten zoeken gebeurde eerst via heemkundige kringen en/of via 'Ge zijt van #gemeente# als' Facebookgroepen. Toen dat geen gevolg kreeg deed het persoonlijke netwerk dienst door aanknopingspunten te zoeken, hierbij enigszins vertrouwend op de hypothese van 'six degrees of separation'²³. Enkel in de gemeente Borgloon lukte het niet snel genoeg volgens deze hypothese dus was een andere methode aangewezen. Een zonnige dag uitkiezen om rond te rijden, in de veronderstelling dat bewoners dan wel enkele buitenactiviteiten bij hun woning zouden uitvoeren bleek

Afbeelding 29 Fotograaf Yves Steukers maakte in volle corona-pandemie in voorjaar 2020 deze iconische foto op de N80 die voorbij Alken komt. Deze anders drukke weg was tijdens de eerste Corona-lockdown in maart-april 2020 nagenoeg leeg op wagens van hulpdiensten, zorgverleners en begrafenisondernemers na. Pagina's overlijdensberichten van bejaarde Alkenaren vulden de krant. (Selis 2020)

²³ 'Six degrees of separation' is een hypothese volgens welke eender wie met eender wie in de wereld in contact kan komen in slechts zes stappen. De hypothese werd onderzocht en of ze nu onderbouwd is of niet heeft niet uitgemaakt om het voor dit onderzoek er toch op te wagen om in contact te komen met mensen. (Veritasium 2015)

een succesvolle aanpak te zijn. In de enkele straten die de deelgemeente Hendrieken, deelgemeente van Borgloon, slechts telt, wisten bewoners een oudere buurman aan te duiden die vervolgens doorverwees naar een eeuweling in het volgende dorp Voort. Zij bleek bovendien een dochter te zijn van de laatste herder van Borgloon. De toelichting van deze werkwijze lijkt misschien niet relevant maar ze bevestigt de sociale rol van een herder zie Sociale waarde 2.4.2 *Sociale waarde*.

Stap 3: Interviews

Literatuurstudie en een verbeterde eigen kennis van het dialect, in het bijzonder de oude landbouwtermen leidden tot enkele basisvragen. De vragen moesten aanleiding geven tot gesprek maar ze moesten slechts als hulpmiddel dienen om het gesprek levendig te houden en bij het onderwerp te blijven.

Stap 4: Uitschrijfwerk

De relevante informatie deed dienst als ondersteuning of ter bevestiging van de al gekende informatie. Interviews duurden drie kwartiers tot bijna twee uur. Om een interview van een uur volledig uit te schrijven is een verwerkingstijd van ongeveer vier uren nodig. Omwille van dit tijdrovend karakter werden enkel fragmenten van de interviews in een verhalende stijl neergeschreven. (Burm en Baas 2004)

3.2.5 Terreinbezoek en kaartmateriaal

Doorheen de jaren die vooraf gingen aan de studies 'master erfgoedstudies' werden diverse locaties binnen het studiegebied al meerdere keren bezocht, als recreant en als onderzoeker, zij het met andere onderzoeksdoelen. Elk bezoek bracht bij aan een beter begrip van het landschap en meer specifiek met betrekking tot de historische ecologie.

Aandachtig ter plaatse kijken en de waarnemingen vergelijken met historisch kaartmateriaal en een achtergrond vanuit literatuur zorgen ervoor dat een landschap dat misschien al vele malen is bekeken toch weer geheimen prijsgeeft. Nieuwe waarnemingen leiden op hun beurt weer tot een nood aan verder literatuuronderzoek. Het werk is dus nooit af, het landschap blijft verbazen en een leven is te kort om een geschiedenis van eeuwen te kunnen vatten.

3.2.6 Te rade bij geschiedkundige kringen

In het studiegebied zijn er vijf geschiedkundige kringen of erfgoedkringen actief.

In Borgloon zijn dat de Geschiedkundige Kring Kanunnik Daris, Heemkundige en historische kring Rijkkel en Werkgroep CoLoHa. In Wellen is er geen heemkundige kring actief. In Alken bestaat er de Geschiedkundige kring Alken. Deze verenigingen krijgen in hun werking ondersteuning van Erfgoed Haspengouw. (Erfgoed Haspengouw 2021)

In Sint-Lambrechts-Herk, dat niet binnen het werkingsgebied van Erfgoed Haspengouw valt, hoewel het landschap wel nog net tot Vochtig Haspengouw behoort, is Erfgoed Sint-Lambrechts-Herk de actieve heemkundige kring.

Geen enkele van deze heemkundige kringen heeft onderzoek gedaan dat specifiek over begrazing gaat of over herders en schapen.

3.3 Hedendaagse begrazingsprojecten

Bij hedendaagse begrazingsprojecten zijn de actoren in te delen in drie grote groepen: de herders, de opdrachtgevers en de omwonenden of toeschouwers. Voor de eerste twee groepen werd getracht een beeld te verkrijgen door gesprekken en meeloopdagen. Een enquête bleek een goede oplossing te zijn om een publieke opinie te bekomen.

3.3.1 Interviews en meeloopdagen met herders

Om te achterhalen hoe en of het houden van schapen in de eenentwintigste eeuw verschilt van het schapen houden in de twintigste eeuw en vroeger vond een interview met twee actieve herders plaats. De keuze van de herders werd gemaakt op basis van adviezen van natuurorganisaties en op basis van begrazingsprojecten waarbij ter plaatse contactgegevens werden vermeld. De herders hoefden niet noodzakelijkerwijze actief te zijn in het studiegebied maar bij voorkeur wel in gebieden met sterke landschappelijke overeenkomsten met het studiegebied.

Bij de herders verliep informatie-inwinning vooral via een heen en weer gesprek en een meeloopdag. Deze informatie gaf niet alleen inzicht in het hedendaagse herderen maar ook aanvullend inzicht in het historische herderen.

3.3.2 Opdrachtgevers voor begrazing

Om de huidige begrazing met schapen in het studiegebied in beeld te brengen werd nagegaan wie de opdrachtgevers elders in Vlaanderen zijn en met welke bedoelingen ze een opdracht tot begrazing geven. De natuurorganisaties, gemeenten, bedrijventerreinen, diensten van de overheid zoals de Vlaamse Waterweg die instaan voor de kanalen behoren hier toe. Heel wat van deze actoren bleken aanwezig te zijn in het studiegebied.

In sommige gemeenten begrazen schapen delen van het openbaar groen. Of dat in de gemeenten binnen het studiegebied ook zo is bleek uit telefonische gesprekken.

3.4 De betekenis van herders en schapen, een publieke opinie

Met een laagdrempelige enquête is het te achterhalen of er een draagvlak is voor ruime herintroductie van herders en schapen, welke kennis er nog is en welke erfgoedwaarden nog van belang zijn in een hedendaagse samenleving. Om voldoende respons te krijgen hoeft de bevraging niet enkel bij bewoners binnen het studiegebied plaats te vinden en is de bevraging bij voorkeur ludiek en kort.

Een brede bevraging van welke erfgoedwaarden nog het meest bekend zijn bij de bevolking kan uitwijzen of de volgende veronderstellingen correct zijn en of er een draagvlak staat voor een voorbijtrekkende herder, zijn kudde en de hernieuwde aanwezigheid van schapen in het landschap:

- Van alle erfgoedwaarden is het levend erfgoed het meest tastbare, namelijk de schapen zelf in hun verschijningsvorm, gedrag en eigenschappen.
- Het ideaalbeeld van een herder is er een van een herder die met zijn kudde schapen over straten trekt
- Een voorbijtrekkende kudde voor de eigen woning kan rekenen op een positief onthaal
- Streekgerechten in de horeca trekken aan, leiden tot nieuwsgierigheid
- Exclusieve evenementen en ervaringen zijn een goed bewaard geheim
- Er wordt nog steeds gemeend dat schapen voor de wol gekweekt worden
- Er is weinig tot geen kennis over het erfgoed dat in verband te brengen is met heerdgangen
- Enkel zeer goed uitgewerkte evenementen zijn aantrekkelijk genoeg
- Het herderen samen met een hond wordt beschouwd als een kunst
- In onze voedingsgewoonten deden kazen zoals feta, pecorino, manchego en roquefort hun intrede maar we zijn er ons niet van bewust dat deze kazen zijn gemaakt van schapenmelk.

Google Formulieren leent zich voor de opstelling van online enquêtes. Enkele ludieke vragen moeten de enquête laagdrempelig houden. Aangevuld met een motiverende tekst wordt de enquête verspreid via het persoonlijke Facebookprofiel waar 1560 'vrienden' toegang toe hebben. Delen van de enquête is toegestaan. Vervolgens wordt de enquête ook gedeeld via de Facebookgroepen 'Ge zijt van #gemeente# als'. Deze groepen bestaan voor Hoepertingen en Voort, deelgemeenten van Borgloon, Borgloon zelf, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk (Moos Herk) en Hasselt. De bedoeling is om ongeveer 10 procent van de 1560 'Facebookvrienden' te bereiken en dus 156 ingevulde formulieren te ontvangen. De enquête is gedurende ongeveer een week beschikbaar.

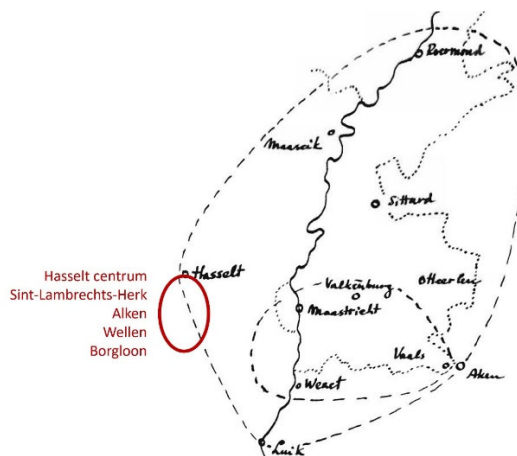
4 Onderzoeksresultaten

De onderzoeksresultaten starten met een verantwoording voor de afbakening van het studiegebied, daarna volgen enkele bewijzen voor het bestaan van historische heerdgangen in het studiegebied. Een overzicht van de huidige begrazingsprojecten toont hoe begrazingsprojecten momenteel in hun werk gaan. Ten slotte laat een enquête toe een beeld te krijgen van de publieke opinie aangaande schapen en herders. Kaarten verduidelijken de resultaten.

4.1 Studiegebied

De keuze voor een studiegebied in Haspengouw gebeurt op basis van het onderzoeksgebied van Henricus Hillegers dat gelegen is in het Nederlandse Zuid-Limburg en het Oostelijke deel van Belgisch Limburg.

Het studiegebied voor deze masterthesis kent een kleine overlapping met het onderzoeksgebied van Hillegers om zodanig aanknooppunten uit zijn werk te kunnen benutten maar daarnaast is het ook een geringe uitbreiding van zijn studiegebied. *Afbeelding 30*

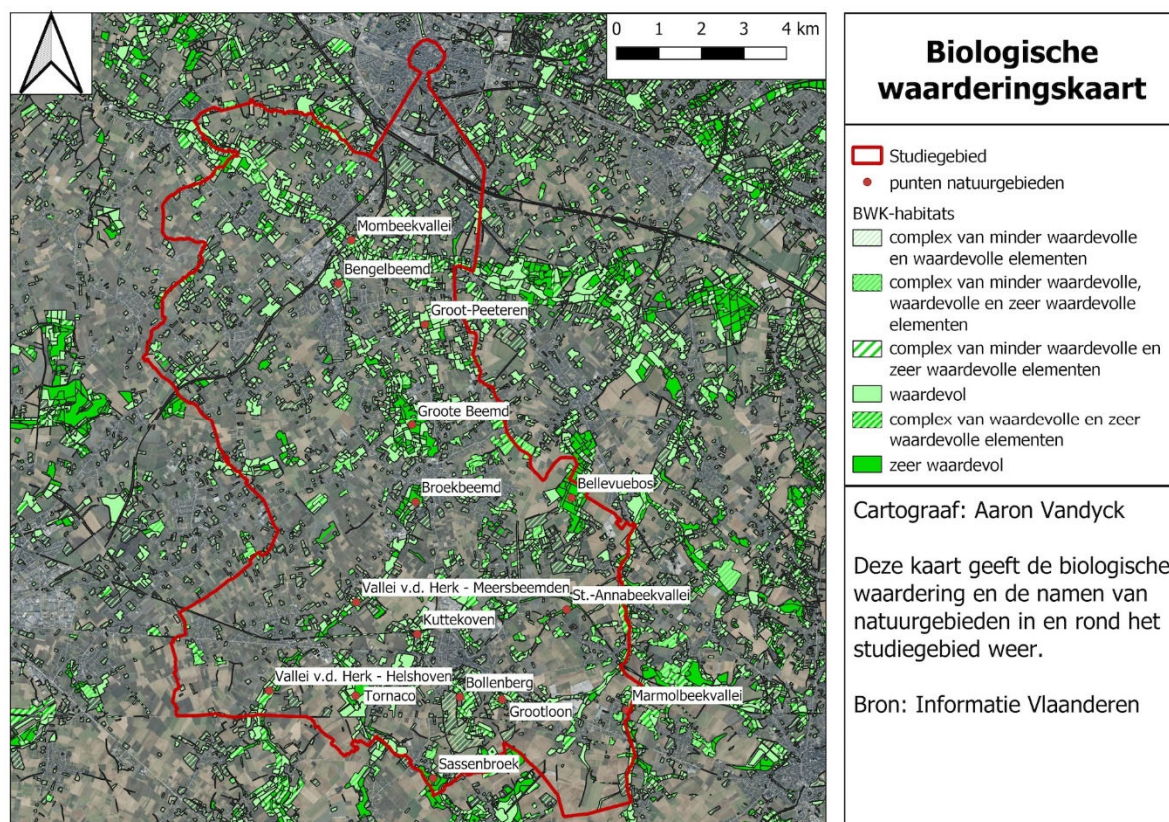

Afbeelding 30 Schets van het studiegebied van Hillegers met in het bordeaux de aanduiding van het studiegebied van deze thesis (H. Hillegers 1993)

Het idee is om een moderne heerdgang te realiseren. Het verspreiden van biodiversiteit, landschapsbeheer en landschapsherstel, het weer zichtbaar maken van een gedeeltelijk vergeten geschiedenis en het toevoegen van een toeristische beleving zijn de uitgangspunten voor de afbakening van het gebied.

Gezien versnelde verspreiding van soorten als een van de doelstellingen is het beter dat een kudde die van plaats tot plaats trekt langs plaatsen moet kunnen komen waar nu al sprake is van een redelijke biodiversiteit. Eveneens zou het goed zijn mochten de biotopen waarlangs de kuddes passeren niet allemaal van dezelfde aard zijn. Hoe meer variatie tussen de verschillende gebieden qua soortendiversiteit hoe meer vooruitgang op vlak van biodiversiteit zal waar te nemen zijn. Een schaap kan maar een soort in een gebied binnenbrengen als die soort er nog niet is. Maar niet alleen soortendiversiteit is van belang, ook genetische variatie is van belang om een duurzame natuurontwikkeling mogelijk te maken. Zo zullen populaties die geïsoleerd leven, doch tot dezelfde soort behoren, soms niet de afstand kunnen afleggen die schapen wel kunnen afleggen. Een voorbeeld ter illustratie: de vlindersoort 'heideblauwtje' is een weinig mobiele soort. Vierhonderd meter is de afstand die deze vlinder overbrugt. De afstand tussen de geschikte leefgebieden is nu vaak groter dan vierhonderd meter. (Ecopedia - heideblauwtje 2021) Schapen kunnen individuen verspreiden, die soortgenoten vinden in een volgende graaszone of de individuen kunnen, als het er genoeg zijn leiden tot een nieuwe populatie in een gebied. In beide gevallen is bijgedragen aan de biodiversiteit.

De Biologische Waarderingskaart toont de waardering van de biologische kwaliteiten van een gebied. Binnen het studiegebied bevinden zich meerdere gebieden met een hoge biologische waarde die als ruimtelijke bestemming 'natuurgebied' hebben. *Kaart 3 Biologische waarderingskaart*

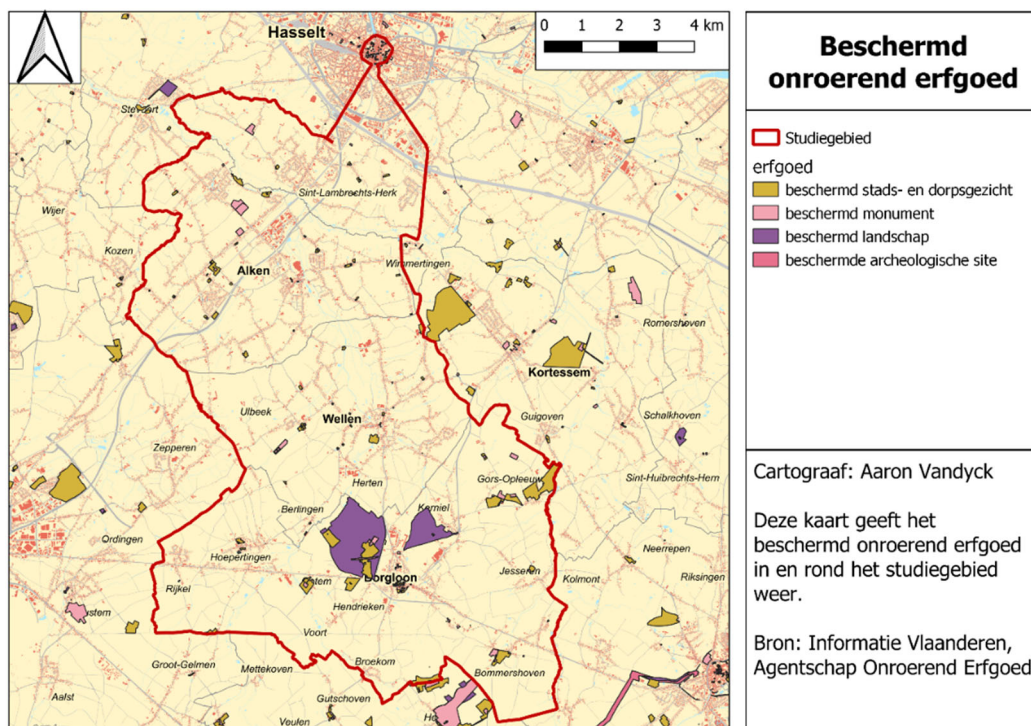
Kaart 3 Biologische waarderingskaart

Uit de kaart is af te leiden dat de biologische waardering in een woonkern lager is dan de natuurgebieden en dat de natuurgebieden zich als slierten in het gebied bevinden. Ze liggen over het algemeen aan weerszijden van de talrijke beken.

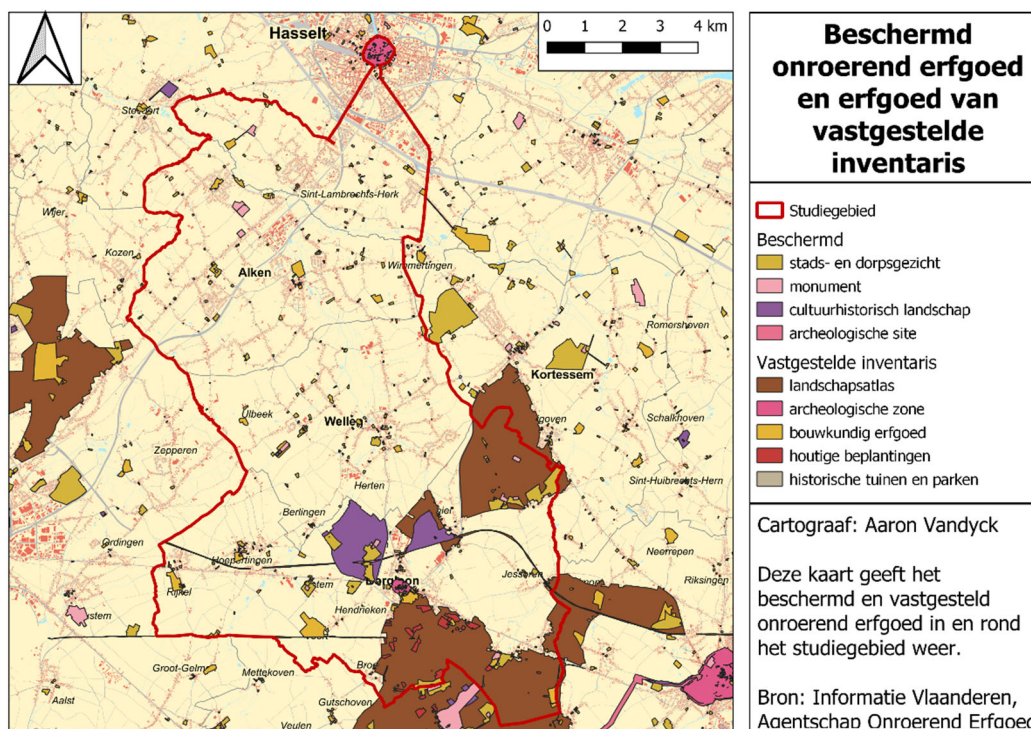
Biologische waardering zegt niet alles over soortenrijkdom en de duurzaamheid ervan. In een stedelijke omgeving kunnen er heel wat soorten voorkomen die de stedelijke omgeving als alternatief biotoop beschouwen bij gebrek aan het ideale biotoop. Muurvegetaties en soorten zoals de gierzwaluw die de gebouwen als rotsen aanzien zijn passende voorbeelden maar ook hagedissen kunnen baat hebben bij een stenige omgeving. Toch zijn het leefomstandigheden die veel veranderingen ondergaan. Als daarnaast wordt rekening gehouden met de eerder geringe omvang van de populatie is het duidelijk dat de sloop van een bepaald gebouw het einde kan betekenen van een volledige populatie. (Hermy, Schauvliege en Tijskens, Groenbeheer een verhaal met toekomst 2005)

Overgangsgebieden of de wijken rondom een stadskern zijn interessant qua biodiversiteit omdat zij 'the best of both worlds' kunnen hebben en als een soort van doorgeefluik kunnen functioneren. De eigenlijke natuurgebieden zijn zoals toevluchtsoorten voor heel wat soorten die hogere eisen stellen aan hun omgeving zoals bijvoorbeeld een zeer geringe verstoring. Als de gebieden groot genoeg zijn kunnen de soorten bij een verstoring zoals kapping van een bosperceel toch nog in de naastgelegen bospercelen terecht. De grosso modo drie typen van gebieden met elkaar verbinden is, op enkele soorten na, voor ze allemaal in het voordeel. (Hermy, Schauvliege en Tijskens, Groenbeheer een verhaal met toekomst 2005)

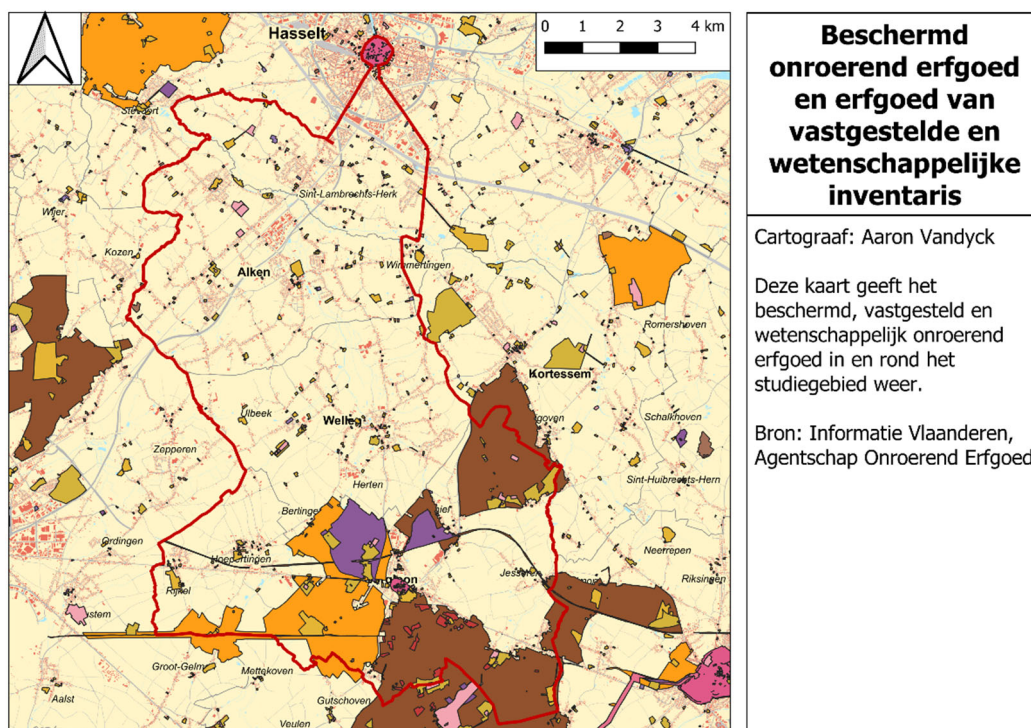
De geschiedenis van een gebied en de interesse daarvoor uit zich soms in de erkenning van het erfgoed. De kaart van het Agentschap Onroerend Erfgoed maakt de spreiding van het al beschreven erfgoed duidelijk. Qua oppervlakte is vooral rond en ten zuiden van Borgloon het meeste erfgoed te vinden. De oude stadskern van Hasselt herbergt de meeste beschermde monumenten per oppervlakte-eenheid. *Kaart 4 Beschermd onroerend erfgoed Kaart 5 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde inventaris Kaart 6 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde en wetenschappelijke inventaris* (Agentschap Onroerend Erfgoed 2021)

Kaart 4 Beschermd onroerend erfgoed

Kaart 5 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde inventaris

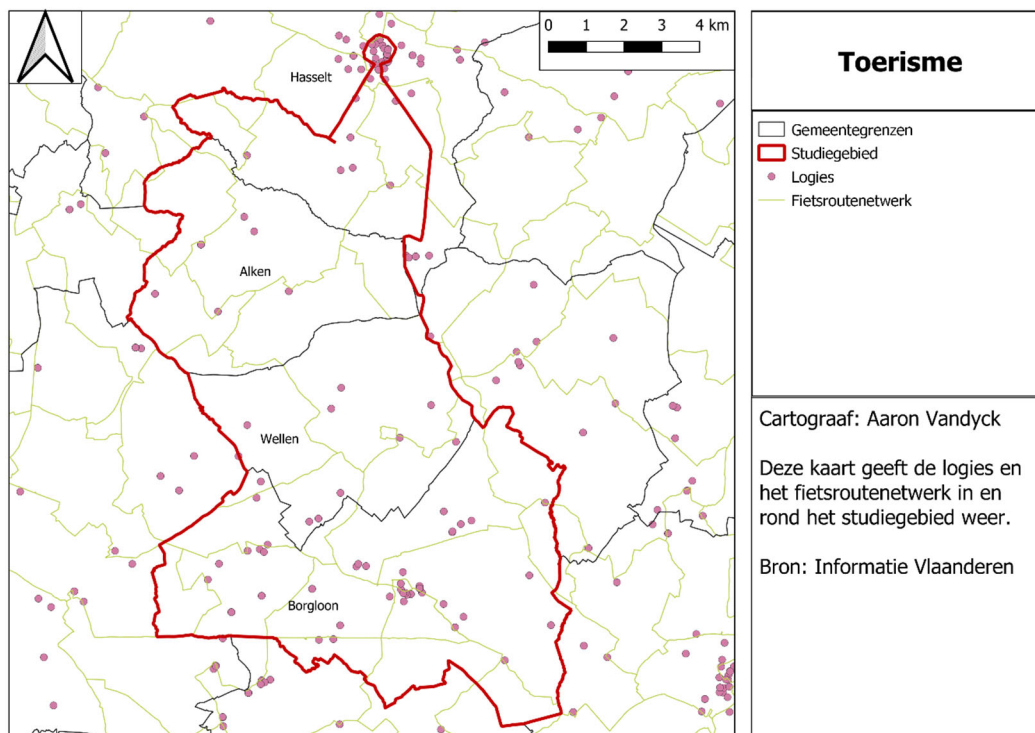

Kaart 6 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde en wetenschappelijke inventaris

 Studiegebied	 bouwkundig erfgoed
Beschermd	 houtige beplantingen
 stads- en dorpsgezicht	 historische tuinen en parken
 monument	Wetenschappelijke inventaris
 cultuurhistorisch landschap	 bouwkundige gehelen
 archeologische site	 bouwkundig elementen
Vastgestelde inventaris	 archeologische gehelen
 landschapsatlas	 archeologische elementen
 archeologische zone	 landschappelijke gehelen

Afbeelding 31 Legende bij kaart Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde en wetenschappelijke inventaris

Logies van alle types en het toeristische fietsroutenewerk geven een blik op het toerisme in het studiegebied. *Kaart 7 Toerisme* (Informatie Vlaanderen sd). Naast deze digitaal en online beschikbare kaarten bracht het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren een wandelbox uit met daarin kaarten die de natuurgebieden en hun omgeving ontsluiten onder de noemers 'Verborgen Moois' en 'Greenspots'. Deze wandelingen zijn nog niet opgenomen in het wandelknooppuntensysteem dat elders in Vlaanderen al in voege is. (Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren - Regionaal Landschap Kempen en Maasland - Regionaal Landschap Lage Kempen 2021)

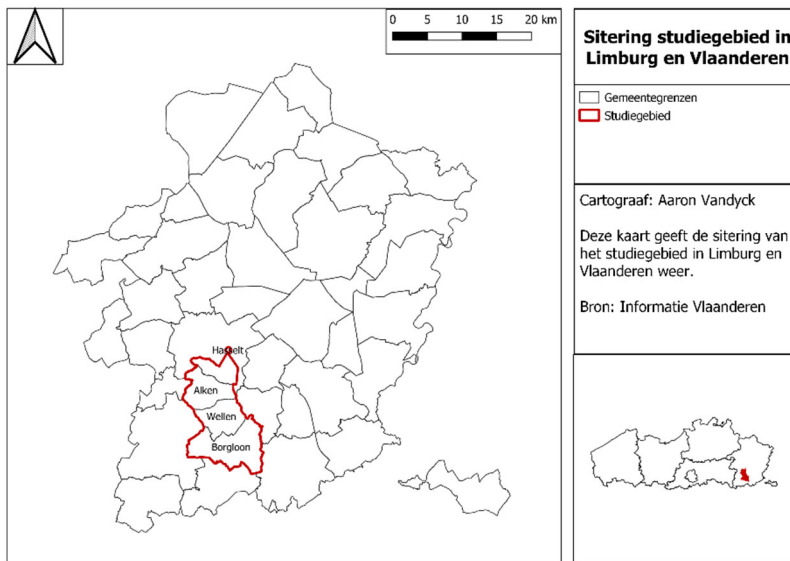

Kaart 7 Toerisme

Vergelijking van *Kaart 3 Biologische waarderingskaart*, *Kaart 7 Toerisme*, *Kaart 4 Beschermd onroerend erfgoed*, *Kaart 5 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde inventaris* en *Kaart 6 Beschermd onroerend erfgoed en erfgoed van vastgestelde en wetenschappelijke inventaris* toont dat er minder toeristische accommodaties zijn in de gebieden met een hoge biologische waardering en meer in de stadskernen. Het fietsroutenewerk is over het hele gebied uitgerold. In de zones met het meeste erfgoed van welke aard ook zijn er het meeste accommodaties met betrekking tot toerisme. (Agentschap Onroerend Erfgoed 2021) (Informatie Vlaanderen sd)

Het vooropgestelde gebied is duidelijk geen uniform gebied. Gebieden met hoge en lage biodiversiteit, veel en weinig erfgoed wisselen elkaar af. Toerisme lijkt die zones te volgen met de locatiekeuze van accommodaties nabij het erfgoed en het fietsnetwerk stelt alles met elkaar in verbinding. Uiteindelijk bestaat het studiegebied uit het huidige Borgloon, Wellen, Alken, de Hasseltse deelgemeente Sint-Lambrechts-Herk en een deel van Hasselt om vanuit Sint-Lambrechts-Herk

aansluiting te vinden met het centrum van Hasselt.

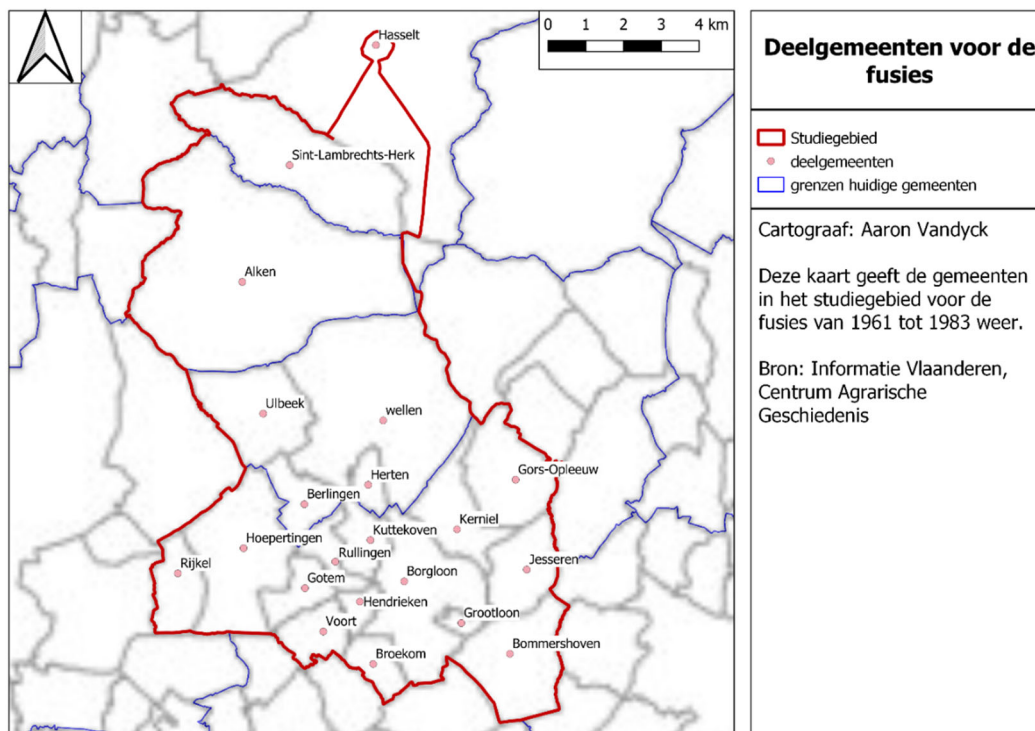
Kaart 1 Situering studiegebied in Limburg en Vlaanderen

Het huidige Borgloon bestaat uit het oude Borgloon zelf en nog twaalf deelgemeenten. Deze zijn: Bommershoven, Broekom, Gors-Opleeuw, Gotem, Grootloon, Hendrieken, Hoepertingen, Jesseren, Kerniel, Kuttukoven, Rijkel en Voort.

Wellen bestaat uit het oude Wellen en drie deelgemeenten: Berlingen, Herten, Ulbeek.

Alken was al voor de fusies een gemeente en Sint-Lambrechts-Herk werd een deelgemeente van Hasselt.

Kaart 8 Deelgemeenten voor de fusies

Kaart 8 Deelgemeenten voor de fusies

4.2 Resultaten met betrekking tot historische heerdgangen

4.2.1 Toponiemenonderzoek

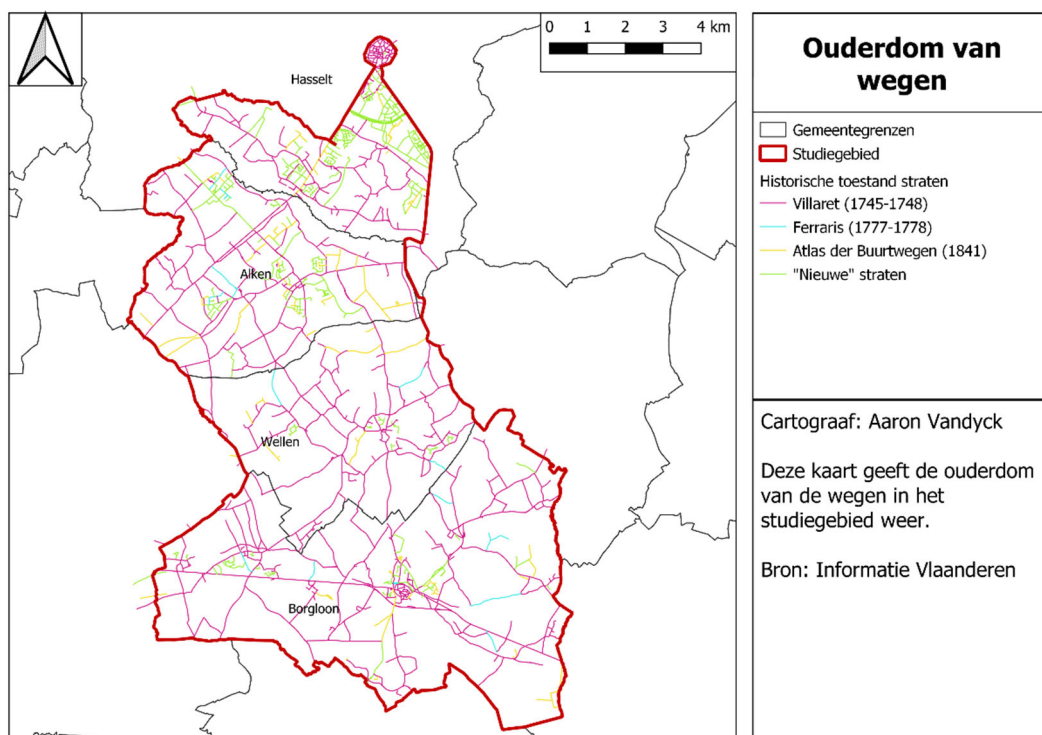
Het toponiemenonderzoek is tweeledig opgevat in de vorm van een onderzoek naar historische tracés als voorbereiding op het eigenlijke toponiemenonderzoek volgens 'Hillegers'.

a. Onderzoek van tracés

Alle huidige straatnamen binnen de gemeenten Borgloon, Wellen en Alken werden in lijsten opgenomen. Voor de Hasseltse deelgemeente Sint-Lambrechts-Herk en het gebied van Hasselt tussen het Noorden van Sint-Lambrechts-Herk en de kern van Hasselt gebeurde dit ook.

Door de huidige tracés te vergelijken met historische online beschikbare én georeferentieerde²⁴ kaarten is duidelijk geworden sinds wanneer de tracés zeker al bestaan. De oudste beschikbare kaart voor het hele studiegebied is de Villaretkaart van 1745-1748, gevolgd door de kaarten van Graaf de Ferraris van 1771-1778. Vervolgens is informatie te vinden op de Atlas der Buurtwegen van 1841 en de Vandermaelenkaart van 1845. Dit onderzoek van tracés is van nut voor het voorstellen van een nieuwe heerdgang, het eigenlijke doel van dit onderzoek.

De resultaten zijn te vinden op *Kaart 9 Ouderdom van wegen* waar verschillende kleuren de tracés volgens hun vroegste waarneming aanduiden.

Kaart 9 Ouderdom van wegen

²⁴ Bij het georefereren zal een GIS-tekenaar een ingescande kaart of schets van een gebied zo in de GIS-applicatie trachten te plaatsen dat zij het gekozen coördinatensysteem volgt. Dit doet de tekenaar door op die ingescande kaarten punten te zoeken die ook op luchtfoto's of andere hedendaagse digitale kaarten te vinden zijn. De hedendaagse kaarten kunnen vlot volgens het gekozen coördinatensysteem georiënteerd worden. Door als het ware de vaste punten van de gescande kaart te 'prikken' op dezelfde vaste herkenbare punten van de actuele digitale kaart kan de gescande kaart juist georiënteerd worden en ontstaan er mogelijkheden voor bewerking en analyse in GIS. Sommige (oude) kaarten zijn echter slechts schetsen waarbij de verhoudingen niet steeds juist zijn waardoor het georefereren soms moeizaam verloopt. De kaart moet als het ware verworden, uitgerokken of ingekrompen worden. Informatie Vlaanderen heeft dit georefereren voor een aantal historische kaarten al gedaan en ze vervolgens ontsloten via de website Geopunt.

De conclusies die hieruit volgen zijn:

- Het overgrote merendeel van de tracés van de huidige straten is minstens terug te brengen tot 1744-1748.
- Dat een huidig tracé al bestond in de onderzochte periode 1744 -1845 wil nog niet zeggen dat de huidige straatnaam toen ook al bestond.
- Straten die momenteel smal zijn kunnen in die periode breed en belangrijk geweest zijn en omgekeerd. Enkele van de huidige straten zijn op de kaarten nog niet aangeduid als straat maar zijn wel herkenbaar bijvoorbeeld in de vorm van een dubbele bomenrij in een grasland.
- Bepaalde wegen en paden bestonden als tracé in de opmaakperiodes van de kaarten maar zijn niet meer terug te vinden als straat op huidige kaarten

Om dit onderzoek gedetailleerd verder af te werken is veel tijd nodig. Zo bieden luchtfoto's, en perceelsindelingen maar zelfs ook het recente digitale hoogtemodel een schat aan informatie voor onderzoekers.

Ook de paden, met een puntjeslijn op de kaarten van Graaf de Ferraris aangeduid, verdienen gedetailleerd onderzoek om de historische heerdgangen te lokaliseren. Het voorbeeld in *Afbeelding 32* toont hoe een pad in het noordoosten vertrekkend vanuit Wellen geflankeerd is door hagen of houtkanten om dan uit te komen op een open begraasbaar terrein. Het terrein is ingetekend als akker dus kan het hier over stoppelgang gaan of over begrazing van percelen die tijdelijk braak liggen. Daar stopt echter de route niet, deze waaiert opnieuw uit over paden die aan de andere kant van het open veld aankomen. Deze paden kunnen zich bevinden op de grens van het open veld, ze kunnen leiden naar de grens tussen twee percelen aan de overzijde van het openveld, of naar een pad geflankeerd door hagen. Op die manier verbindt het pad het centrum van Wellen met het gehucht Overbroek waar weer een doorsteek is ingetekend tussen hagen. Dit zijn over het algemeen paden die op geen enkele andere kaart zijn terug te vinden in deze tracévorm. Het lijkt er op dat die uitwaaierende vorm wijst op een plaats waar de herder zijn schapen vrij, althans binnen de begrenzingen gevormd door hagen, kon laten grazen om, daarna verder te trekken naar een volgend open terrein. Hiervoor moest hij de kudde tussen huizen, tuinen, kleine huisakkers en boomgaarden door leiden. Een digitalisering van deze open vlaktes met stippellijnen in een GIS-applicatie zal wellicht al een goed beeld geven van de locatie van mogelijke historische begraasde terreinen van een heerdgang. Dit is omslachtig en tijdrovend tekenwerk en niet haalbaar voor het hele studiegebied des te meer omdat de Graaf de Ferrariskaart niet steeds goed te georefereren is in GIS.

Afbeelding 32 Fragment van de Graaf de Ferrariskaart in Wellen. Bewerking met geeloranje pijlen die de uitwaaierende paden over begraasbare terreinen aanwijzen en een groene stippellijn die een doorsteek tussen woningen en tuinen markeert. Hagen verhinderen dat dieren in tuinen en private boomgaarden grazen. (Geopunt 2021)

b. Toponiemenonderzoek volgens 'Hillegers'

Van alle 638 huidige straatnamen binnen het studiegebied is nagegaan of ze een verband kunnen houden met heerdgangen. De vele lijsten van toponiemen die Hillegers in zijn onderzoek uitwerkte, bieden hiervoor houvast. Hillegers deelt de heerdgang-toponiemen op in:

- Heide-toponiemen
- Heerdgang-indicatieve toponiemen
- Bies(t)-toponiemen
- Drenk-toponiemen
- Groen-toponiemen
- Mes/mis-toponiemen
- Mestwegen en -straten
- Dries-toponiemen

De primitieve kadasterkaarten, digitaal ontsloten via de website Cartesius, bevatten veldnamen, namen van gebouwen, namen van waterlopen, namen van straten en namen van dorpen of gehuchten. Elke kaart zelf heeft behalve een sectienummer en kaartbladnummer ook een naam zoals 'Schoonwinkel', hetgeen op zich ook al een aanwijzing is over een reikwijdte van een heerlijkheid, schepenbank of andere inrichting die op het moment van tekenen nog in het geheugen zat. Deze kaarten zijn niet georefereneerd en zijn daardoor moeilijker te vergelijken met de kaarten van het heden. Ze vragen om een goede terreinkennis en een goed vermogen om te oriënteren. Het gaat voor het studiegebied om 96 kaartbladen. Maar ook kaartbladen van aangrenzende gebieden zijn nuttig voor een begrip van de 96 kaartbladen binnen het studiegebied.

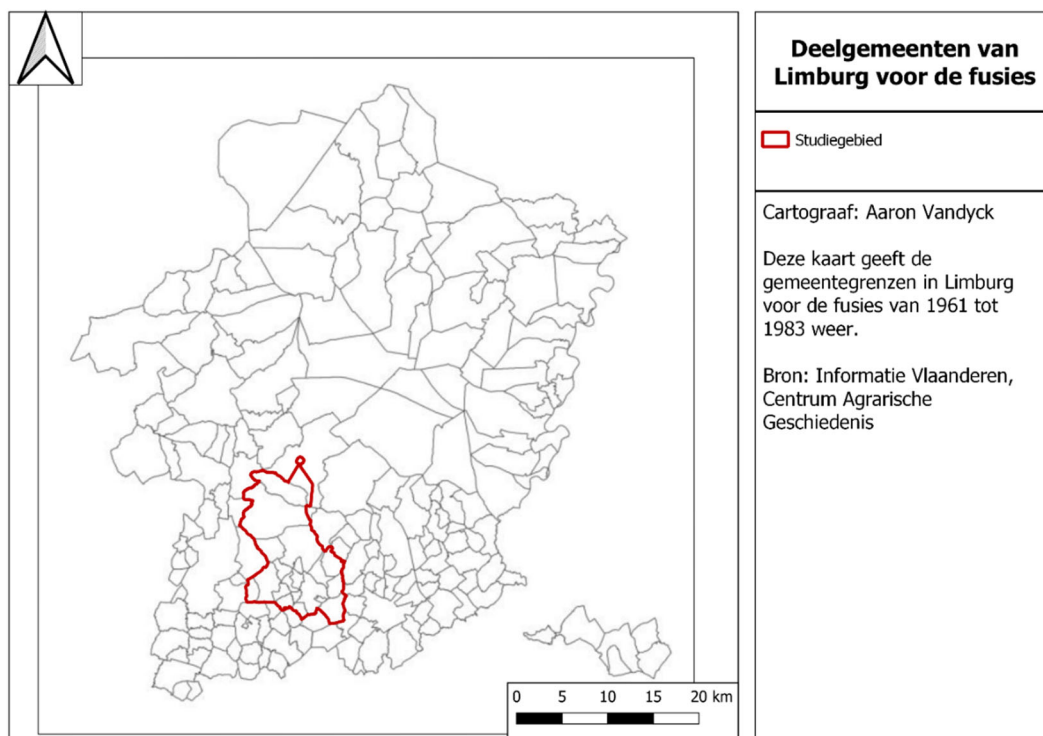
Historische straatnamen ontleen hun naam vaak aan een naburige veldnaam. Moderne straatnamen verwijzen ook nog vaak naar de historische veldnaam in de nabijheid.

Veel veldnamen binnen een gemeente hebben eenzelfde "stam" die logisch is als men rekening houdt met de geomorfologische kenmerken van het landschap. Zo zijn er in Borgloon met een drogere, voedselrijke leembodem meer veld- en straatnamen met 'veld' te vinden dan in Wellen. Wellen heeft een landschap met veel beken en valleien en heeft daardoor vaker toponiemen met 'bamp't' en 'bem't'. Kenmerkend voor het zuiden van Limburg zijn de vele kleine gemeenten *Kaart 10 Deelgemeenten van Limburg voor de fusies* die elk nog eens bestaan uit meerdere gehuchten. Er vonden tussen die gehuchten ten tijde van Villaret verplaatsingen plaats waarvoor wegen nodig waren die eveneens op de primitieve kadasterkaarten te vinden zijn.

In vergelijking met een gebied in de huidige gemeente Leopoldsburg in Noord-Limburg valt die dichtheid van dorpen en gehuchten in het studiegebied sterk op. *Afbeelding 33*. De naam 'Weg naar #gemeente' komt dan ook regelmatig voor.

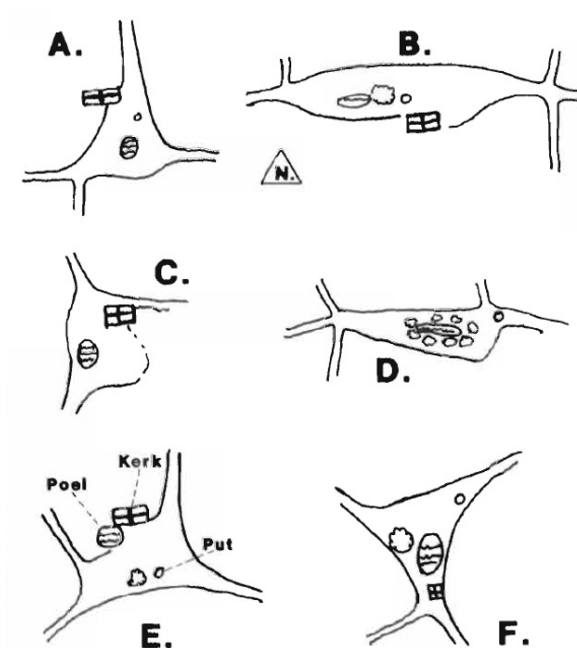
Afbeelding 33 Fragmenten van de graaf de Ferrariskaarten van 1771-1778 op dezelfde schaal ter vergelijking voor de dichtheid van dorpen en gehuchten. Het bovenste fragment bevindt zich op de plaats van het huidige Leopoldsburg, het onderste rond Borgloon. (Geopunt 2021)

Kaart 10 Deelgemeenten van Limburg voor de fusies

Plaatsen van vertrek

De plaatsen van vertrek van een heerdgang waren pleintjes, vaak driehoekig of spoelvormig. Voortgaand op de schetsen van Hillegers *Afbeelding 34* zijn er doorheen het studiegebied meerdere van dergelijke pleintjes te vinden.

Afbeelding 34 Hillegers' schetsen van de vormvariëaties van dorpspleinen met de functie er vee te verzamelen. (H. Hillegers 1993)

In de steden ontwikkelde zo een plein al vroeg tot een markt. Borgloon en Hasselt zijn de enige twee steden binnen het studiegebied.

In Borgloon is dit plein herkenbaar aan de vorm van de huidige Markt waarop in het midden het stadhuis staat. De eerste vermelding van een gebouw op deze plaats gebeurde in 1358 maar het nog bestaande stadhuis dateert van 1668-1680.

Indien men het stadhuis wegdenkt is de vorm zeer vergelijkbaar met schets C van Hillegers. *Afbeelding 34 Afbeelding 35* (H. Hillegers 1993) (Lambein, Sofie 2016)

Afbeelding 35 De Markt met stadhuis in Borgloon op het primitieve kadasterplan van 1840-1843 (Rijksarchief 2017) en op een luchtfoto van 2019 (Geopunt 2021)

In kleinere gehuchten zoals het gehucht 'Apswe' aan de Nutstraat in Wellen vertoont de vorm overeenkomsten met schets F van Hillegers ten tijde van graaf de Ferraris maar in andere perioden zijn er ook overeenstemmingen met andere vormen. *Afbeelding 36*

Afbeelding 36 Historische vertrekplaats aan de Nutstraat in Wellen op A. Villaretkaart, B. Graaf de Ferrariskaart, C. Primitief kadasterplan 1840-1843 en D. De luchtfoto met overlegger van de gebouwen (Geopunt 2021) (Rijksarchief 2017)

Geen enkele van de onderzochte kaarten vermeldt een naam bij een dergelijk plein, tenzij bij de markten. Op of bij zo een plein zijn meestal een poel en een kapel gelegen. De kapelletjes die de tand des tijds hebben doorstaan of die men bijzonder genoeg vond om ze weder op te bouwen kunnen bijgevolg een aanwijzing zijn voor een vertrekplaats. Elk dorp heeft vele kapelletjes, soms slechts in de vorm van boomkapelletjes. Deze inventariseren in GIS kan in het onderzoek naar heerdgangen een interessante oefening zijn.

Wegen of veedriften

Vanaf dit soort pleintjes vertrokken wegen of veedriften naar de graasweides. Toponiemen die die wegen aanduiden kunnen in de naam de diersoort aangeven die er regelmatig voorbij kwam of de plaats waar de veedrift naartoe leidde. Binnen de eerste groep zijn de *Veestraat* in Borgloon en de *Kalverstraat* in Wellen zulke namen. Binnen de tweede groep zijn er meerdere mogelijkheden die volgens Hillegers wijzen op een begraasbaar gebied:

Heide, meestal hoger gelegen dan de omgeving, schraal en droog is ideaal om er schapen te laten grazen maar het woord '*heide*' is in geen enkele toponiem binnen het studiegebied gevonden. Dat betekent niet dat er geen heide kan geweest zijn. In de gemeente Nieuwerkerken, net ten westen van het studiegebied en met vergelijkbare geomorfologische landschapkenmerken is er een straatnaam '*Heide*' alsook een veldnaam '*Heide*' teruggevonden.

Groenstraten waren wegen die leidden naar een permanent grasland. Op Hasselts grondgebied maakt het primitief kadasterplan melding van een *Groenstraat*, een straat die momenteel *Hefveldstraat* heet. Hillegers wijdde een volledig hoofdstuk aan deze *groenstraten* omdat er zoveel te vinden waren in zijn onderzoeksgebied. Dat er maar een in het studiegebied werd gevonden is daarom toch wel vreemd. Doorgedreven onderzoek in archiefstukken is aangewezen om dit verder te verklaren.

Miswegen wijzen volgens Hillegers op de aanwezigheid van mest en niet op het 'naar de mis' gaan. Er zijn geen toponiemen met de naam '*misweg*' gevonden in het studiegebied. De slechte staat waarin wegen zich bevonden omdat ze bijvoorbeeld vol mest lagen gaf aanleiding voor sommige andere toponiemen. In Hasselt (Sint-Lambrechts-Herk) is er zo de huidige *Bekstraat* die oorspronkelijk '*Kwade steeg*' heette. Getuigenissen van oudere bewoners uit de omgeving bevestigen de slechte staat van de straat tot minstens in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. *Afbeelding 37*

Afbeelding 37 Twee kinderen in de 'Bekstraat' in Sint-Lambrechts-Herk in de jaren '60 van de twintigste eeuw. De straat was zelfs toen nog in slechte staat. De foto rechts is een foto van augustus 2021 (Fotoalbum van Romain en Trizet ter gelegenheid van hun platina of 70ste huwelijksverjaardag 2018) (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Toch is specifiek voor deze straatnaam '*Kwade steeg*' voorzichtigheid geboden bij het zoeken naar een verklaring. Twee andere pistes voor een verklaring liggen ook nog open: de naam '*Kwade steeg*' is een naam in algemeen Nederlands als vertaling van het dialect '*Kowe steëg*' hetgeen overkomsten heeft met de dialecte naam '*Koje steeg*' wat dan weer naar koeien verwijst. Een tweede piste is het idee dat deze holle weg is geërodeerd door zodanig lang gebruik dat er ver terug in de tijd eventueel een weg was die naar een gebied '*Quathoven*' leidde. Dit ene voorbeeld illustreert de voorzichtigheid die geboden is bij toponiemenonderzoek. Mestwegen ontstonden volgens Hillegers vooral door de drift van koeien.

Zij laten hun koeienvlaaien voortdurend vallen en die vlaaien zijn van een heel andere consistentie dan de meer samenhangende en drogere uitwerpselen van schapen. De *Bekstraat* in Hasselt leidt naar de Mombeekvallei, plaatselijk gekend als '*de bem*'. De weides in de graslanden werden na het hooien voornamelijk begraasd door koeien dus de redenering dat '*Kwade*' kan verwijzen naar de slechte staat van de weg is begrijpelijk, des te meer omdat de straat zeker tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw in slechte staat bleef verkeren.

Hillegers beschrijft uitgebreid hoe '*misweg*' later de nieuwe naam '*kerkstraat*' kon krijgen omdat de weg uiteraard ook dienst deed om naar de mis in de kerk te gaan. In feite was dat toen al het gevolg van een foutieve interpretatie van '*misweg*', of hoe 'toponiemenonderzoek' ook eeuwen geleden al voor misverstanden zorgde. In principe hadden de naamgevers immers bijna elke weg een '*kerkstraat*' kunnen noemen vermits van overal wel mensen hetzij dagelijks, hetzij wekelijks naar de kerk gingen. De *Sint-Lambertusstraat* in Sint-Lambrechts-Herk (Hasselt) beantwoordt aan de beschrijvingen van Hillegers *Afbeelding 38*

Afbeelding 38 De Sint-Lambertusstraat in Sint-Lambrechts-Herk had als vorige naam 'Kerkstraat'. Mogelijks was dit binnen de heerdgang een 'mestweg'. Ten tijde van de opmaak van de Villaretkaart van 1745-1748 was ze breed en plaatselijk zelfs dubbel. Ter vergelijking de huidige situatie op de luchtfoto van 2019 (Geopunt 2021)

Het is een eerder brede weg die in het zuidwesten op de afbeelding aankomt bij de kerk maar die in het noordoosten uitkomt op een hoger gelegen gebied. De straat had tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw de naam '*Kerkstraat*'. Op de afbeelding is er ook een smaller pad naast de eigenlijke straat te zien. Als de *Kerkstraat* effectief een *mestweg* was dan was de aanleg van een zuiver parallelpad logisch om de kerkgangers, die de straat eveneens gebruikten, met zuivere klompen en kleren te laten aankomen in de kerk.

Diepstraat verwijst naar een holle weg, die ontstond door een vorm van erosie door langdurig gebruik. Dit waren en zijn de holle wegen die talrijk aanwezig zijn in het studiegebied. In het studiegebied werd geen toponiem '*Diepstraat*' aangetroffen.

Het deel '*eind*' komt voor in toponiemen van straten die eindig zijn en van daar uit een uitwaaiend padenpatroon hebben. Het is van hier uit dat de kudde vrij kon grazen in een open gebied voor gemeenschappelijk gebruik. In Wellen bevindt zich een straat genaamd '*Vogeleinde*' die volgens de Graaf de Ferrariskaart uitgaaf op een eerder open terrein van akkers.

Begraasbare terreinen

Begraasbare terreinen komen in toponiemen voor als 'weide', 'bempt', 'broek' of 'beemd'. In het studiegebied komen 'broek', 'bempt', 'bemp', 'bem' meerdere tientallen keren voor in straatnamen en in veldtoponiemen zowel in Borgloon, Wellen, Alken als Sint-Lambrechts-Herk. Voorbeelden zijn: *Bampstraat*, *Elbampdstraat* en *Sassenbroekstraat*.

'*Weide*' als veldtoponiem komt minder vaak voor. Alken heeft een *Moggeweidestraat*.

'*Veld*' is het veldtoponiem die het meest voorkomt in het studiegebied als aanduiding van een open terrein. Straten die naar die open terreinen leidden bevatten ook het deel 'veld'. Dat stoppelgang in het studiegebied voorkwam blijkt verder uit archiefonderzoek. Voorbeelden van straten die verwijzen naar een veld zijn: *Bosveldstraat*, *Ilderveldstraat* en *Russeltveldweg*.

'Dries' en 'Berg' houden verband met begraasbare terreinen. In het gebied komen onder andere *Steenberg* en *Kukkelbergstraat* voor als straatnaam en *Dries* als veldnaam. Dries kan echter zo veel betekenissen bij de rotatie van geakkerde percelen hebben, dat het niet zeker is dat het hier om een aanwijzing over begrazing gaat. (Lindemans 1994, tweede druk). De veldnaam *Bollenberg* in Borgloon, net naast het inmiddels beroemde doorkijkkerkje mag dan voor de toerist of recreant misschien niet de aandacht trekken, maar dat doet de plek voor 'landschaps-lezers' des te meer en verdient daarom in dit rapport enige toelichting. Het is een hoefijzervormig terrein, waar, mooier nog op kaarten dan in het echt, bronnishoofden te zien zijn waaruit het water ontspringt. Dit eeuwenlange erosie vormde een amfitheater in het landschap. Het moet al die tijd onmogelijk geweest zijn om hier aan akkerbouw te doen waardoor dit grasland, dat momenteel nog steeds begraasd wordt door koeien, een van de beste voorbeelden van hoger gelegen graslanden in het studiegebied is. Op de Vandermaelenkaart is er melding van *Verkens Poel* en voortgaand op de verhalen van de omwoners is dat niet moeilijk te begrijpen. Dertigers en veertigers herinneren zich nog hoe ze in hun kindertijd na hevige regenval hier gingen glijden in de modder op de hellingen en ook crossen met BMX-fietsen in de modder was een favoriete bezigheid. 'Bollen' verwijst naar de keiharde 'bollen' aarde die na opdroging beneden aan de berg liggen. *Afbeelding 39 Afbeelding 40*

Afbeelding 39 Zicht op de amfiteatervormige Bollenberg in Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage van een landschapsexcursie van Hogeschool PXL-groenmanagement 2017)

Afbeelding 40 Bovenaanzicht van de Bollenberg in Borgloon naast het populaire 'doorkijkkerkje'. De amfiteatervorm is duidelijk te zien op het digitaal hoogtemodel links. Rechts een luchtfoto ter oriëntatie. (Geopunt 2021)

Toponiemen met 'gaar', 'grendel', 'valder', 'klap' kunnen zeer oud zijn en wijzen op een fysieke beweegbare barrière op de toegangsweg van de kern van een gehucht of dorp tot de uitgestrekte begraasbare terreinen er omheen, op een afsluiting van een dorpsplein of op een afsluiting van een akkercomplex. De 'Grendelweg' in Alken zou zo een toponiem kunnen zijn maar ook de vermelding 'Klappoel' op het primitieve kadasterplan, net ten zuiden van het stadhuis van Borgloon, kan hiernaar verwijzen. *Afbeelding 35*

Drenkplaatsen

Namen die verwijzen naar drenkplaatsen in hoger gelegen gebieden hebben namen zoals 'maar', 'zouw' en 'sjlont'.

Een veldnaam in Sint-Lambrechts-Herk die in het dialect wordt uitgesproken als 'sloan' staat vermeld op het primitieve kadasterplan en vertoont de kenmerken die Hillegers beschrijft bij sjlont, namelijk een 'diepe geul, met een bron en een beekje met een lengte van slechts enige tientallen meters'. (H. Hillegers 1993, p 28). Hoewel de bewoners van de omgeving menen dat 'slaun' verwijst naar een 'slag' die hier zou gestreden zijn, is het interessant om de piste van 'sjlont' ook te overwegen. *Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.*

Als het digitaal hoogtemodel wordt bekeken valt op dat het hier wel degelijk om een depressie gaat. Het is een gebied op een hoogte van 50-55 meter. De Mombeekvallei ligt op een afstand van 700 meter en heeft een hoogteligging op ongeveer 30 meter. Het hoogste punt van Sint-Lambrechts-Herk en ineens ook van Hasselt ligt op een afstand van 800 meter op een hoogte van 66 meter.

Afbeelding 41 De 'slaun' aangeduid op het primitief kadasterplan, de luchtfoto en het digitaal hoogtemodel. Vermoedelijk een 'sjlont' of depressie met water. Bewerkte kaartfragmenten van geopunt (Geopunt 2021)

Hoewel op geen enkele historische kaart een drinkplaats te zien is was er zeker in de winter van 1977 een poel *Afbeelding 42*

Afbeelding 42 Slaunwei in de winter van 1977, beplant met populieren maar goed zichtbaar is de depressie in het landschap en de langwerpige poel waarin het water samenvloeit. ²⁵ (De Clercq en Knuts 1920-1994)

Getuigen zeggen van ‘Sloanwei’ dat het een ‘goei wei was waar de koeien konden grazen’. In een omgeving van bijna uitsluitend akkers moet de aanwezigheid van drinkbaar water daar toch een rol in hebben gespeeld. Zie 4.2.4 d *Interview met Romain Vanrijt en Trizette Henckaerts en hun zoon Valère van Sint-Lambrechts-Herk*. In dat geval zou het kunnen betekenen dat ooit, voor het hele gebied als akker dienst deed, hier een veel grotere begraasbare ‘heide’ was met de nodige drenkvoorziening. Dit zou bovendien in overeenstemming zijn met het toponiem ‘*berg*’ van de nabije ‘*Steenberg*’. Hillegers beweert immers dat toponiemen met ‘*berg*’ ook in verband gebracht kunnen worden met begrazing omdat ze moeilijker bewerkbaar zijn.

Dat blijkt voor de ‘*Steenberg*’ zo te zijn volgens de boeren die er momenteel nog het land bewerken. (Gesprekken met Koen Meuwis en Jos De Clercq over grondbewerking in de omgeving van de Bekstraat en Steenberg 2021)

Dit zijn echter slechts speculaties die pas na een grondige toponiemenstudie in samenwerking met specialisten uit uiteenlopende disciplines kunnen bevestigd worden. (H. Hillegers 1993)

Hillegers noteert ook ‘*wijers*’ als een verwijzing naar een drenkplaats aan een opgestuwde en lokaal verbrede beek bij een watermolen ofwel een kasteelvijver. Maar een recentere studie uit Nederland behandelt het opzettelijk en gecontroleerd onder water zetten van weilanden, het weteren genoemd. VLM bestudeerde kleinere gebieden in Diepenbeek, ten noorden van het studiegebied, waarbij dat weteren ook aan de orde was. Of de ‘*Weyerveldstraat*’ in Hasselt (Sint-Lambrechts-Herk) en de ‘*Weyerstraat*’ en ‘*Bisschopsweyerstraat*’ in Alken toponiemen zijn die verwijzen naar een voormalige drenkplaats vraagt verder onderzoek maar een eerste blik op de kaarten betreffende de hydrografie laat vermoeden dat het hier toch om ‘weteren’ zal gaan. (Baaijens, et al. 2011) (Kempeneers 2016)

²⁵ Een recentere foto is niet mogelijk omdat het perceel volledig met drie meters hoge draadafsluiting is afgezet door de private eigenaar en geen toegang wordt verleend.

Een belangrijke drenktoponiem is 'maar' of 'meer'. Het is 'de oorspronkelijke naam voor een halfnatuurlijk regenwaterbassin, waar omheen een nederzetting kon ontstaan' (H. Hillegers 1993) 'Meer' komt voor in Borgloon in de 'Haagsmeerstraat' en in Alken in de 'Meerdegatstraat', de 'Meerstraat' en de 'Klameerstraat'. *Afbeelding 43*

Afbeelding 43 Poelen of 'meeren' aan de Meerdegatstraat in Alken op de Villaretkaart van 1745-1748. Op de luchtfoto van 2019 is er van deze poelen niets meer te zien. (Geopunt 2021)

De 'meeren' van de 'Meerdegatstraat' in Alken zijn opvallend aanwezig op de Villaretkaart. Vandaag is van deze 'meeren' niets meer te zien tenzij bij felle regenval zoals in 2016 en vanzelfsprekend ook in juli 2021. *Afbeelding 44*

Afbeelding 44 Overstromingen van de Meerdegatstraat in Alken ter hoogte van het kruispunt met de N80 in juni 2016 (Belga 2016)

c. Besluit

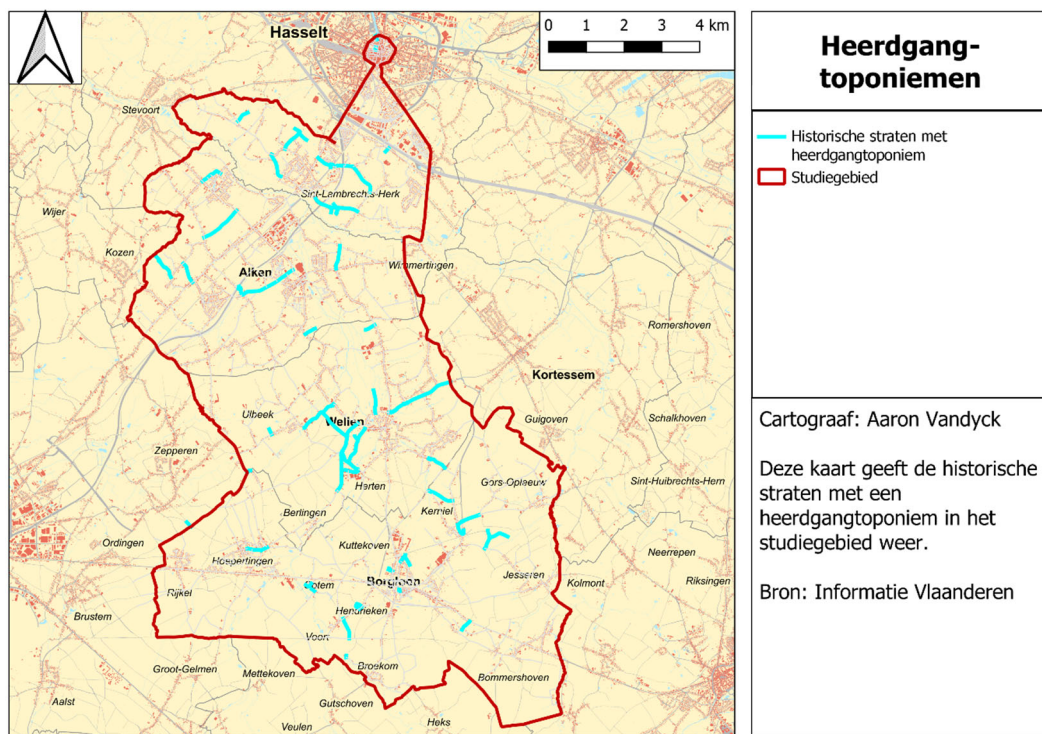
Hoewel er duidelijke toponiemen zijn zoals 'Veestraat' die niet veel verbeelding vragen om ze in verband te brengen met het drijven van dieren naar een andere plaats, zijn er ook vele toponiemen die enige voorkennis vragen om begrepen te worden zoals de toponiemen met 'berg'. Er zijn in het studiegebied beslist veel toponiemen in verband te brengen met heerdgangen al moet men waken over een te enthousiast willen invullen van hypothesen. Behalve een puur etymologische benadering van toponiemen is inzicht nodig in oude landbouwtechnieken en oud landgebruik waardoor een toponiemenonderzoek voor een studiegebied zo groot als dit studiegebied veel geduld en tijd vraagt. Tijdens het opstellen van deze masterthesis gebeurde een quick-scan met de bedoeling te achterhalen of de ontwikkeling van de nederzettingen in dit gebied overeenkomsten of duidelijke afwijkingen heeft ten opzichte van de beschrijvingen van Hillegers en Lindemans. Deze quick-scan wijst uit dat die overeenkomsten er zijn. Hillegers vermeldt dat in Haspengouw de woestenijen boven op de lemige plateaus al vroeg werden omgezet naar akkers terwijl de valleien doordat ze te vochtig waren veel langer dienst deden als gemeenschappelijke terreinen waar voornamelijk koeien graasden. Stoppelgang op de drogere hoger gelegen akkers of begrazing van de braakliggende driesen moet vooral door schapen gebeurd zijn.

Opvallend voor dit onderzoek bleken de ontbrekende details van de Graaf de Ferrariskaart. Hoewel de Graaf de Ferrariskaarten grafisch beter zijn is het vreemd dat zij regelmatig totaal afwijkende informatie geven over het terrein in vergelijking met de eerdere Villaretkaart, de latere primitieve kadasterplannen, de Atlas der Buurtwegen en de Vandermaelenkaart. Zo komt het regelmatig voor dat een tracé van een huidige straat perfect te vinden is op de Villaretkaart, de primitieve kadasterplannen, de Atlas der Buurtwegen en de Vandermaelenkaart maar dat de weg niet op de kaarten van Graaf de Ferrariskaart staat. Dat de weg er niet was op het moment van intekenen, tijdelijk buiten gebruik was, geen belangstelling kreeg van de tekenaars dat zijn slechts veronderstellingen die hier en nu niet kunnen onderbouwd worden.

Sommige tracés bestonden ten tijde van het opstellen van de Villaretkaart, vervolgens niet meer ten tijde van Graaf de Ferrariskaart, de Atlas der buurtwegen en de Vandermaelenkaart. Deze wegen zijn soms recent nieuw aangelegde wegen binnen een verkaveling van een woonuitbreidingsgebied. Het lijkt er op dat de ontwerpers inspiratie vonden in een tracé van 250 jaar geleden.

De analyse van deze straten in het studiegebied is verwerkt in *Kaart 11 Heerdgangtoponiemen*. Er zijn 88 straatnamen die enerzijds een oud tracé volgen volgens de Villaretkaarten, de Graaf de Ferrariskaart of de Atlas der Buurtwegen en anderzijds een heerdgangtoponiem hebben. Deze 88 straten liggen verspreid over het hele studiegebied. Er zijn 187 volledig nieuwe straten. Daarvan hebben er 22 een naam die laat vermoeden dat het om een oud toponiem gaat of een oud tracé. Toch blijkt dit niet steeds zo te zijn al kan de geschiedenis van de plek of de ruimere omgeving de naamgevers wel geïnspireerd hebben.

Op basis van het toponiemenonderzoek kan gesteld worden dat heerdgangen in het gehele studiegebied voorkwamen.

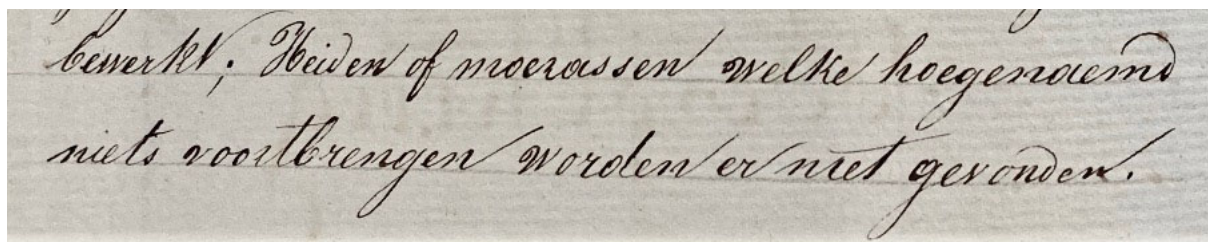

Kaart 11 Heerdgangtoponiemen

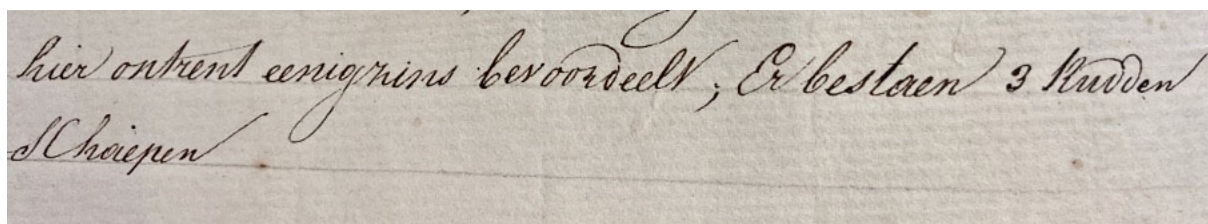
4.2.2 Archiefonderzoek

Twee archieven werden bezocht: het Rijksarchief in Hasselt en het Stadsarchief van Hasselt.

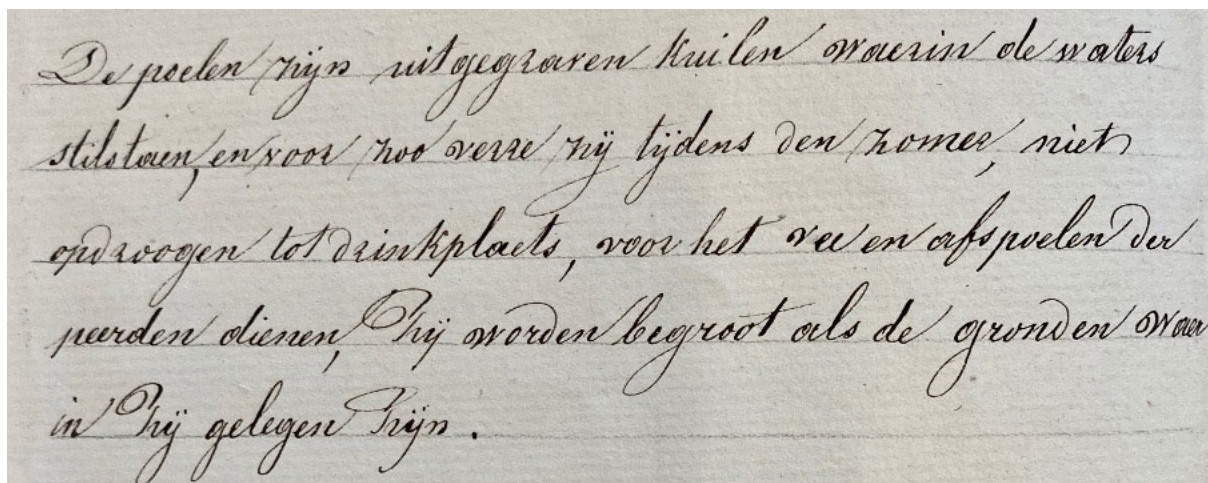
In het Rijksarchief werden bij wijze van oefening en op aanraden van archivaris Rombout Nijssen 'de processen-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk bekeken. Deze archiefstukken tonen hoe in 1842-1843 de provinciale directie de gemeentegrenzen en de waarde van het onroerend goed per gemeente trachtte te bepalen. In dit ene archiefstuk zijn drie schaapskuddes vermeld. Struweel en wegkanten waren hun graasplaatsen. Het begrazen van de beemden na het binnenhalen van het hooi gebeurde door koeien. Heiden en moerassen waren er niet volgens deze bron. De beemden werden door de bevoegde ambtenaren niet tot moerassen gerekend. Poelen dienden voor het drinken van het vee en het afspoelen van de paarden. *Afbeelding 45 Afbeelding 46 Afbeelding 47*

Afbeelding 45 Fragment uit 'proces-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk omtrent heiden en moerassen, uit 1842-1843 (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)

Afbeelding 46 Fragment uit 'proces-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk omtrent de schaapskuddes, uit 1842-1843 (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)

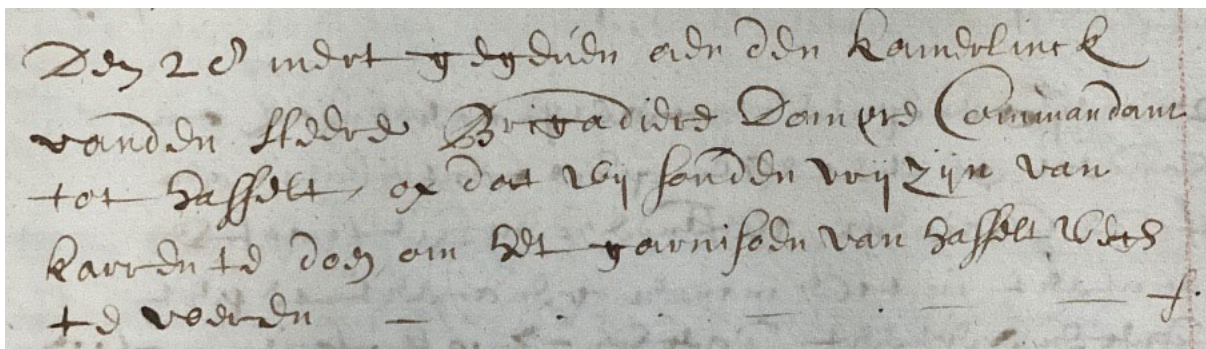

Afbeelding 47 Fragment uit 'proces-verbaal van afpaling' van Sint-Lambrechts-Herk omtrent de poelen, uit 1842-1843 (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)

Het tweede advies hield in om een oefening te doen in de archiefstukken van uitgaven van de gemeenten van het einde van de 17de, begin 18de eeuw. Dit zijn dikke voorgedrukte boeken waarin onkosten worden bijgehouden of het zijn losse notities. Mogelijks is daarin iets te vinden rond de betaling van een dorpsheer. Enkele archiefstukken van de gemeenten Alken en Sint-Lambrechts-Herk werden nagekeken. De staat waarin ze verkeren is zeer uiteenlopend en indien de staat slecht is, is het zelfs niet mogelijk om de notities open te plooiën zonder ze te beschadigen. Bovendien is het geschrift veel minder verwant met de handschriften die gebruikt werden in de vorige besproken archiefstukken waardoor het ontcijferen zeer traag verloopt. Als het boeken zijn, zijn het dikke boeken. *Afbeelding 48*
Afbeelding 49 Omdat zoeken in deze archiefstukken niet binnen de halve dag ook maar iets relevants voor dit onderzoek opleverde werd beslist om te vertrouwen op andere onderzoeksmethoden om het bestaan van herders en schaapskuddes elders in het studiegebied aan te tonen.

Afbeelding 48 Archiefstukken van Sint-Lambrechts-Herk en Alken met daarin de gemeente-uitgaven tussen 1692 en 1705, soms in boeken verzameld, soms als losse notities (K. De Clercq, Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt 2021)

Afbeelding 49 Dit fragment uit het boek 'Gemeenteuitgaven Alken 1692-1702' maakt duidelijk dat een goede kennis van paleografie nodig is om deze teksten vlot te kunnen transcriberen

Bovendien bestaat het huidige Borgloon uit het oude Borgloon zelf en nog twaalf deelgemeenten en het huidige Wellen uit het oude Wellen en drie deelgemeenten. Dat zou betekenen dat samen met de gemeenten Alken, Sint-Lambrechts-Herk en een stuk van Hasselt maar liefst twintig van dergelijke archiefstukken in aanmerking komen voor onderzoek. Per archiefbezoek is opvraging van maximum vijf dossiers mogelijk maar eigenlijk is dat meestal meer dan mogelijk is om op een dag te verwerken als men getraind is in het lezen van de oude teksten. De proces-verbalen van afpaling zijn voor het huidige Borgloon ook niet in een archiefstuk vervat zijn maar in dertien dus ook wat deze stukken betreft zou het om ongeveer twintig archiefstukken gaan.

Het stadsarchief van Hasselt herbergt jongere archiefstukken met een nadruk op gebouwen, familiegeschiedenissen en festiviteiten zoals de zevenjaarlijkse Virga Jessefeesten, carnavalszittingen,

kermissen, jaarmarkten en sportwedstrijdoverwinningen. Het archief werd vooral geraadpleegd in het kader van het iconografisch onderzoek.

Een interessant type archiefstukken zijn de keuren van een gemeente. Keuren zijn de voorlopers van onze wetteksten, per gemeente uitgegeven en bedoeld om orde op zaken te houden binnen de gemeente. Eens per jaar werden zij voorgelezen aan de bewoners. Dat moeten we ons voorstellen in de context van een veel lager bewonersaantal dan nu. In 1846 waren er in Wellen 3133 inwoners, nu iets meer dan 7000. (Agentschap Binnenlands Bestuur 2018)

Binnen het studiegebied zijn of waren er drie keuren van Alken uit 1347-1354, 1417 en 1692 en van Wellen uit 1778 waardoor een mooi overzicht voor een periode van 400 jaar te bekomen is. Deze keuren of afschriften ervan werden in 1965 en 1981-1982 getranscribeerd en uitgegeven door Jan Behets en Jozef Grauwels. Het is dankzij deze getranscribeerde teksten dat toch redelijk snel heel wat te achterhalen valt over de gebruiken in die twee gemeenten. Hierna volgen de voornaamste conclusies per keure aangaande schapen, herders en terreinen voor gemeenschappelijk gebruik. (Behets en Grauwels 1981-1982)

Conclusies uit de keuren van Alken van 1347-1354

- Het is verplicht dieren te hoeden, het kan niet zijn dat dieren zomaar op iemands land zouden grazen zonder dat zij gehoed worden.

Conclusies uit de keuren van Alken van 1417

- Dieren moeten tijdig huiswaarts gebracht worden door de herder

Conclusies uit de keuren van Alken van 1692

- Het is niet toegestaan dieren van buiten de gemeente te hoeden in Alken
- Het is niet toegestaan dat iemand dieren houdt en daarbij volledig teert op het begrazen van de gemene terreinen en dat hij zelf geen eigendommen bezit
- Het is verboden om schapen te hoeden op akkers of in beemden alvorens daar een toestemmingsteken toe is gegeven.
- De periode voor het hoeden in gemene broeken of beemden is eveneens bepaald

Conclusies uit de keuren van Wellen van 1778

- Het is verboden om beken af te dammen of de bedding te veranderen om er schapen in te wassen.
- Er is ook een strikte reglementering voor de honden van de schepers.
- De perioden waarin stoppelgang is toegestaan is uitgebreid beschreven
- In geen enkele periode van het jaar is hoeden op klavervelden, rapenvelden of dergelijke²⁶ toegestaan.
- Dieren, van geen enkele soort, mogen 's nachts buiten in de velden blijven of er gehoed worden.
- De hoeder van kuddes moet een '*bekwamen*' hoeder zijn.
- Er wordt via verschillende artikels gestreefd naar schapenkuddes van zestig dieren. Als men zelf geen zestig dieren heeft moet men ze toevoegen aan een andere kudde. (Behets en Grauwels 1981-1982)

Dat er in de keuren verboden werden opgenomen betekent waarschijnlijk dat er wel eens praktijken gebeurden die niet door de beugel konden of dat zich situaties voordeden die tot geschillen leidden waarbij de schepenbank zich voor de uitgave van de keuren niet op een reglement kon beroepen om er een uitspraak over te doen. Deze keuren bewijzen dat in deze Alken en Wellen alvast het hoeden van schapen plaatsvond in broeken, beemden, velden en langs wegen en dat dat onder leiding van een herder en zijn hond of honden gebeurde, die in ideale omstandigheden daartoe professioneel in staat waren.

²⁶ Wellicht worden hier groenbemesters zoals spurrie bedoeld.

4.2.3 Iconografisch onderzoek

a. Schilderijen

Schapen en herders inspireerden of inspireren kunstenaars, hetzij als voor de hand liggend onderdeel van een achtergrond voor een tafereel, hetzij als onderwerp zelf. Schaapskuddes of herders op de achtergrond van een belangrijke gebeurtenis die zich afspeelt binnen het studiegebied werden binnen het tijdsbestek van dit onderzoek niet gevonden. Uiteraard zijn er wel schilderijen met een christelijke insteek zoals de goede herder met een lam maar uit dergelijke schilderijen is niet af te leiden in welke mate schapen en herders in Haspengouw voorkwamen daar deze christelijke verwijzing een algemeen thema was voor de kunstuitingen binnen de hele christelijke gemeenschap en dus niet plaatsgebonden waren.

Bij een schilderij dat in de basiliek van Tongeren hangt is de 'Prediking van Sint Maternus in Tongeren' op een achtergrond van Tongeren weergegeven. *Afbeelding 50*

Afbeelding 50 Prediking Sint Maternus in de O.L.V. basiliek van Tongeren, door Jean Baptiste Juppín en Edmond Plumier geschilderd in 1722 (Boulet 2018)

Tongeren is net ten zuidoosten van het studiegebied gelegen en grenst aan Borgloon. Het schilderij van 1722 is van de hand van Jean Baptiste Juppín die instond voor het landschapsgedeelte en van Edmond Plumier schilder van de figuren. Jean Baptiste Juppín leefde in Namen van 1675 tot 1729. Op het schilderij zijn links enkele schapen te zien, zonder herder en niet in zulke getale dat er sprake is van een kudde. Of dit in werkelijkheid zo was dat er ten zuiden van de stadsomwalling schapen liepen in Tongeren is hierdoor nog niet zeker want er zijn in het geschilderde landschap wel meerdere zaken te ontdekken die niet overeenstemden met de realiteit van dat moment. Zo heeft de basiliek nog haar torenspits die eigenlijk al was verdwenen in 1677 bij een grote brand en ten tijde van het schilderen van het tafereel al was vervangen door een andere torenspits. (Boulet 2018)

Wanneer het over schapen en herders gaat is de aandacht voor het specifieke thema van schapen en herders pas merkbaar bij de landschapsschilders van de 18de en 19de eeuw. Voor België zijn belangrijke dierenschilders Balthazar Ommeganck (1787-1847), Eugène Verboeckhoven (1799-1881), Charles Tschaggeny (1815-1898). Zij haalden inspiratie uit het landschap rondom hun woonplaats maar soms ook verder weg. Geen van deze dierenschilders woonde in Haspengouw.

Balthazar Ommeganck werd in zijn tijd de 'Raphaël van de schapen' genoemd hetgeen weergeeft hoe onderlegd hij wel was in het schilderen van deze diersoort die, door menige schilders nog steeds wordt beschouwd als het moeilijkst te schilderen vee *Afbeelding 51*. Deze Balthazar Ommeganck schilderde op zijn minst een werk in Visé gelegen in het Luikse deel van Haspengouw en een werk nabij Luik. (Kunstmakelaardij Metzemaekers sd)

Afbeelding 51 Schilderij van Balthazar Ommeganck, de 'Raphaël van de schapen' (Kunstmakelaardij Metzemaekers sd)

Charles Tschaggeny schilderde in Genk. Genk was aan het einde van negentiende eeuw een plaats waar schilders uit het Brusselse graag naartoe trokken om er de landschappen van de Kempen te schilderen, zo ook Tschaggeny. In die periode werd de heide er nog begraasd door schapen waardoor schapen wel eens voorkomen op hun schilderijen. Het Emile Van Doren museum in Genk herbergt in de collectie enkele schilderijen waarop een tafereel van schapen te zien is. (Vandervelde en Dumarey 2019) (Emile Van Doren Museum 2021) *Afbeelding 52*

Afbeelding 52 'Berger, bergère et moutons' van Edmond Tschaggeny (Askart sd)

Wat een schilder als onderwerp kiest gaat nauw samen met zijn persoonlijke voorkeuren en kunde en dieren schilderen en in het bijzonder schapen blijkt net een moeilijke opgave te zijn. De schilder Jos Tysmans, geboren in het Scheldegebied maar verhuisd naar Sint-Truiden in Haspengouw, schilderde het Haspengouwse landschap maar was geen liefhebber van dieren waardoor dieren nagenoeg niet voorkomen in zijn werken. Zijn aandacht ging meer uit naar het landschap an sich of naar boerderijen, watermolens, windmolens en ander pre-industrieel erfgoed. (Roekaerts 2021) ²⁷

Er werden tijdens dit korte deelonderzoek geen schilderijen gevonden waarop een schaapskudde binnen het studiegebied kan gelokaliseerd worden. Dat wil niet zeggen dat die schilderijen niet bestaan maar dat het bijvoorbeeld nog niet is onderzocht wat de specifieke locatie is van het schilderij en of het

²⁷ Marc Roekaerts is de kleinzoon van Jos Tysmans. Hij is de bezieler van de Stichting Jos Tysmans. Tijdens een telefoongesprek gaf hij meer informatie dan de Facebookpagina van de stichting vermeld. Deze informatie is hier eveneens verwerkt.

dan een natuurgetrouwe of eerder fantasierijke weergave is. Een onderzoek of referentiewerk dat de schilderijen verzamelt waarbij het Haspengouwse landschap als inspiratie gold werd tot nu toe niet gevonden. Het feit dat er geen van dergelijke schilderijen werden gevonden wil niet zeggen dat er geen herders met schapen meer zouden geweest zijn in het studiegebied maar het zou kunnen betekenen dat het niet binnen de interesse of kunde van de schilders viel die actief waren in Haspengouw.

In een recentere periode trok het landelijk leven in Haspengouw enkele schilders aan. De nog steeds actieve Leon Engelen, geboren in 1943 in Bree en woonachtig in Alken, en collega Frans Nulens, geboren in Sint-Lambrechts-Herk in 1944 en woonachtig te Sint-Lambrechts-Herk, hebben meerdere werken met schapen in hun oeuvre. Vooral Leon Engelen heeft een voorliefde voor het boerenleven van voor 1960. Een van zijn figuren die voorkomt op zijn schilderijen werd ook geïnterviewd in het kader van deze masterthesis. De resultaten hiervan zijn terug te vinden in het hoofdstuk *4.2.4 c Interview met Paul Martens in Alken*. Leon Engelen heeft een collectie van vele tienduizenden foto's die hij gedurende zijn hele carrière maakte en bijhield. Vanuit die foto's stelt hij een romantisch fantasiebeeld samen. Als op zijn schilderij een boerderij, een kudde schapen, een herder en een weide te zien zijn heeft Leon die dus niet noodzakelijkerwijze in die compositie en op een plaats zo gezien. Uit een gesprek met Leon Engelen blijkt dat hij in zijn hele carrière slechts een maal een boer met een kudde schapen op een aarden weg zag in Haspengouw en meer specifiek in Geetbets in Vlaams-Brabant. Dit beeld komt regelmatig voor in zijn schilderijen maar de context waarin hij dat beeld weergeeft is niet de reële context. Andere kuddes schapen met herder zag hij in het openluchtmuseum van het Provinciaal Domein Bokrijk bij Genk en in de Kempen. Hoewel de schilderijen fantasiebeelden zijn, zijn de samenstellende delen wel heel natuurgetrouw geschilderd. De herder met zijn kudde plaatst hij in een andere context die perfect zo zou kunnen hebben bestaan waardoor de schilderijen de kijker meenemen in een nostalgische wereld die probleemloos voor 'juist' zou kunnen doorgaan. Leon hanteert onder andere voor dakpannen een techniek waarop hij zich jaren heeft toegelegd en die hij graag deelt met ieder die het wil nadoen. Hij legt zich ook secuur toe op het schilderen van boerderijdieren waarbij schapen de moeilijkst te schilderen dieren zijn omdat ondanks de wol, de vorm van het dier daaronder nog steeds te lezen en te voelen moet zijn. Frans Nulens hanteert dezelfde techniek en deelt die mening.

Afbeelding 53 Afbeelding 54 (Engelen 2021)²⁸ (Nulens 2021)

Afbeelding 53 Schilderij van herder met kudde - Leon Engelen (Engelen 2021)

Afbeelding 54 Grazende schapen met herder van Frans Nulens (Nulens, Frans sd)

²⁸ In juni 2021 vond een gesprek met Leon plaats alsook een bezoek aan zijn galerij en zijn atelier met inzage in zijn fotoboeken en digitale fotoalbums. Leon gaf toen ook een korte demonstratie van de voorbereidingen voor een nieuw schilderij met schapen.

Op schilderijen van herders van de negentiende eeuw valt het op dat de hond als metgezel zelden en al helemaal niet prominent aanwezig is.

Dit hoeft niet te betekenen dat de hond geen metgezel van de herder was maar anderzijds valt zo ook niet te bewijzen dat de hond er wel bij was. Hond en herder hoeven niet noodzakelijkerwijze samen te zijn vermits zij elk hun taak hebben bij het herderen en misschien zijn ze daarom niet samen afgebeeld. Literatuur over transhumances in Engeland beschrijft dat honden werden meegenomen tijdens de drift maar daarna weer naar huis gestuurd werden hetgeen hun afwezigheid in kunstwerken kan verklaren. (Newman 2020).

De schilder Corneille Van Leemputten (1841-1902) schilderde voornamelijk in Brabant en de Kempen. Op een van zijn schilderijen is naast de kudde een hond te zien. (Erfgoedplus 2021)

Afbeelding 55

b. Andere kunstuitingen

Naast schilderijen zijn er nog talloze andere vormen van kunstuitingen met schapen en herders als onderwerp. Herdertegels in Delfts blauwe tegeltjes, sculpturen van christelijke taferelen zoals de kerststal, borduurwerk, zelfs een vorm om chocoladefiguurtjes te gieten zijn er slechts enkele. Ze zijn niet specifiek voor het studiegebied en daarom niet verder onderzocht. *Afbeelding 56* (Antieke Tegels de Duif 2012-2019) (Erfgoedplus 2021)

Afbeelding 55 Schilderij van Cornelis Van Leemputten, geschilderd tussen 1860 en 1882. Rechts in beeld is een hond te zien. De herder staat tussen zijn kudde. In het vlakke open landschap staan enkele koeien. (Erfgoedplus 2021)

Afbeelding 56 Voorbeeld van een antieke herdertegel in Delfts blauw (Antieke Tegels de Duif 2012-2019)

c. Foto's

Foto's zijn sowieso ten vroegste van omstreeks 1825 al zullen de meeste foto's in Haspengouw van een veel recentere datum zijn. (Adriaens, et al. 1988) Om foto's te vinden werden online ontsloten beeldbanken geraadpleegd alsook digitale beeldbanken die enkel in een leeszaal raadpleegbaar waren. Bij een omvangrijke beeldbank werd er met zoektermen gewerkt, met beperktere beeldbanken werd eerst met zoektermen gewerkt maar als dat niets opleverde werden alle mappen foto per foto bekeken. De beeldbank van Erfgoed Plus leverde de interessantste zoekresultaten op binnen de gemeenten Sint Truiden, Heers (deelgemeente Heks) en Hoeselt die grenzen aan het studiegebied. Zo geven foto's weer dat tussen 1940-1960 werd geherderd in Sint-Truiden in het begijnhof. *Afbeelding 57 Afbeelding 58 Afbeelding 59*

In het hoofdstuk 4.2.4 *Oral history* bevestigt de 100-jarige Gaby Missotten dat er in Sint-Truiden werd geherderd in Brustem aan de militaire luchtmachtbasis. In Hoeselt toont een foto van een herder met kudde voor een watermolen dat ook daar in de twintigste eeuw nog werd geherderd. Daar de molen werd afgebroken in 1966 moet de foto ouder zijn *Afbeelding 60* (Erfgoedplus 2012) De herdersstaf met schoppe is voor de geïnterviewde 100-jarige eveneens een bekend object. *Afbeelding 22*.

Afbeelding 57 Fragment van een Ansichtkaart van 1940-1960 met zicht op de Sint-Agneskerk in het begijnhof van Sint-Truiden. Op de voorgrond is een herder met kudde schapen te zien. Fotograaf Nels Thill (Erfgoedplus 2019)

Afbeelding 58 Ansichtkaart van 1940-1960 met zicht op de Sint Agneskerk in het begijnhof van Sint Truiden en op de voorgrond een kudde schapen met uiterst rechts een herder. Fotograaf Nels Thill (Erfgoedplus 2019)

Afbeelding 59 Ansichtkaart van 1940-1960 met kudde schapen op het plein in het begijnhof van Sint-Truiden. Fotograaf Nels Thill (Erfgoedplus 2019)

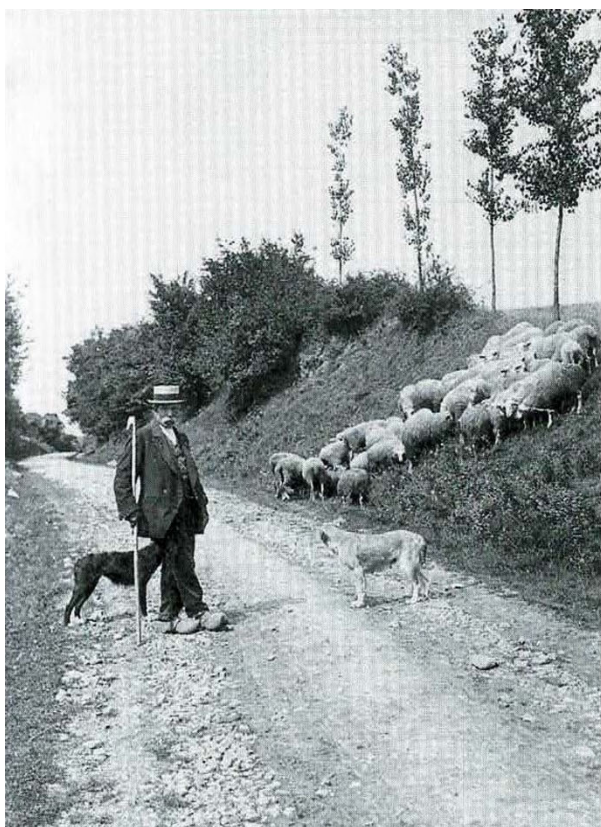

Afbeelding 60 Herder met kudde aan de Motmolen in Hoeselt. Productiedatum onbekend maar vóór 1966 (Erfgoedplus 2012)

Uiteindelijk werd bewijs gevonden van de aanwezigheid van een herder in Voort in Borgloon. *Afbeelding 61 Afbeelding 62*. Deze locaties blijken in 2021 nog goed herkenbaar te zijn. De herder op de afbeelding Servaes Weeghmans blijkt eveneens een rol te spelen in het verhaal dat Gaby Missotten brengt in het hoofdstuk 4.2.4 *Oral history*.

Afbeelding 61 Scheper Servaes Weeghmans met hond 'Swisse' en knecht Peter Monfort met trekpaard 1930 op de Kleeberg aan de Romeinse weg te Voort bij Borgloon en rechts dezelfde locatie in 2021 (Basteyns 1999) (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Afbeelding 62 Scheper Servaes Weeghmans met zijn kudde aan de Kalenberg in Voort bij Borgloon omstreeks 1930, rechts dezelfde locatie in 2021 (Basteyns 1999) (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Het doorzoeken van de beeldbank van het stadsarchief van Hasselt leverde slechts een gegeven op namelijk een affiche waarin de Duitse bezetter aanmaande tot tijdig scheren en aangeven van de wol in 1917. *Afbeelding 63*

Afbeelding 63 Op 23 april 1917 verplichtte de Duitse bezetters de Hasselaren tot het scheren van schapen voor einde mei alsook tot het aangeven van de wol. Dit werd op een affiche aangekondigd. (Stadsarchief Hasselt sd)

Het zoekwerk in de overige beeldbanken leverde geen resultaten op die voor het studiegebied bijkomende informatie verschaffen.

Iconografische bronnen tonen aan dat tot in de eerste helft van de twintigste eeuw herders actief waren in Sint-Truiden en Hoeselt, twee gemeenten net buiten het studiegebied, en in Voort, deelgemeente van Borgloon binnen het studiegebied. Dat er schapen werden gehouden in Hasselt kan uit de affiche van 1917 worden opgemaakt maar er is hieruit niet op te maken of ze werden geherderd.

4.2.4 Oral history

Er werden diverse gesprekken gevoerd met bewoners in alle gemeenten. Enkele van die gesprekken werden opgenomen. De aanleiding voor deze interviews is de moeder van de auteur van dit rapport: Maria Knuts, geboren in Sint-Lambrechts-Herk in de ouderlijke woonst in 1935 waar zij nu nog steeds woont. Tot ongeveer 1958 bracht zij in de zomermaanden vier koeien naar de beemd genaamd de Mombeekvallei. *Kaart 2 De Nieuwe Mombeek en de Oude Mombeek stromen als 'Yazoo-rivieren' voor kilometers evenwijdig aan elkaar in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt* *Kaart 3 Biologische waarderingskaart* Daar bleven de koeien de ganse dag in een grote weide begrensd door twee evenwijdige beken op slechts honderd tot enkele honderden meters van elkaar. De langgerokken weide werd in Wimmertingen begrensd door een haag en aan de andere zijde door de 'rowl' of spoorweg Sint-Truiden Hasselt. Zij was niet de enige die daar koeien liet grazen op de 'achtermoat' dus wellicht konden meerdere oudere mensen hierover vertellen. De 'achtermoat' is de beperkte nagroei na het maaien en hooien. (Gesprekken met Maria Knuts over 'vroeger' 1990 - 2021)

a. Dubbelinterview met Gaby Missotten 1921 in Borgloon – Voort en haar zoon, Raymond Thijs 1943

Marie Gabrielle Nelly „Gaby”, Missotten werd in Voort, deelgemeente van het huidige Borgloon, geboren in 1921. Haar moeder, Marguerite Pottier, geboren op 5 juni 1886, was afkomstig uit Mainvault in de provincie Henegouwen maar als dienstmeid aan het werk bij de baron van het kasteel Tornaco in Voort bij Borgloon. Zij leerde Gaby’s vader, Hermanus Missotten, geboren in Voort op 28 februari 1876 kennen en in 1911 trouwden ze.

Hermanus was boer in de Benaetsstraat in Voort, op de plaats waar Gaby en haar zoon Raymond nu nog steeds wonen.

Toen Hermanus die meestal ‘Make’ werd genoemd op korte tijd zijn paarden verloor maande een dorpsgenoot die zelf enkele schapen had namelijk herder Servaes Weeghmans, *Afbeelding 61 Afbeelding 62* hem aan om met schapen te beginnen en zo geschiedde: ‘Make’ werd scheper van tachtig schapen en hij leerde de stiel van de dorpsgenoot. Daarnaast had hij goede contacten met een herder, een zekere Pirard, die in Sint-Truiden in Brustem de graslanden rondom de militaire luchtmachtbasis met zijn schapen beheerde.

De kudde van ‘Make’ kon op twee types graslanden grazen: op de bermen langs de straten en in weides. Voor de begrazing van de bermen gaf de burgemeester de opdracht. ‘Make’ trok dan met de kudde langs de straten en in die tijd ongeveer vanaf 1911 tot aan zijn overlijden in 1953 kon dit nog want er waren in Voort slechts drie auto’s: die van de baron, de burgemeester en de secretaris. De ‘grachten’²⁹ waren eigenlijk taluds waarop kruiden, grassen en bramen groeiden. Dat deze bermen hellend waren, en nog steeds zijn, was het gevolg van voortdurende erosie in het glooiende landschap. Het waren eigenlijk holle wegen in ontwikkeling waaraan door verharding nu een halt is toegeroepen. *Afbeelding 61 Afbeelding 62*

De graasroutes bevonden zich in Voort en het naburige dorp Hendrieken en zo nog verder richting Borgloon naar de straat ‘Graeth’ waar de kudde op stal kon aan de voormalige brouwerij en hoeve van zijn dochter en schoonzoon³⁰. Achter de stal kon hij eveneens beschikken over een grote weide. *Afbeelding 64*

Het woonhuis van deze brouwerij bestaat nog steeds maar de schapenstal werd afgebroken.

Afbeelding 65 Afbeelding 66

Afbeelding 64 Grote weide achter de voormalige brouwerij aan Graeth in Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Afbeelding 65 Woonhuis van de voormalige brouwerij Pexters in Graeth in Borgloon. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Afbeelding 66 Plaats waar de schapenstal van brouwerij Pexters heeft gestaan. Slechts een muur, in het midden van de foto is overgebleven. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

²⁹ Het begrip ‘grachten’ stemt overeen met de huidige term ‘bermen’ en heeft niet de betekenis van ‘afvoergrachten’.

³⁰ In de brouwerij woonden Simone Missotten en haar echtgenoot Frits Pexters. Simone was de zus van Gaby.

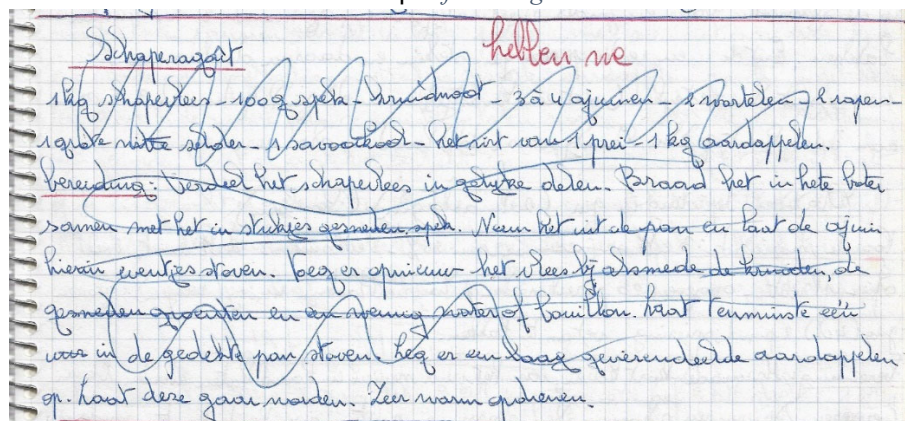
De kudde kon ook grazen op meerdere weides die geen eigendom waren van 'Make'. Het ging dan over nabegrazing die hier een andere betekenis heeft dan de huidige. Nabegrazing zoals het nu gekend is, is het grazen na het hooien maar in dit interview is 'nabegrazen' gebruikt voor het laten grazen van schapen in een weide waar ervoor al koeien hadden gegraasd. Koeien laten bepaalde kruiden zoals boerenwormkruid staan waar schapen zich daarna wel tegoed aan doen. Schapenmest was een ideale vergoeding voor de weide-eigenaar die toestemming tot begrazing verleende. Niet alleen was mest een betaalmiddel, het was als het ware een teruggave want ook stro voor het strooien van de stallen bewaam 'Make' van de boeren. Vermits hij immers ganse dagen op pad was met zijn kudde had hij geen tijd om zelf nog akkers te bewerken. Behalve de weides van de boeren en de stal bij zijn dochter had 'Make' ook een eigen stal en een grote weide aan zijn woonplaats in Voort. Hooi om de dieren de winter door te krijgen kocht hij aan.

Als 'Make' de kudde langs de wegen leidde, liep hij voorop. Drie honden, twee Mechelse schepers en een Duitse schepers, waren zijn medewerkers en als dat niet voldoende was gebruikte hij zijn stok met daaraan een schupje om 'klotjes'³¹ grond of een steentje naar een schaap te smijten als dat niet in de kudde bleef of 'in de maat liep'³². Door het eten van vergiftigde eieren, aan de bosrand van een weide waar de kudde graasde en daar gelegd door de jagers, zijn de drie honden gestorven waardoor 'Make' 'ontgriefd'³³ was. Een dorpsgenoot hielp hem uit de nood en gaf zijn ervaren hond 'Carreauke' aan 'Make'.

'Make' hield zijn kudde voor de wol en de verkoop van jonge dieren. 'Wol was in die tijd nog iets waard'. Een keer per jaar kwamen 'die van de Vlaanders'³⁴ en kochten ze al het wol op voor de textielnijverheid. Het wol werd daartoe in balen gebundeld. Andere boeren overal in de naburige dorpen die maar een paar schapen hadden, verkochten op datzelfde moment hun wol. Een beetje wol werd gehouden en lieten ze spinnen om er sokken en sjaals of een dikke bloes mee te breien. Zelf de wol spinnen heeft Gaby nooit gedaan of haar moeder ook nooit zien doen.

Zieke en stervende schapen kwamen ook wel eens voor en zelfs daarvoor had 'Make' een goed contact, namelijk de gravin van het kasteel van Hex. Heks is een deelgemeente van Heers, ten zuiden van Borgloon. Zij had jachthonden aan wie zij dit schapenvlees, dat voor menselijke consumptie ongeschikt was, kon voederen.

De moeder van Gaby, die als dienstmeid had gewerkt bij de baron van het kasteel van Tornaco had geleerd om goed te koken. De schapenragout en de fazantenpâté die zij klaarmaakte moesten overheerlijk geweest zijn. Een oproep voor dit recept op Facebook leverde heel wat reacties op van de bewoners en achterachterkleinkinderen die in oude handgeschreven kookschriftjes op zoek gingen. Het leverde tot nu toe een resultaat op. Afbeelding 67

Afbeelding 67 Fragment uit het kookschriftje van omstreeks 1980 van Josee Baldewijns uit Horpmaal in Heers

³¹ In Borgloon is er leemgrond die bij opdroging 'klotjes' of bolletjes vormt zo hard als keitjes.

³² In de maat lopen moet hier verstaan worden als snel genoeg, mee met de tred van de kudde.

³³ De honden werden niet als gezelschapsdieren beschouwd maar als echte werkers, 'gerief' dus.

³⁴ 'De Vlaanders' is een verzamelterm die oudere bewoners in Limburg gebruiken voor mensen afkomstig van West- of Oost-Vlaanderen.

Als 'Make' zijn kudde naar de stal in Borgloon bracht kon hij van daar uit ook wel eens verder gaan tot in Kuttekoven. In 1953 werd hij daar getuige van een ongeluk. Hij had een poos staan praten met een man die even daarna werd gegrepen door de trein die over het 'ruitspoor' tussen Sint-Truiden en Tongeren reed. Deze gebeurtenis was voor 'Make' traumatisch waardoor hij kort daarna een 'beslag'³⁵ kreeg en drie weken later stierf. Dat Herman van zijn schapen hield wordt overduidelijk door deze anekdote: 'Op 16 maart 1953 lag Herman in een kamertje op de gelijkvloerse verdieping van zijn boerderij op zijn sterfbed. Zijn schoonzoon, Prosper Louis Thys, de echtgenoot van Gaby, liet een aantal schapen tot aan zijn sterfbed komen. Heel kort daarna is Herman op die dag gestorven.' Dezelfde schoonzoon nam de kudde over en liet ze grazen op de weides maar bouwde stelselmatig de kudde af door ze te verkopen. Er was geen opvolger voor het geherderd grazen in Voort, Hendrieken, Borgloon en Kuttekoven.

Tijdens de zoektocht naar de locaties die door Gaby en Raymond werden beschreven werd duidelijk dat tussen de familie Ketelslegers-Umina die momenteel de woning van de voormalige brouwerij bewonen nog verbanden te leggen zijn met de herder 'Make'. Sabrina Umina is de achterachterkleindochter van 'Make' Missotten en Marguerite Pottiers. Haar echtgenoot Koen Ketelslegers heeft momenteel een interieurafwerkingsbedrijf maar houdt als hobby een 100-tal vleeschapen. Als zoon van veehandelaars uit het naburige Voort droomt hij ervan om van schapenhouderij zijn voltijds werk te maken. Er zijn plannen om in de nabije toekomst een nieuwe schapenstal te bouwen naast het woonhuis. *Afbeelding 68*

Afbeelding 68 Familie Ketelslegers-Umina met hun Duitse herders voor het woonhuis van de voormalige brouwerij Pexters aan Graeth in Borgloon. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

b. Interview met Maria Delsaer van Wellen

Maria werd geboren op de Russeltweg in Wellen in 1931. Zij woont nog steeds op enkele honderden meters van haar geboorteplaats. Russelt is een gehucht in Wellen nu nog herkenbaar in de straatnaam Russeltweg die naar dit gehucht genoemd is. Het is een straat met veel bochten die Wellen met Alken verbindt. Het interview vond plaats op 22 juli 2021.

Maria's vader werkte in de stroopfabriek Meekers in Borgloon maar daarnaast hield hij nog twee koeien, vier varkens, veel kippen en konijnen voor eigen gebruik. Bij melkoverschotten werd er boter gemaakt die door een inwoner van Wellen, die ermee naar de markt ging, werd verkocht.

Schapen hadden ze bij Maria niet en de boeren uit de buurt ook niet, op een enkele na. In Wellen was veel weiland en de meeste boeren lieten hun koeien op eigen weides grazen die afgerasterd waren met hagen of draadafsluitingen. Soms zag je ook koeien langs de straat staan grazen, dan waren ze getuierd. Maria werkte niet mee aan de beesten, ze was liever met huishoudelijk werk bezig zoals naaiwerkjes en breien. Garen kochten ze in de Molenstraat in Wellen. De beemd kende Maria vooral als een locatie om te spelen. Er stonden veel Canada's³⁶ en in de winter stond de beemd onder water of was er modder. In de beemd waren er minder omheiningen dan rond de weilanden. Als de oogst op de akkers van de akkers af was gingen de omwonenden nog naoogsten. Mensen lieten voor eigen gebruik de granen per 50 kg malen in de watermolen.

De beemd waarover Maria het heeft is de Groote Beemd *Kaart 3 Biologische waarderingskaart*

³⁵ Een 'beslag' is een verzamelterm voor een 'beroerte' ten gevolge van een herseninfarct, hersenbloeding of andere aandoening.

³⁶ Canadese populieren

c. Interview met Paul Martens in Alken

Paul is in 1925 geboren in Sint-Lambrechts-Herk en was een klasgenoot van Romain Vanrijt *4.2.4 d Interview met Romain Vanrijt en Trizette Henckaerts en hun zoon Valère van Sint-Lambrechts-Herk*. Hij woonde er tot hij trouwde in 1950 en ging inwonen bij zijn schoonouders op de boerderij in de Molenstraat in Alken. Na enige tijd kocht hij zelf een woonhuis met stallen en een goed opbrengende hoogstamboomgaard, eveneens in Alken. De opbrengst van het fruit was een extra inkomen naast zijn job in het landbouwlabo in Alken. Voor dit labo haalde hij in Limburg melkstalen, bloedstalen en zo meer op bij de boeren waardoor hij een goede connectie met de landbouwsector behield. Buiten zijn werkuren en het werk in zijn boomgaard werkte hij mee op de boerderij van zijn schoonouders. Toen in de jaren '70 zijn schoonouders stierven verhuisde hij terug naar de boerderij van zijn schoonouders. Hij bleef er het land bewerken met zijn boerenpaarden tot in 2010. Nog steeds hooit hij met de hand kleine weilandjes en tuiniert hij in zijn groentetuin. Hij kan over drie locaties vertellen: de omgeving van zijn geboorteplaats in Sint-Lambrechts-Herk en de omgeving van zijn twee woonplaatsen in Alken. Hij vertelt over de vallei van de rivieren de Herk en de Mombeek, ten westen van de Mombeekvallei

Kaart 3 Biologische waarderingskaart dat de boeren er mochten maaien en hooien voor het hoogfeest van Sint Pieter en Sint Paulus op 29 juni maar het hooi er af halen mocht pas na die dag. Daarna werd het hele gebied vrijweide waarop de boeren hun koeien of paarden konden laten grazen. Schapen waren er rondom zijn woonplaatsen weinig en als ze er waren werden ze in weides gehouden dicht bij het huis en voor eigen gebruik van de wol. Sommige bewoners hielden geiten en tuierden die in de berm langs de straten. Volgens Paul werden er meer koeien dan schapen gehouden omwille van de melk. Toen hij jong was werden koeien tot drie keer toe per dag gemolken. De boeren zaaiden en hooiden raaigras dat ze 's middags als lokmiddel gebruikten om de koeien in de stal te lokken voor het melken.

d. Interview met Romain Vanrijt en Trizette Henckaerts en hun zoon Valère van Sint-Lambrechts-Herk

Romain en Trizette zijn beiden geboren in een landbouwersfamilie in Sint-Lambrechts-Herk op zeshonderd meter van elkaar. Trizette woonde in de Bekstraat en Romain in de Muntelbeekstraat. Nu wonen ze in de Bekstraat naast de plaats waar ooit het ouderlijk huis van Trizette stond. Voor informatie over de Bekstraat zie ook *4.2.1 Toponiemenonderzoek*

Bij Romain thuis waren ze met veel kinderen. Zijn ouders hadden veel 'labeur' of akkers en ook veel weides om de zes koeien op te laten grazen onder andere de 'Slaunwei' die een goede weide was. Ze hadden het geluk een schoon en goed stuk akker te hebben, het 'Heerenveld'. Omdat ze genoeg eten voor de beesten hadden moesten ze hun koeien niet in de beemd laten grazen. Dat deden de boeren die weinig weides hadden en meer akkers of te weinig voedsel hadden voor de dieren in het algemeen. Dan brachten de boeren hun koeien naar de beemd waar ze ze de hele dag lieten grazen en ze 's avonds terughaalden. Als ze de koeien gingen halen stonden die meestal al klaar om mee te gaan. Dan had je geluk maar als je pech had moest je heel die lange weide aflopen om ze te zoeken. Van wie de grond eigenlijk was weten ze niet maar het moet van veel verschillende eigenaars geweest zijn, het waren allemaal heel smalle stroken. Laten grazen mocht pas als alle hooi binnen was, ergens in de zomer. ³⁷ Er waren hier en daar boerkes in de buurt die schapen hadden maar die schapen bleven aan de boerderij. De mensen hielden die voor de wol en voor de verkoop van jonge dieren want dat bracht toen nog iets op.

De beemd waarover Romain en Trizette het hebben is de Mombeekvallei. *Kaart 2 De Nieuwe Mombeek en de Oude Mombeek stromen als 'Yazoo-rivieren' voor kilometers evenwijdig aan elkaar in de Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt* *Kaart 3 Biologische waarderingskaart*

³⁷ Uit meerdere interviews en gesprekken met oudere mensen is gebleken dat ze wandelen niet fijn vonden. Ze moesten voor alles wandelen en ze zagen het daarom niet als ontspanning of gezonde beweging zoals nu. Naar de buurtwinkel gaan, naar de kerk gaan, naar school gaan, ... alles was al wandelend. De fiets vonden ze beter, als ze die hadden.

e. Conclusie

Afhankelijk van de betrokkenheid bij de boerenstiel en uiteraard afhankelijk van het geheugen wist de ene geïnterviewde al meer te vertellen dan de andere. Uitweiden over allerlei 'koetjes en kalfjes', voor eens zowel letterlijk als figuurlijk, was bij ze allemaal van toepassing. Hoewel de informatie dan niet van nut was voor deze thesis werd toch aandachtig geluisterd en na enige tijd getracht terug te keren naar het onderwerp. Allen vertellen ze graag over de oorlog en over mensen die ze kennen, zelfs liever daarover dan over de boerenstiel want dat was hard werken. De interviews bevestigden een aantal zaken die eerder in literatuur waren gevonden maar ze weerlegden bijvoorbeeld ook dat de stiel van het scheperen moet geleerd worden van vader op zoon. De stiel was ook te leren via goed contact met een andere scheper die als raadsman kon optreden. De beemden werden begraasd door koeien, de bermen, althans bepaalde bermen in Borgloon, door herders. De eigendomssituatie van de gemeenschappelijke gebruikte weiden in de beemden is voor alle geïnterviewden eerder vaag. Wanneer het grazen toegestaan was, was wel duidelijk. Dat was geen vast tijdstip maar afhankelijk van de hooitijd.

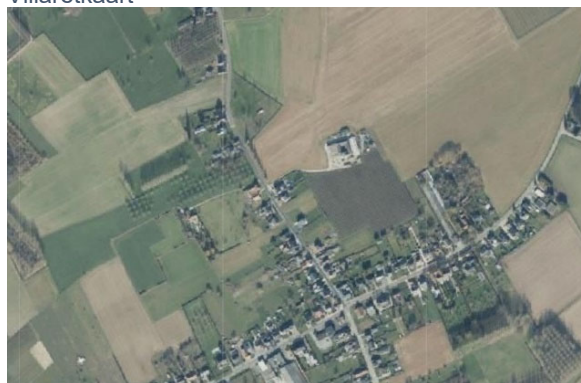
4.2.5 Terreinbezoeken en kaartmateriaal

Een kaart is een weergave van iets, de interpretatie daarvan ligt bij de kaartlezer. Vooral bij historische kaarten valt het op dat door nieuwe informatie steeds meer zaken worden ontdekt en dat er nog zoveel te ontdekken valt.

Vooral de Villaretkaart heeft veel nuttige info geboden. Op de Villaretkaart zijn op veel plaatsen poelen getekend. Vaak liggen die poelen in bochten en staat er een kapelletje naast of is er in de nabijheid een cluster van een vijf à tien gebouwen te zien. Die gebouwen hebben vaak een klein bijhorend stuk grond, duidelijk van een verder open gebied afgeschermd door middel van hagen. Vooral de bochten, drinkpoelen en kapellen hebben de aandacht getrokken. Van de poelen is zelden iets herkenbaars overgebleven. Van de boerderijen is soms nog iets te zien zoals een oudere schuur achter een nieuwere woning. Kapelletjes zijn ook in zulke gehuchten te vinden, meestal aan een kruispunt. Het is niet haalbaar binnen dit tijdsbestek maar de ruimtelijke spreiding van kapelletjes en hun ligging al dan niet in bochten of voormalige bochten zou mogelijks nog nieuwe inzichten kunnen bieden. *Afbeelding 69 Afbeelding 70 Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.*

Afbeelding 69 Laagsimsestraat in Alken op de Villaretkaart

Afbeelding 70 Laagsimsestraat in Alken op de luchtfoto

Afbeelding 71 Een woning van de jaren '60 van de twintigste eeuw aan de Laagsimsestraat 29 in Alken. Achter de woning zijn nog delen van een oudere boerderij te zien. Rechts een kapelletje en hoogstamboomgaard. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Een voorbeeld van een wisselwerking tussen een terreinbezoek, kaartstudie, mondelinge overlevering en toponiemenonderzoek werd al toegelicht bij de veldnaam 'slaun' in hoofdstuk 4.2.1 *b Toponiemenonderzoek volgens 'Hillegers'*

4.2.6 Locaties van historische heerdgangen op basis van alle onderzoeken

Alle onderzoeken samen beschouwd zijn er aanwijzingen in het hele gebied voor het bestaan van heerdgangen. Het is zelfs moeilijker om een plaats te vinden waar zeker nooit een heerdgang heeft plaatsgevonden. Echt moerassige of venige gebieden zijn er in het studiegebied weinig. Dit zijn de stukken waar wellicht geen begrazing mogelijk was. Heerdgangen in de betekenis van een rondgang met schapen onder leiding van een herder zitten echter niet meer in het geheugen van de bewoners in het studiegebied tenzij nog bij een enkele eeuweling en de zeventig- of tachtigjarigen die nog in het gebied wonen waar die laatste scheper actief was.

Van alle begraasde terreinen ondergingen de valleigebieden doorheen de tijd de geringste wijzigingen. Via de ruimtelijke ordening hebben ze nu vaak de bestemming natuur. Natuurorganisaties beheren bepaalde delen als graslanden en passen er hooibeheer en nabegrazing op toe, al dan niet in samenwerking met een lokale boer die openstaat voor deze vorm van extensieve veehouderij. Van de hoger gelegen begraasbare zones zijn er slechts enkele gebieden overgebleven die bijvoorbeeld door hun helling nu nog steeds dienst doen als graasweide. Het zijn er ooit veel meer geweest maar daarvoor is in Haspengouw een behoorlijke terugstap in de tijd nodig. Door Eddy Dupae, werkzaam bij de Vlaamse Landmaatschappij werd een schraal kalkgrasland gelokaliseerd in Borgloon en nauwgezet botanisch geïnventariseerd (Berten, et al. 2011). Grazende kuddes schapen en nu zelfs ook koeien als beeld in het landschap zijn zeldzaam geworden. Als ze er al zijn, grazen ze zonder herder in permanente of afgerasterde weides.

Relicten in het landschap die verband houden met heerdgangen zijn er nog in de vorm van toponiemen, tracés van wegen, holle wegen, bochten in wegen, spoelvormige verbredingen in straten, oude meidoornhagen of andere hagen, en kapelletjes. Het vraagt voorkennis en interesse om ze ter plaatse te herkennen.

4.3 Hedendaagse begrazingsprojecten

In het studiegebied lopen momenteel al enkele begrazingsprojecten door schaapskuddes. Om een realistisch beeld te krijgen van de praktijken van een herder vonden ontmoetingen en gesprekken met twee herders en hun kuddes plaats: met Remco Romers, zelfstandig herder in Lanaken in zijn bedrijf genaamd 'Oer Natoer' en met Jeroen Wellens, zelfstandig herder in zijn Zonhovens bedrijf 'Het Mekkertje' en deeltijds werkzaam voor 'Landschapszorg'. 'Landschapszorg' is een onderneming die meerdere kuddes heeft voor begrazingsprojecten. Enkel Jeroen is werkzaam binnen het studiegebied. *Afbeelding 72* (Romers 2021) (Wellens, Het Mekkertje 2021) (Landschapszorg 2021)

Afbeelding 72 Remco Romers (links) en Jeroen Wellens (rechts) bij een van hun kuddes, grazend op een terrein afgezet met flexi-netten. De kudde van Remco graast in een natuurgebied in Lanaken, de kudde van Jeroen graast op de bermen van het Albertkanaal in Bilzen en schuilt voor regen onder een kanaalbrug. (K. De Clercq, Fotoreportage van bezoeken bij herders Remco en Jeroen 2021)

De kuddes zijn eigendom van organisaties of zelfstandige schapenhouders. Begrazingen vinden plaats op terreinen dicht bij bebouwing of in natuurgebieden. De motieven zijn natuurbeheer, landschapsbeheer of groenbeheer. De raskeuze is soms doorslaggevend voor de aanbesteding van het begrazingsproject en wordt als gunningscriterium aan het bestek toegevoegd.

4.3.1 Hedendaagse herders en hun werkwijze

Tijdens gesprekken en meeloopmomenten met herders werd een beeld verkregen van het hedendaagse beroep 'herder'. 'Herder' is in het hedendaags taalgebruik een verzamelterm gebleken voor zelfstandige schapenhouders en schapenverzorgers in dienst van een organisatie. Het woord 'herder' dat verwijst naar het 'herderen' of drijven van een kudde en het 'hoeden' of bij de kudde blijven tijdens het grazen komt er minder aan te pas dan in de historische beschrijvingen. Vaker grazen de kuddes binnen permanente of flexibele omheiningen en verplaatst de herder zijn kudde naar een nieuwe weide zodra het voedsel in de eerste weide ontoereikend is of zodra bepaalde soorten worden weggegraasd waarvan de opdracht gevende natuurbeheerder meent dat ze beter blijven staan. Het werk van de herder bestaat vooral uit het dagelijks controleren van zijn kuddes, de omheiningen, de weideapparaten die de omheiningen van elektriciteit voorzien, de verzorging van schapen, gesprekken met omstaanders, overleg met de opdrachtgever en plaatsing van flexi-netten³⁸ *Afbeelding 72*.

³⁸ Flexi-netten zijn nylon draadafsluitingen en glasvezelstokken die rondom een te begrazen terrein worden geplaatst. Afhankelijk van de oppervlakte en de aard van het terrein kan deze plaatsing enkele uren tot een dag duren.

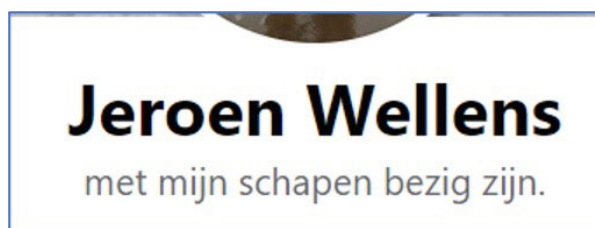
De verhuis van graaszone naar graaszone gebeurt afhankelijk van de afstand, te voet of per trailer. Tijdens die verplaatsingen te voet dient de herder samen met de hond, als hij die heeft, zijn kudde als 'drijver' boven te halen. Bij het vervoer per trailer plaatst de herder de trailer zodanig aan een ingang van een weide dat hij zo goed mogelijk een trechter-effect bekomt waar vervolgens herder en hond samen hun werk doen om de kudde op de trailer te drijven. Bij de verplaatsing te voet valt het op dat de kuddes de routes van weide naar weide kennen of alleszins met weinig moeite lopen. Ze zijn in zekere zin ook geconditioneerd want een verplaatsing betekent bijna steeds dat ze zich aan een betere weide met veel voedsel mogen verwachten. Anders is het wanneer er nog voldoende voedsel is en een verplaatsing toch nodig is om veiligheidsredenen. De verplaatsing moet dan onder tijdsdruk gebeuren waardoor de herder zelf ook stress ondervindt. *Afbeelding 73* Herder Remco meent dat als de herder rustig is, de kudde dat ook is.

Afbeelding 73 Evacuatie van een kudde van negentig schapen van Jeroen Wellens aan de parking van de Japanse tuin in Hasselt. De reden van de dringende evacuatie was het overstromingsgevaar van de Demer en de al gedeeltelijke overstroming van de weide ten gevolge van de overvloedige regenval op 15 juli 2021. (K. De Clercq, Fotoreportage van bezoeken bij herders Remco en Jeroen 2021)

Het ter plaatse hoeden van de schapen doen de beide herders niet. Er zijn nochtans begrazingsprojecten in Limburg waarbij dit wel aan de orde is namelijk in het Nationaal Park Hoge Kempen (Nationaal Park Hoge Kempen 2021).

De motieven om voor het beroep 'herder' te kiezen zijn uiteenlopend. Bij Jeroen Wellens was die beroepskeuze er al jong. Op zijn 19 jaar had hij zijn eerste schapen. Inmiddels heeft hij er meer dan 300 verdeeld over meerdere kuddes. Schapen zijn zijn leven zoals niet alleen blijkt door een dag met hem mee te gaan maar ook blijkt uit zijn uitspraak op zijn persoonlijk Facebookprofiel. *Afbeelding 74*

Afbeelding 74 Facebookprofiel van Jeroen Wellens die leeft voor zijn schapen. (Wellens, Jeroen Wellens 2021)

Voor Remco Romers verliep de beroepskeuze anders. In 2009-2010 zorgden veranderingen in de sector van zijn toenmalige job, namelijk het theaterwezen, ervoor dat hij een lijst van dingen die hij nog wel eens wilde doen begon te overlopen, op zoek naar een mogelijke nieuwe weg in zijn leven. Na een proeftijd van een dag, vervolgens een week en enkele maanden wist hij zeker dat schapen houden iets voor hem zou zijn.

Toen de gemeente Lanaken voor het beheer van de delicate en beschermde archeologische Neanderthaler site in Veldwezelt *Afbeelding 75* te rade ging bij Remco besloot hij zijn eerste kudde als zelfstandige herder daarvoor in te zetten. Zo ontstond Oer Natoer waarmee hij inmiddels vele tientallen hectaren openbaar domein en natuurgebied in Lanaken en omgeving beheert met behulp van zijn schapen. (Agentschap Onroerend Erfgoed sd)

Afbeelding 75 Neanderthalsite in Veldwezelt Lanaken waar begrazing door schapen een geschikte beheersmaatregel is. (Agentschap Onroerend Erfgoed sd)

Beide herders zien het beroep als het mooiste beroep dat er bestaat. Dagelijks buiten zijn, in weer en wind, leven met de natuur en de seizoenen maar toch in een vast dagritme is gezond voor geest en lichaam. Het zorgt voor rust en het geeft een goed gevoel om voor dieren te kunnen zorgen en daarmee ook nog goed te doen voor de natuur en het landschap.

Ze geven ook beiden aan dat er enkele minpunten zijn. Overleg met opdrachtgevers is nodig en leerrijk maar er moet vertrouwen zijn. De communicatie met de bevolking, die soms onterecht bezorgd is, vraagt veel energie. De ervaring van beide herders is dat het publiek, waarmee ze toeristen, recreanten en omwonenden bedoelen, weinig notie hebben van het houden van schapen waardoor zij zelfs moeten uitleggen dat schapen het niet koud hebben in de winter daar ze voorzien zijn van een goed isolerende wollen vacht. Andere zorgen situeren zich bij het voedsel dat de dieren ter beschikking krijgen. Zo worden distels en doornige struiken soms beschouwd als minderwaardig voedsel en een tekortkoming ten op zichte van de kudde maar rassen zoals 'Houtlanders' zijn verzot op deze plantensoorten en worden er zelfs beter van. De kern van de zaak is volgens beide herder informatieverstrekking. Communicatie naar opdrachtgevers is daarbij de eerste stap zodat die opdrachtgevers, eens zij zelf goed geïnformeerd zijn en eveneens de bevolking kunnen informeren. Beide herders voorzien aan elke afsluiting steeds contactgegevens en zij staan letterlijk dag en nacht klaar om in te grijpen of te informeren. Dat het voorzien van contactgegevens ook nuttig is voor de herder blijkt uit meldingen van uitgebroken dieren, vandalisme, poging tot diefstal, defecten aan weide-apparaten, dieren in nood en zo meer en het wijst op een betrokkenheid van de voorbijgangers of omwonenden.

Ze geven beiden aan dat herder zijn wel een continue verantwoordelijkheid vraagt. Bezorgdheid om de kudde is er altijd, overdag en 's nachts, dag in dag uit, in het weekend en op feestdagen. Toch wegen de minpunten niet op tegen de positieve kanten van het vak. Ze geven beiden aan bijzonder gelukkig te zijn in hun job en ze hebben er beiden moeite mee om het als een job te zien.

Meerdere online getuigenissen over herders die een carrièreswitch maakten wijzen hetzelfde uit. Vooral het buiten zijn en het zorg dragen voor dieren zorgt voor het grootste welbevinden van de herders zelf. Een enkele herder geeft al eens de job op. Redenen zoals de ergernis over de communicatie, slecht financieel beheer of persoonlijke problemen waardoor voldoende zorg voor de dieren onmogelijk was, liggen dan aan de basis voor die beslissing.

Een belangrijk verschil tussen schapenhouders en herders in Vlaanderen en de herders van de transhumances in montane gebieden zit erin dat de Vlaamse schapenhouders dagelijks thuis kunnen komen en herders van transhumances voor maanden in de bergen verblijven en niet bij familie of gezin kunnen thuiskomen waardoor het gemis en de eenzaamheid bij die herders groter is. (C'est pas sorcier 2013)

4.3.2 Opdrachtgevers voor begrazing

a. Particuliere schapenhouders

Begrazing van graslanden door schapen komt voor bij liefhebbers met een redelijke eigendom die de schapen houden als hobby, omwille van de esthetische aspecten of omwille van het gemak van het onderhoud van een groot terrein bij de woning. Deze vorm van schapenhouderij met een beperkte kudde bij de eigen woning leunt in feite sterk aan bij de vroege vorm van schapenhouderij: een kleine kudde dicht bij de woning. Het verschil zit in de doelstelling die destijds was gericht op het verkrijgen van mest, het geven van melk en wol en in het feit dat de schapen permanent in deze weide blijven en niet in een heerdgang meegaan. De liefhebbers kiezen ook wel eens voor een bijzonder ras dat hen aanspreekt omwille van uiterlijke kenmerken, hun karakteristieke kenmerken of nog andere. Haspengouw biedt plaats aan veel kastelen waarvan er nog veel in het bezit zijn van adellijke families zoals o.a. het kasteel van Hex van graaf Ghislain d'Ursel. Voor het beheer van kasteeldomeinen zoals dit houden de kasteelheren zelf schapen of schakelen ze de hulp in van boeren. (De Maegd 2013) (Hebbelinck 2017)

Professionele schapenhouders volgens de principes van de intensieve landbouw zijn er in het studiegebied niet gevonden.

b. Begrazing in het kader van natuurbeheer

Professionele schapenhouders die schapen houden vanuit de doelstelling op te treden als natuurbeheerders laten eigen kuddes grazen in opdracht van een natuurorganisatie of zij zijn werknemers van die natuurorganisatie en zij staan in voor de kudde die toebehoort aan de natuurorganisatie. De gebieden die de kuddes begrazen zijn kruidenrijk en hebben structuurvariatie. Het zijn vaak de nattere gebieden die in het verleden vooral door runderen werden begraasd. Schapen kunnen hier grazen mits het gebied niet te nat is. Kuddes grazen binnen omheinde percelen waartussen gewisseld wordt. Natuurpunt laat kuddes van het schapenras 'Mergellander' grazen in Borgloon en Limburgs Landschap koos voor het Kempens heideschaap voor haar gebieden in Wellen. (Gesprekken met Veerle Cielen van Limburgs Landschap 2021) (Gesprekken met Nico Vanuytrecht van Agentschap Natuur en Bos 2020-2021) (Robijns sd) (Gesprekken en mails met Karen Helsen van Natuurpunt Beheer 2021) (Gesprek met Kristel Vautmans, veeverzorgster van Limburgs Landschap 2021)

VLM speelt een belangrijke rol in de aanmoediging van beheer met schapen. Aanleiding is een bijzonder kalkgrasland in de deelgemeente Gors-Opleeuw van Borgloon. Volgens de medewerkers Eddy Dupae en Hilde Stulens en meerdere ecologen die hebben bijgedragen aan het onderzoek van het perceel is begrazing van het uitermate soortenrijke grasland de aangewezen beheermaatregel om de soortenrijkdom te behouden en uit haar isolement te halen. Ruilverkavelingen moeten geherderde verplaatsingen van kuddes mogelijk maken. (Berten, et al. 2011) (Dupae 2020)

c. Begrazing in het kader van landschapsbeheer

Naast de natuurorganisaties zijn er ook nog andere spelers actief in het gebied zoals de Nationale Boomgaarden Stichting die zich inzet voor het behoud van hoogstamboomgaarden en de omringende meidoornhagen. De graslanden onder de fruitbomen zijn ideale graasweiden voor schapen en de meidoornhagen dienen als veekering zoals ze dat in het verleden ook deden. Door de uitwerking van het onroerenderfgoedrichtplan 'Hoogstamboomgaarden in Haspengouw en Voeren' groeit de aandacht voor deze boomgaarden³⁹. (Kinnaer 2018) (Gesprekken met Paul Vanlaer van de Nationale Boomgaarden Stichting 2020-2021)

VMM⁴⁰ voorziet in het beheer van wachtbekkens. Net buiten het studiegebied in Stevoort, deelgemeente van Hasselt en ten westen van Sint-Lambrechts-Herk sloot VMM een beheersovereenkomst af met een plaatselijke schapenhouder. De schapen verblijven permanent op het terrein. Deze vorm van schapenbegrazing is in het voordeel voor beide partijen. (Gesprek met Koen Bellen van de Vlaamse Milieu Maatschappij 2021)

³⁹ De auteur van de masterthesis is sinds 2019 betrokken bij overlegmomenten over dit onroerenderfgoedrichtplan.

⁴⁰ VMM Vlaamse Milieu Maatschappij

d. Begrazing in het kader van groenbeheer

Hoewel de laatste herders die in het gebied actief waren het wellicht van de bermen moesten hebben, zoals blijkt uit de getuigenis van Gaby Missotten, zie 4.2.4 a *Dubbelinterview met Gaby Missotten 1921 in Borgloon – Voort en haar zoon, Raymond Thijs 1943* komt bembegrazing naast openbare wegen in het studiegebied niet voor. Het bermbeheer gebeurt nu door machinaal maaien. Als gemeenten eigenaar zijn van deze bermen dan volgen zij daarvoor een bermbeheerplan. De doelstellingen van het maaibeheer gaan van het verzekeren van de verkeersveiligheid tot het verhogen van de biodiversiteit. Veel openbaar groen zou begrazing kunnen verdragen passend binnen de doelstellingen van het bermbeheerplan. Voor de vier gemeenten van het studiegebied is het als volgt:

- Borgloon: Er vindt geen begrazing van openbaar groen plaats. Op drie weides die sinds enkele jaren ten gevolge van een ruilverkaveling aan gemeente Borgloon toebehoren vindt begrazing door een schaapskudde van 'Biobeleeftboerderij de Alverberg' uit Kortesssem plaats. Dit sociaal economiebedrijf is in de directe nabijheid van deze percelen gevestigd. (Gesprek met Nathalie Steegmans, Milieuambtenaar van stad Borgloon 2021)
- Wellen: Er vindt geen begrazing van openbaar groen plaats. (Gesprek met Chiel Herbots, medewerker dienst omgeving, gemeente Wellen 2021)
- Alken: In Alken vindt geen begrazing van openbaar groen plaats. Een plaatselijke boer maait en hooit enkele weides die eigendom zijn van de gemeente en die gelegen zijn in natuurverbindingsgebieden. (Gesprek met Cindy Terneven, milieuambtenaar van de gemeente Alken 2021)
- Hasselt: Er vindt begrazing van openbaar groen plaats maar niet in die delen van Hasselt die binnen de grenzen van het studiegebied vallen. *Afbeelding 73* (Gesprekken met Geert Vande Kerkhof en Roel Hendrickx van de groendienst van Hasselt 2005-2021)

Behalve gemeenten bezitten ook nog andere organisaties en instellingen binnen het studiegebied, terreinen met kruidachtige vegetaties waar beheer nodig is om het open karakter te behouden. Een niet limitatieve lijst van eigenaars met vermelding van hun eventuele begrazingsprojecten ziet er uit als volgt:

- Infrabel: Beheer van spoorwegbermen met behulp van schapen vindt niet plaats binnen Limburg en dus ook niet binnen het studiegebied omdat de spoorwegbermen te smal zijn. Infrabel heeft onder andere in Dilbeek enkele proefprojecten met begrazing naast spoorwegen een spreekt met een wisselend succes. (Mailverkeer met Lien Delbeke, milieuadviseur voor Infrabel 2021)
- Agentschap Wegen en Verkeer: Zij staan in voor de bermen van gewestwegen en restruimtes aan afritten maar in Limburg vinden er op die plaatsen nergens begrazingsprojecten met schapen plaats. (Sioulants 2021)
- Provincie Limburg: Zij beheert wachtbekkens indien ze gelegen zijn naast waterwegen van 2de of 3de categorie, bepaalde terreinen in het kader van toerisme zoals picknickplaatsen of terreinen in het kader van behoud van landschappen zoals hoogstamboomgaarden. Binnen het studiegebied vindt geen begrazing plaats op dergelijke terreinen. (Gesprek met Mietje Peeters van dienst leefmilieu van de Provincie Limburg 2021)
- Aquafin: beheer van de waterzuiveringsinstallaties. Hierover was niet tijdig informatie te bekomen.
- Kerkfabrieken: Veel percelen van kerkfabrieken zijn al in gebruik door andere organisaties zoals sportclubs die zelf instaan voor het beheer. Soms liggen de percelen in natuurgebied en staan natuurorganisaties in voor het beheer. Percelen die akkers zijn worden bewerkt door boeren.
- Federale Politie: Naast politiecommissariaten in Alken, Wellen en Borgloon bevindt er zich nog een oude rijkswachtkazerne in Alken. Deze rijkswachtkazerne wordt nu tijdelijk bewoond. Bij geen enkele van deze gebouwen bevindt zich een begraasbare oppervlakte. In Hasselt bevindt zich net naast de autosnelweg E313 een verkeerspost van de federale wegpolitie Limburg. Bij deze verkeerspost begraast voor het eerst dit jaar een kudde de bijhorende grasvlakte. (Gesprek met de heer Peeters, commissaris van de verkeerspost van de federale wegpolitie Limburg 2021)

- De Post heeft binnen het studiegebied in Hasselt een sorteerpost met aanzienlijke grasoppervlakte die momenteel een klassiek gazonbeheer van naar schatting 22 maaibeurten per jaar krijgt.

De motieven om schapenbegrazing al dan niet in te zetten, zijn bij deze organisaties economische motieven, milieumaatregelen en imago. Via samenwerkingscontracten met plaatselijke schapenhouders lukken begrazingsprojecten het best. De terreinen moeten voldoende groot zijn om voor de schapenhouder interessant te zijn en goed bereikbaar. Wanneer terreinen grenzen aan bijvoorbeeld natuurgebieden of voor landschapsdoeleinden beheerde gebieden waar al schapenbegrazing plaatsvindt is het interessant om aan te sluiten op dat beheer. De instellingen spreken van wisselend succes met begrazingen en van proefprojecten. Als in het verleden sprake was van een negatieve ervaring zoals verwaarlozing van de dieren was dat aanleiding om het project stop te zetten en nu ook terughoudend te zijn voor nieuwe begrazingsprojecten. Infrabel weet vanuit andere projecten o.a. in Dilbeek dat de omwonenden de aanwezigheid van de schapen positief onthalen.

Voor opdrachtgevers die de schapen voornamelijk zien als alternatieve maaimachines en op die manier een bepaald beeld willen bekomen of voor overheidsinstellingen kan de kostprijs doorslaggevend zijn als beheer met schapen wordt vergeleken met maaibeheer. De beheermethodes hebben elk hun specifieke voordelen maar als die niet bij de vooropgestelde doelstellingen horen kunnen die niet mee in de afweging genomen worden. Zo zijn voor sommige opdrachtgevers het groene imago of het esthetische aspect waarvoor begrazing door schapen zorgt wel belangrijk genoeg om ze mee in de afweging te nemen bij de toekenning van de opdracht. Geen enkele gecontacteerde organisatie haalde de erfgoedwaarde van begrazing aan.

Binnen het studiegebied zijn de begrazingsprojecten op terreinen van deze eigenaars nog een uitzondering. Informatie werd veelal bekomen door de diensten telefonisch te contacteren en zo gewenst contactformulieren in te vullen waarna de vragen schriftelijk werd beantwoord. Sommige organisaties hebben een dienst die goed op de hoogte is van het beheer van de terreinen terwijl bij andere organisaties niemand een antwoord kon bieden.

4.3.3 Raskeuze

De herders kiezen zelf hun rassen vanuit hun ervaringen. De raskeuze bepaalt de mogelijkheden om voor bepaalde begrazingsprojecten in te schrijven. Opdrachtgevers stellen soms eisen in verband met de rassenkeuze maar de beide geraadpleegde herders geven een voorkeur aan overleg. Afhankelijk van tijdstip, begrazingstype en vegetatie kan het soms zinniger zijn om eerst een kudde van het ene ras in te zetten en pas na enkele maanden of jaren een kudde van het vooropgestelde ras. Zo zijn Houtlanders beter om een vegetatie met veel bramen te laten begrazen indien men die soorten wil terugdringen. Zodra de vegetatie na enige tijd minder bramen en meer kruiden en grassoorten bevat kan een kudde van een ander ras zoals de Mergellander of het Kempens schaap het werk overnemen. Het Departement Landbouw & Visserij van de Vlaamse Overheid lanceerde in 2020 een subsidiereglement om het houden van de bedreigde schapenrassen te stimuleren. Gedurende vijf jaar kan de aanvrager voor minimum 20 en maximum 500 dieren, jaarlijks per schaap 25 euro ontvangen als hij aan de reglementaire voorwaarden voldoet. De negen Belgische rassen komen in aanmerking, zie 2.2.3 *Erfgoedwaarde: levend erfgoed* (Departement Landbouw&Visserij 2020).

4.3.4 Besluit

Afhankelijk van de organisatie of doelstellingen maar ook afhankelijk van de professionaliteit van de herder, zijn begrazingsprojecten succesvol of niet. De kostprijs voor een begrazingsproject en het imago kunnen doorslaggevend zijn om de stap naar begrazing te zetten. Geherderde begrazing zoals dat momenteel wel gebeurt in het Nationaal Park Hoge Kempen is er in het studiegebied niet (Nationaal Park Hoge Kempen 2021). Er vindt wel permanente en tijdelijke begrazing plaats. Alle lopende begrazingsprojecten vinden binnen permanente afrastering of veekeringshagen plaats in het kader van natuur- en landschapsbeheer. Bijna alle gecontacteerde diensten of organisaties zien het nut van begrazing met schapen in. Kostprijs, veiligheid, dierenwelzijn, slaagkansen en het draagvlak bij de

omwonenden zijn de bezorgdheden van de organisaties die buiten de natuurgebieden of (erfgoed)landschappen terreinen beheren. Toch ligt in het groenbeheer een groot potentieel.

Een opvallende aanpak is de aanpak van de Vlaamse Milieu Maatschappij. Zij werken voor begrazing van de omgeving van wachtbekkens die onder hun bevoegdheid vallen samen met een plaatselijke schapenhouder aan de hand van een samenwerkingsovereenkomst. De eisen met betrekking tot rassenkeuze, exacte begrazingsperiodes en zo meer zijn minder strikt. De soepelheid leidt ertoe dat deze begrazingsprojecten minder kostelijk zijn en de doelstellingen worden even goed bereikt. (Gesprek met Koen Bellen van de Vlaamse Milieu Maatschappij 2021)

4.4 De betekenis van herders en schapen volgens geënquêteerden

Een bevraging aan de hand van een enquête leverde in amper tien dagen meer dan 700 resultaten op, een veelvoud van de vooropgestelde 10% of 159 resultaten binnen de persoonlijke vriendenkring. De toestemming om de enquête te delen en het enthousiasme van de bewoners in het studiegebied heeft daartoe bijgedragen. De antwoorden zijn zowel voorspelbaar als verrassend. Enkele eerste conclusies kunnen uit deze enquête getrokken worden.

Een heerdgang kan rekenen op de sympathie van bewoners en toeschouwers. Dat komt tot uiting in de antwoorden op enkele vragen. Als een kudde voorbij een woning komt beweert maar liefst 95 % te zullen gaan kijken. *Afbeelding 76*

Afbeelding 76 Een vraag uit de enquête 'Herders en schapen' waarop 718 bevrageden een antwoord gaven.

Als het gevolg van die voorbijkomende kudde is dat er keutels op de straat liggen dan heeft iets meer dan de helft daar geen te grote problemen mee. Twaalf procent is zelfs bereid om zich aan te sluiten bij de 'vrienden van de herder' om daarna de straat weer zuiver te maken. Opvallend is dat slechts 3 geënquêteerden zouden reclameren tegen de herder of de gemeente. Een vijfde van de geënquêteerden zou niet reclameren maar zich er wel aan ergeren. Iets minder dan een kwart van de bevrageden heeft gekozen voor het antwoord 'anders'. Daarbij was er geen mogelijkheid voorzien om aan te geven wat dan die andere houding zou zijn. Vermoedelijk is de houding er een van onverschilligheid en niets doen maar om dat te weten is een andere formulering van de vraag nodig. Geënquêteerden beschouwen het werk van de herder en de hond als kunstig en slechts vijf van de 716 bevrageden blijken bang te zijn van schapen.

Geënquêteerden brengen het houden van schapen hoofdzakelijk in verband met natuurbeheer, landschapsbeheer en beheer van bermen. De productie van mest is een zo goed als ongekende reden om schapen te houden.

Wat het erfgoed betreft is er weinig tot geen kennis van het levend erfgoed of de rassen. Dat kapelletjes en holle wegen in verband te brengen zijn met heerdgangen is geweten door 31% van de bevrageden

en 63% wist dat niet maar vindt het interessant. Anderzijds trekken kapelletjes tijdens de recreatie wel aan en beweert 71% er wel eens naar binnen te gaan of in te gluren bij het passeren.

Wat gerechten op basis van streekproducten betreft is er bij 85% van de bevroagden sprake van een interesse tot nieuwsgierigheid.

De kennis en betekenis van wol is laag. Dat bleek ook uit reacties op Facebook van geënquêteerden die als hobby spinnen blijken te hebben en dure wol in het buitenland aankopen terwijl de schapenboeren de wol nauwelijks tot niet verkocht krijgen in Vlaanderen. De kennis van schapenkazen is beter. De best gekende kaas is feta.

Schapen inzetten voor natuur- en groenbeheer blijkt een ingeburgerd gegeven te zijn. De betekenis van schapen in het kader van erfgoed is nauwelijks gekend maar er is wel interesse voor.

Alle vragen en antwoorden zijn te vinden in *10.1 Bijlage 1: enquête 'Herders en schapen'*

Zij die toegang hebben tot Facebook en interesse hadden vulden de enquête in. Op deze manier de enquête verspreiden leidde in 10 dagen tot meer resultaten dan vooropgesteld. De enquête bevatte geen vragen over de leeftijd, woonplaats, het opleidingsniveau en zo meer maar geeft wel een eerste indicatie voor verder diepgaander onderzoek. Doordat een e-mailadres werd vermeld en reageren op Facebook mogelijk was kwamen er ook een twintigtal reacties binnen van enthousiaste bevroagden die graag de resultaten van de hele enquête zouden zien en zelfs interesse tonen voor deze masterthesis.

5 De toekomstmogelijkheden van een heerdgang

In dit hoofdstuk komen de toekomstmogelijkheden van de ‘nieuwe heerdgang’ aan bod. Deze vorm van begrazing baseert zich op geherderde begrazing maar sluit tijdelijke begrazing binnen omheinde terreinen niet uit. Bij de nieuwe heerdgang is het wel van belang dat naar aloude en beproefde gewoonte de dieren 's nachts op stal gaan ⁴¹ of uitzonderlijk in een goed omheinde nachtweide verblijven.

Over toekomst schrijven gaat enkel op basis van de waarnemingen uit verleden en heden. De spreekwoordelijke glazen bol kunnen we niet hanteren. Het voorbije anderhalve jaar waarin covid-19 invloed had op alles en iedereen veranderde en verandert nog steeds voor velen hun manier van leven en hun kijk op het leven. Nochtans was ook de komst van dergelijke ziektes voorspeld door de klimaatwetenschappers en hetzelfde geldt voor de hittegolven en droogteperiodes van zomer 2020 en de overstromingen met dramatische gevolgen in juli 2021 (Klimaatportaal Vlaanderen 2021). Deze wetenschappers krijgen steeds meer gelijk wat hun voorspellingen betreft maar hoe al die aankondigingen precies invloed zullen hebben op de samenleving is moeilijker te voorspellen omdat het nieuwe omstandigheden zijn waarmee de huidige samenleving nog geen ervaring heeft. Voorspelbaar is dus enkel dat door het veranderende klimaat nog sneller dan voorzien⁴² veranderingen voor de maatschappij, het landschap, het erfgoed en de samenleving op til staan. Vermits schapen en herders door dit landschap bewegen en er gebruik van maken, vermits de herder als nieuw dorpsfiguur deel is van deze samenleving in verandering zal vanuit die hoek hierna een poging gedaan worden om een toekomst voor de heerdgang uit te schrijven.

5.1 Een heerdgang als middel voor biodiversiteitsbehoud en uitbreiding

Begrazingsprojecten waarbij de verplaatsing van kuddes momenteel via trailers verloopt werpen hun vruchten af wat het uitzicht van de begraasde terreinen betreft. Beheerders en onderzoekers beweren dat geherderde begrazing waarbij de schapen van gebied naar gebied wandelen beter is voor de biodiversiteit in de begraasde gebieden en voor de zones waardoor ze wandelen. Monitoring blijft nodig om de onderzoeken te ondersteunen. (Van Parijs 2020)

De snelheid waarmee de verspreiding van soorten nu al gebeurt door de begrazingsprojecten zal in de toekomst een belangrijke troef blijven. Specifiek onderzoek rond soortengroepen zoals vlinders, kevers, planten, paddenstoelen en zo meer moet uitwijzen voor welke groepen de bijdrage groter of belangrijker is.

De ingrepen in het landschap betreffende infrastructuur kunnen bij geherderde begrazing beperkt blijven.

Als ten gevolge van klimaatwijzigingen uitgestrekte gebieden bijvoorbeeld door een langdurige overstroming soorten verliezen en langere tijd onbegraasbaar zijn zal er voor het behoud van de kuddes flexibiliteit nodig zijn. Daarna kan de rol van schapen als biodiversiteitsverspreiders des te groter blijken. De natuurgebieden in valleien die in de zomer van 2021 overstroomden en lang onder water bleven staan zouden er nu al bij gebaat zijn mocht geherderde begrazing in de omgeving van gebieden bestaan. Als soorten verloren gaan in de natuurgebieden maar in bermen tussen woningen zich al voor de overstroming konden handhaven dan zouden de schapen na het terugtrekken van het water die soorten weer kunnen terugbrengen in de natuurgebieden. Die potentie is er minder als geherderde begrazing of begrazing in het algemeen beperkt blijft tot natuurgebieden.

Het voorkomen van bosbranden speelt in het Haspengouwse landschap wellicht minder dan in de bosrijke gebieden in de Kempen maar evenzeer dient men er op te waken om branden ten gevolge van de landschapsstructuur te voorkomen. Te grote aaneengesloten graanakkers die tussen de bossen van Haspengouw gelegen zijn zouden in een periode van hitte en droogte eveneens vuur kunnen vatten en dan zou de verspreiding naar de bossen snel kunnen gebeuren.

⁴¹ De aloude heerdgang met nachtverblijf op stal heeft als voornaamste voordelen: verschraling van graslanden met hogere biodiversiteit als gevolg doordat de nutriënten van de graslanden via het mest verplaatst worden naar de stal plus bescherming tegen de wolf die voornamelijk 's nachts aanvalt. De rondgang van graaszone naar graaszone is de essentie voor een behoud en verhoging van de biodiversiteit.

⁴² Volgens het klimaatrapport van augustus 2021

Verspreiding van invasieve exoten zoals de reuzeberenklauw, reuzebalsemien, Amerikaanse vogelkers heeft nadelen voor de inheemse flora en fauna. (Agentschap Natuur en Bos 2021). In natuurgebieden wordt hier al langer aandacht aan besteed maar het is een moeilijke strijd (Nyssen, den Ouden en Verheyen 2013). Schapen en dan vooral Houtlanders zijn geschikt om deze soorten te bestrijden. De verspreiding gebeurt vooral door zaden en die zouden even goed door schapen kunnen getransporteerd worden. Het is dus belangrijk om tijdig de met invasieve exoten geïnfecteerde percelen te laten begrazen, wat wil zeggen: voor de bloei en zaadvorming. (Van Dijck 2013)

5.2 Een heerdgang in een landschapspark

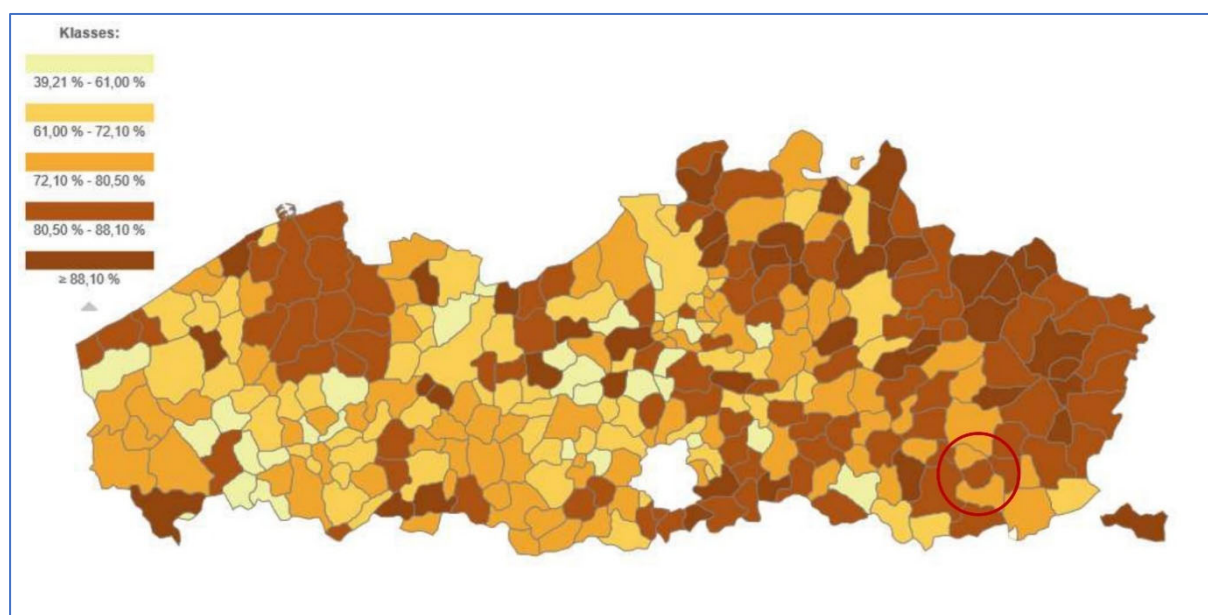
Het Vlaams regeerakkoord van 2019-2024 ambieert onder de koepelnaam 'Vlaamse Parken' om Landschapsparken en Nationale Parken te ontwikkelen. Deze ambitie sluit aan bij de ambitie om in Vlaanderen ook Unesco-erkenningen te krijgen wat natuurlijk erfgoed betreft. In april 2021 werd de oproep om dossiers in te dienen gelanceerd. (Vlaamse Land Maatschappij 2021)

Schapen hielden Haspengouwse landschappen open, voorkwamen bosbranden, konden grazen in moeilijk toegankelijke gebieden in soms klimatologisch moeilijke omstandigheden. Ze hoorden bij het Haspengouwse landschap voor minstens twee millennia maar ze zijn grotendeels uit het landschap verdwenen in de 20ste eeuw. Dit landschap en de sedentaire landbouw in het algemeen konden nochtans niet ontstaan en bestaan zonder de inzet van schapen want de hele gemeenschap had er baat bij.

Door de veranderingen in de landbouw en de toename van de bevolking na de tweede wereldoorlog is het landschap in hoog tempo veranderd. Er vond als het ware een laatste exploitatieronde plaats waarbij de terreinen die in principe niet geschikt zijn voor landbouw of bebouwing door ingrepen toch geschikt werden gemaakt. Als een landschap te heuvelachtig was of te versnipperd voor grootschalige landbouw dan werden landschapselementen opgeruimd maar samen met die opruiming verloor het landschap haar kleine landschapselementen en haar karakter. Of het melancholie is dan wel bewustwording wordt hier in het midden gelaten maar feit is dat er rond de laatste eeuwwisseling een kentering kwam of een drang naar ommekeer, soms gestuurd vanuit het beleid, soms gestuurd vanuit de bevolking. Er ontstond een vernieuwde aandacht voor het landschap. Deze ommekeer is nog steeds bezig en voor sommige belangengroepen gaat het te traag. Nog elke dag gaan landschapsbepalende elementen verloren.

Als de visie op de ruimtelijke orde te moeilijk of te traag toelaat om landschappen te herbestemmen dan bestaat er wel de mogelijkheid om een kwaliteitslaag aan dat landschap toe te voegen en het te hervitaliseren.

De Provincie Limburg heeft in het kader van nieuwe tewerkstelling na de sluiting van de steenkoolmijnen en van autofabriek Ford Genk sterk ingezet op haar natuur en landschappen met de bedoeling in de toeristische sector werkgelegenheid te vinden. De provincie is van plan dat te blijven doen. De aanpak werpt zijn vruchten af voor toeristen die hun weg naar de groene provincie vinden maar ook de Limburgers zelf hebben er voordeel bij en uiten dat in een hoge tevredenheid over de natuur- en groenvoorzieningen. *Afbeelding 77.*

Afbeelding 77 Aandeel (%) van de inwoners dat tevreden is over de natuur- en groenvoorzieningen in de gemeente of stad. De bordeaux cirkel markeert het studiegebied. (Agentschap Binnenlands Bestuur 2018)

Toch valt op dat, zeker in vergelijking met de overige Limburgse gemeenten, de drie gemeenten Borgloon, Alken en Hasselt binnen het studiegebied een lagere tevredenheid hebben. Dat betekent dat er nog ruimte voor verbetering is. Op de noord-zuid-as Beringen, Heusden-Zolder, Hasselt, Alken, Wellen, Borgloon kunnen herders en schapen een toegevoegde kwaliteitslaag in het landschap zijn en zorgen voor een hogere tevredenheid wat betreft de natuur- en groenvoorzieningen. (Agentschap Binnenlands Bestuur 2018) (Salkturbo 2021)

5.3 De heerdgang als beleving

Wilson onderzocht de Biophilia-hypothese die veronderstelt dat mensen de neiging hebben in contact te komen met natuur en andere levensvormen. De aantrekkingskracht van natuur is voor ieder persoonlijk maar is herkenbaar in de hype van kamerplanten in kantoren en woonkamers en in de grote hoeveelheid wandelaars die in de lockdowns ten gevolge van covid-19 de natuurgebieden opzochten. De belangstelling van passanten of toeristen voor een herder en hond in actie met een kudde schapen is vanuit die hypothese eenvoudig te verklaren. (Wilson 1984)

Toeristen en recreanten krijgen in Haspengouw vandaag de dag met schapenkuddes te maken op het platteland, in natuurgebieden of in het openluchtmuseum van Bokrijk. De beleving is voor hen beperkt tot het esthetische en uitzonderlijk eens tot de echte ervaring om tussen schapen te lopen als wandelen in de graaszone is toegestaan. Vrijwilligers van natuurorganisaties hebben meer kansen voor een beleving dicht bij de kudde. In vooruitstrevende steden en gemeenten zoals Maastricht komen schapen tot in de stad en kunnen ook toevallige ontmoetingen met schapen plaatsvinden. Fysiek contact met schapen of lammetjes is iets wat eerder in kinderboerderijen mogelijk is. (Swanwick 2009)

Beleving van het landschap en de natuur is een troef die Toerisme Limburg uitspeelt. Herders en schapen maken het landschap tot een levend en levendig landschap zoals vissers dat doen met hun boten op de Noordzee, zij voegen dus voor de toeschouwer belevingsmogelijkheden toe terwijl zij zelf gewoonweg hun werk doen. Het erfgoed van de heerdgangen: de holle wegen, de kapellen, de plaatsnamen, de gebruiken van het wol scheren, de herdershond, de stok en de routes, horen bij de herders en de schapen zoals de vuurtorens en vaargeulen bij de boten en de vissers horen. Het Haspengouw van nu is een decor dat veel te lang zijn hoofdacteurs moest missen en als het ware haar erfgoed vergeten was.

Iets vergeten en weer terugvinden kan ook leiden tot geluk zoals het vinden van 'een schat op zolder'. Zo valt het nu te beurt aan schaapskuddes, de herders en de oude gebruiken. Juist omdat schaapskuddes geen alledaags verschijnsel meer zijn is het een beleving om ze weer te zien. Diegene die ze ziet neemt die ervaring als herinnering mee naar huis of beleeft ze van thuis uit als ze er voorbij komen.

Door hun vacht, hun zachte tred, hun rustig herkauwen, hun vriendelijke aanblik en de dartele sprongen van lammetjes hebben schapen de zogenaamde "hoge aaibaarheidsfactor" en voor sommige rassen is dat zelfs letterlijk te nemen.

Een lange periode waarin knuffelen nauwelijks kon was aanleiding voor het nieuwe woord 'knuffelcontact'. Indien het ras en de hygiënemaatregelen het toelaten zou aan het knuffelen met schapen wel eens een belangrijkere beleving kunnen gekoppeld worden dan we ons konden voorstellen voor maart 2020. *Afbeelding 78*

Afbeelding 78 Kristel Vautmans, veeverzorgster van Limburgs Landschap, knuffelt een lam dat ze met de papfles heeft gevoed. (K. De Clercq, Fotoreportages tijdens stage bij Limburgs Landschap 2021)

Behalve het drijven over wegen en het hoeden zijn er ook nog andere aspecten die de omstaanders het gevoel geven een glimp van het landleven op te vangen. Twee citaten uit een onderzoeksrapport 'Leven zonder drukte' maken dat duidelijk voor het platteland in Nederland in het algemeen:

'Mensen die voor het eerst een boerenerf betreden, bemerken soms tot hun eigen verbazing dat zij een volkomen onbekend gebied zijn binnengegaan. Velen ervaren een dergelijk bezoek als een verrijking. Ook een wandeling, een fietstocht of gewoon genieten van open verten leiden tot positieve beelden, zoals diverse studies naar het 'groene welbevinden' aantonen. Het is de kunst bij stedelingen het openstaan voor het landelijke aan te boren. Die potentiële ontvankelijkheid biedt kansen voor publieke waarden van het platteland.' (van der Ziel 2006)

'Heersende beelden en waarden van het platteland zijn sterk verweven met het agrarische landschap. Verdwijnt de landbouw uit bepaalde regio's, bijvoorbeeld door een toenemende verstedelijking, dan verdwijnen daar ook de agrarische cultuurgronden. De Nederlandse consument zal echter de streekproducten gaan missen, terwijl streekgebondenheid van voedsel een steeds belangrijker kwaliteitskenmerk wordt gevonden.' (van der Ziel 2006)

Aan heerdgangen zijn zeer uiteenlopende vormen van beleving te koppelen. Op de eerste plaats zijn er de activiteiten die rechtstreeks verbonden zijn aan het herderen:

het drijven van de kudde, het selecteren van schapen om aan de kudde toe te voegen, de dagelijkse controle en eventuele verzorging van onder meer de hoeven, het trainen van een jonge hond, het jaarlijks scheren van de wol, het helpen bij het lammeren, het voeren op stal in de winter, het uitmesten van de stal of kortom: de stiel van de herder.

De lammertijd en het schaapscheren kunnen het thema zijn van een jaarlijks evenement zoals vzw Limburgs Landschap dat nu al doet in haar bezoekerscentrum in Hengelhof in Houthalen-Helchteren en waarop voor Covid-19 gemiddeld tweehonderd bezoekers afkwamen. *Afbeelding 79* (Gesprek met Patricia Willems, verantwoordelijke communicatie Limburgs Landschap 2021) (Limburgs Landschap 2021)

Afbeelding 79 De veeverzorgers van Limburgs Landschap demonstreren aan het publiek het scheren van een schaap tijdens het schaapscheerdersevenement op 16 mei 2021 in Hengelhof in Houthalen-Helchteren (K. De Clercq, Fotoreportage Limburgs Landschap stage 2021)

Vervolgens kan de heerdgang producten opleveren die passen binnen het kwaliteitskenmerk van streekgebonden voedsel en aanverwante producten. Haspengouws lamsvlees en wol kan hiertoe behoren. Het vlees kan rechtstreeks naar particulieren of restaurants gaan. Voor de afzetmarkt van de wol komen particulieren en modeontwerpers of kunstenaars die met een lokaal product willen uitpakken, in aanmerking. Voor het mest is vermoedelijk een afzetmarkt te vinden bij bioboeren of kleinschalige landbouwprojecten zoals de CSA's⁴³. Bij de slachting is er uiteindelijk ook nog het lamsvel dat eveneens na looiing en met een herkomstcertificaat op de markt kan komen.

Onrechtstreeks kan de heerdgang creatievelingen inspireren. Het draaien van een houten klos in lokaal gewonnen hout kan de basis zijn voor een stuk handgesponnen wol en als decoratiestuk doorgaan waardoor een herinnering aan de beleving van het spinnen mee naar huis genomen worden. *Afbeelding 80*

Afbeelding 80 Klos van een spinnenwiel met handgesponnen wollen garen als decoratief object (Vandyck en De Clercq, Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq 1996-2021)

Het vermarkten van deze en vele andere producten kan bijdragen aan de rentabiliteit van het schapenhouden. Door aan schapen en herders gerelateerde producten op de markt te brengen bekomt de koper een sterkere binding met de streek en een grotere beleving. Wil men daarin nog verder gaan dan kunnen de bestaande toeristische diensten bijkomende producten die in relatie staan tot het herderen of schapen, verkopen zodat alle leeftijdscategorieën en ruime interesses van de recreanten en toeristen binnen het bereik liggen. *Afbeelding 81* (Haba 2018)

Afbeelding 81 Educatief spel 'Al mijn schaapjes' van het kwaliteitspellenmerk Haba (Haba 2018)

⁴³ CSA staat voor Community Supported Agriculture.

De giftshops van de National Trust in Groot-Brittannië of dichterbij in het Fruitbelevingscentrum aan de stoomstroopfabriek in Borgloon kunnen voorbeeld zijn. Na het bezoeken van het centrum en het zien maken van de stroop is de verleiding tot aankoop in de giftshop aan de stoomstroopfabriek groot.

Afbeelding 82

Afbeelding 82 Giftshop van de National Trust in Engeland en cadeauwinkel van het Fruitbelevingscentrum in Borgloon (Vandyck en De Clercq, Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq 1996-2021)

Verblijft een kudde voor langere tijd in een gebied zoals een natuurgebied of in een afgerasterde weide dan is het zelfs mogelijk om een pop-up glamping⁴⁴ in te richten naar analogie met het overnachten in een wijnton of in de tranendreef in Heks. Afbeelding 24 Afbeelding 83. De kudde voor een tijd ongeherderd laten verblijven in een goed afgesloten weide laat toe dat de herder van een verlofperiode geniet en zijn taken tijdelijk door anderen laat overnemen. Het biedt ook mogelijkheden voor veterinaire controles of verkoop of toevoeging van dieren die eerst in de kudde kunnen integreren alvorens verder op pad te gaan. Doordat de kudde in die periode mogelijks 's nachts niet op stal gaat kunnen de gasten een zekere waakzaamheid aan de dag leggen en mee instaan voor een sociale controle.

Afbeelding 83 Overnachten in een oude wijnton bij 'Heirbaan 66' in Helshoven - Borgloon en overnachten in tenten tussen de schapen. (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021) (Visit Limburg 2021)

⁴⁴ Glamping is een samentrekking van glameur en camping. Het is een eerder luxueuzere vorm van kamperen waarbij de tent gereed staat bij aankomst en in de nabijheid van de tent bijkomende infrastructuur het comfort moet verzekeren tijdens het verblijf.

5.4 Een heerdgang om gemeenschappen te verbinden

In Zuid-Limburg, vooral in de voormalige dorpjes die nu deelgemeenten zijn van het grotere Heers en Borgloon is in gesprekken met bewoners voelbaar dat de mensen er elkaar nog kennen. Ze spreken ook nog duidelijk uit dat ze van een bepaalde deelgemeente zijn en neigen niet snel tot veralgemenen naar 'Ik ben van Heers of ik ben van Borgloon'. Het valt ook op dat er nog veel familiebanden zijn en weinig anonimiteit. Hoe meer naar het noorden, richting Hasselt hoe minder dit fenomeen zich voordoet. Alken en Wellen zijn gemeenten waarin de plattelandsvlucht vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw vanuit de stad Hasselt heeft doorgewerkt.

In Facebookgroepen is te merken dat nieuwe bewoners in die gemeenten zoeken naar een verbinding en het beste van de streek. Ze doen oproepen zoals: 'Wie in #gemeente# kan mijn garagepoort herstellen? Liever iemand van het eigen dorp dan van verder weg' of 'Is er hier een boer die nog vlees rechtstreeks aan particulieren verkoopt zoals vroeger? Ik zou zo graag nog eens een lekkere 'echte' biefstuk klaarmaken'. Bewoners doen beroep op het netwerk van hun woonomgeving via sociale media. De mond-aan-mond reclame lijkt het hier nog steeds goed te doen.

De krant 'Het Belang van Limburg' bericht over globaal, nationaal maar ook regionaal nieuws. In 2001 zag de uitgever Mediahuis kansen in berichtgeving over 'goed nieuws' en werd er wekelijks een bijlage toegevoegd genaamd 'De Goed Nieuws krant' waarin 'fait divers' een plaats vinden en op belangstelling van velen kunnen rekenen. Eenvoudige gebeurtenissen van dorpsgenoten verschijnen in dit krantje en zijn stof voor gesprekken met de bureu. Een voorbijkomende kudde schapen zou voldoende kunnen zijn voor een artikel in deze krantbijlage. (Mediahuis 2021)

In die drang naar een lokaal netwerk kan de herder een rol spelen. Terwijl hij zijn kudde hoedt op een graasplaats, des te meer als dat een publieke plaats is, zullen bewoners hem aanspreken en zal hij terug een 'dorpsfiguur' zijn van het dorp dat administratief al lang niet meer bestaat. Hij verplaatst zich van het ene voormalige dorp naar het volgende en zal net zoals de herder 'Make Missotten' (zie 4.2.4 a *Dubbelinterview met Gaby Missotten 1921 in Borgloon – Voort en haar zoon, Raymond Thijs 1943*) de bewoners langs zijn routes van Voort tot in Kuttekoven kende, de bewoners naast de routes tussen Borgloon en Hasselt leren kennen en ze met elkaar in verbinding brengen.

Door de herder te helpen bij zijn activiteiten in een groep die 'Vrienden van de herder' kan heten, hebben bewoners een middel om hun gemeenschap te versterken. Als daar de geschiedenis van de plek met enkele resterende erfgoedelementen of heerdgangroutes aan kunnen gekoppeld zijn dan hervitaliseert dat de eigenwaarde van de bewoners in een plattelandsgemeente in de schaduw van het 'grote' nieuws uit de steden. Hun ware erfgoed zit in hun gemeenschap, hun gebouwd erfgoed en het landschap met haar landschapsgebruiken waarin zij wonen. Onroerend, levend en immaterieel erfgoed en zelfs genealogie kunnen hier niet los gezien worden van elkaar.

5.5 Een heerdgang als katalysator voor lokaal ondernemen

Toen grote werkgevers de regio, het land of zelfs Europa verlieten groeide de aandacht voor het lokaal ondernemen. Binnen de landbouw, de natuur en het groen in het algemeen, de horeca en het toerisme deden begrippen zoals 'Kortweg Natuur', 'Korte keten', 'CSA's', 'Samentuinen', 'Sociale economie' en 'Spin offs' hun intrede. Jonge ondernemers of heroriënterende werkzoekenden durven het weer aan om een innovatief concept van kleinschalige landbouw of tuinbouw op te starten met een lokale afzetmarkt en zij hoeven daarvoor niet eens van boerenafkomst te zijn. De voordelen om niet meer te moeten pendelen naar een werkgever en te werken nabij de woonst spelen mee in die keuzes. Het buitenwerk is een surplus. (Kriekels 2021) (Meuwis 2019).

Restaurants en horeca spelen in op de aanwezigheid van erfgoed en in het beste geval kunnen ze zich er zelfs in vestigen zoals dat het geval is in de stoomstroopfabriek van Borgloon. In hun menu's en op hun websites spelen zij graag in op het beste van de streek. Een passend voorbeeld hiervan net buiten het studiegebied is het domein Marsnil die als volgt hun gasten informeren en charmeren op hun website:

'Vele van onze vrienden, verwanten en gasten zullen al gehoord hebben van de etymologie van onze naam, Vanmarsenille/Marsnil.

Mars= moeras, il = eiland

Een eiland in het moeras. Dit eilandje is ons dan ook enorm dierbaar en dit proberen we in heel ons doen en laten uit te dragen. In dit geval is het ook tijd geworden om het woord bij de daad te voegen en om jullie wat meer te vertellen over de plek die ons zo begeistert.

Het Marsnilveld – waar onze wijngaard zich ook op bevindt – kan men al terugvinden in kaarten van de 17e eeuw en is even oud als de naam die er mee verbonden is, die voor zover wij weten minstens teruggaat tot de 13e eeuw. Misschien is dit enkel toevallig, maar de symboliek van onze naam valt alleszins niet te ontkennen. Waar onze naam zijn herkomst vindt in deze plaatsbeschrijving en een teken is van de historische strijd van mensen om van een onherbergzame natuur een thuis te maken, is dit vandaag ook een passende beschrijving geworden voor wat wij in deze maatschappij en voor vele mensen (willen) betekenen: een eiland waar men tot rust kan komen en kan bezinnen te midden van een moerassige wereld.

We zouden onszelf echter niet zijn moesten we enkel de rol van een spreekwoordelijke pauze-knop vervullen voor onze gasten. We willen hen ook bijkomende kracht en moed geven om de gevaren van het moeras te trotseren en haar te cultiveren.

Dit proberen we op verschillende manieren over te brengen, maar vooral in de hechte samenwerking met onze uitgebreide familie – in de brede zin – en door telkens weer op zoek te gaan naar betere manieren om ons te verbinden met onze Haspengouwse bodem. Dit kan men zien in onze natuurlijke en arbeidsintensieve wijnbouw, de aanleg van ons voedselbos en in ons restaurant waar we overwegend werken met lokale producten.' (Familie Van Marsnille 2021)

Terwijl de toerist de plaatselijke horeca opzoekt refereert de horeca op haar beurt terug naar het toerisme. Zo gebeurt dat onder andere door de bistro 'Smaakfabriek' die gevestigd is in een vleugel van de voormalige stoomstroopfabriek in Borgloon *Afbeelding 84*. Dit industrieel erfgoed won in 2007 de Vlaamse monumentenprijs. De brasserie is het gevolg van restauratieprojecten en herbestemmingsprojecten die na de overwinning gestaag op touw werden gezet. *Afbeelding 85* (Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie 2006) (Het Belang van Limburg 2010) (Oosters 2021)

De Smaakfabriek is een bistro, deze is onderdeel van de gerestaureerde Stroopfabriek met het Fruitbelevingscentrum en het toeristisch onthaal van Borgloon, voor bezoeken aan het museum neemt u contact op met <https://www.stroopfabriek.be/>

Afbeelding 84 Fragment van de website van bistro 'Smaakfabriek' in Borgloon waaruit verwijzing van horeca naar toerisme blijkt (Oosters 2021)

Afbeelding 85 Bistro Smaakfabriek ter hoogte van de luifel, gevestigd in het gerestaureerde deel van de stoomstroofabriek in Borgloon (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

Bij horeca, vermarkten van producten en het herderen zelf stopt het lokaal ondernemen niet. Schapenwandelmroutes uitstippelen vraagt inzicht van de herder in samenwerking met Toerisme Limburg. Als een route voor wandelaars wordt uitgestippeld zoals 'De kudde op het spoor'⁴⁵ waarbij mensen delen van de route van de kudde lopen en ze onderweg kunnen tegenkomen, dan vraagt dat bewegwijzering ter plaatse. Logo's ontwerpen, bewegwijzeringsplaatjes maken, plaatsen en zuiver houden, banken plaatsen, die banken met plaatselijke gewonnen materiaal maken, bijkomende brugjes over beken construeren en zo meer zijn allemaal taken én jobs die in het vooruitzicht staan ten gevolge van dit heerdgang project. Kortom: een herder en zijn kudde kan een hele machine in beweging zetten. Tot en met de poetsfirma die instaat voor het afstoffen van vitrinekasten met daarin de klossen met wol in de shop van een toeristische dienst, kan er een link gelegd worden met de heerdgang. Het verdienmodel dat daarachter zit waarbij de winsten rechtstreeks naar het behoud van landschap, erfgoed en natuur terugvloeien leverde voor Ignace Schops de 'Nobelprijs van de natuur' op. Hij beweert dat een op de tien Limburgers in de regio van het Nationaal Park Hoge Kempen rechtstreeks of onrechtstreeks zijn loon bekamt via dat Nationaal Park. Het goede voorbeeld is niet steeds ver weg te zoeken. Aanvullende inspiratie is er te over bij de National Trust zoals in Carding Mill Valley and the Long Mynd (Nationaal Park Hoge Kempen 2021) (National Trust 2021) (Toerisme Vlaanderen, Agentschap Onroerend Erfgoed 2014)

⁴⁵ 'De kudde op het spoor' is een suggestie voor een naamgeving van de routes, afkomstig van de auteur van deze thesis. De kudde laat een spoor achter in de vorm van verspreiding van de biodiversiteit dat na enkele jaren aantoonbaar zal zijn door inventarisatie van soorten op en langs de route. Het sluit ook aan bij het eerdere project rond erfgoedontsluiting in Haspengouw, genaamd 'Kastanje' van de Provincie Limburg. Hierbij deden ook twee routes namelijk het fruitspoor en de Romeinse weg dienst als aanknopingspunt voor erfgoedontsluiting.

5.6 Een heerdgang om Sustainable Development Goals te bereiken

Om aan duurzaamheid te werken hanteren we in Vlaanderen momenteel en dit tot zeker 2030 het systeem van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen of Sustainable Development Goals, afgekort tot SDG's. Vlaanderen engageerde zich samen met de andere Verenigde Naties om aan deze doelstellingen te werken tegen 2030. Voor sommige doelstellingen werd 2020 vooropgesteld. Duurzaamheid dient men te begrijpen als een werkwoord. De SDG's, met kleuren en pictogrammen voorgesteld op websites en in publicaties, maken het visueel duidelijk.

Voor elke doelstelling zijn er subdoelstellingen of targets en ambities uitgeschreven, 169 in totaal.

Een heerdgang kan aan zeker negen van die SDG's rechtstreeks of onrechtstreeks bijdragen. De ingekleurde pictogrammen op *Afbeelding 86* geven deze doelstellingen weer. Hierna volgen per SDG de subdoelstellingen en ambities waaraan een heerdgang kan bijdragen en een toelichting over hoe dat in zijn werk kan gaan. (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Afbeelding 86 Negen SDG's waaraan met een heerdgang kan gewerkt worden, in kleur weergegeven op het overzicht van alle SDG's (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

5.6.1 SDG 2 Geen honger

SDG 2 luidt:

'Beëindig honger, bereik voedselzekerheid en verbeterde voeding en promoot duurzame landbouw' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling zijn de volgende subdoelstellingen en ambities relevant voor de nieuwe heerdgang:

'2.3 Tegen 2030 de landbouwproductiviteit en de inkomens verdubbelen voor kleinschalige voedselproducenten, in het bijzonder vrouwen, inheemse bevolkingen, familieboeren, veefokkers en vissers, onder meer door een veilige en gelijke toegang tot land, andere productieve hulpbronnen en inputs, kennis, financiële diensten, markten en opportuniteiten die toegevoegde waarde bieden en ook buiten de landbouw tewerkstelling genereren.'

'2.4 Tegen 2030 duurzame voedselproductiesystemen garanderen en veerkrachtige landbouwpraktijken implementeren die de productiviteit en de productie kunnen verhogen, die helpen bij het in stand houden van ecosystemen, die de aanpassingscapaciteit verhogen in de strijd tegen klimaatverandering, extreme weersomstandigheden, droogte, overstromingen en andere rampen en die op een progressieve manier de kwaliteit van het land en de bodem verbeteren.'

'2.5 Tegen 2020 de genetische diversiteit in stand houden van zaden, cultuurgewassen en gefokte en gedomesticeerde dieren en hun in het wild levende verwanten, ook aan de hand van zaad- en plantenbanken die op een degelijke manier beheerd en gediversifieerd worden op nationaal, regionaal en internationaal niveau; en de toegang bevorderen tot het eerlijk en billijk delen van voordelen afkomstig van het gebruik van genetische hulpbronnen en daaraan gekoppelde traditionele kennis, zoals internationaal overeengekomen.' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Met heerdgangen kan op uiteenlopende manieren aan deze subdoelstellingen gewerkt worden.

Zowel verkoop van vlees als van melkproducten hoort tot de mogelijkheden. Meerdere schapenhouders verkopen nu hun schapen maar staan vaak niet zelf in voor de verkoop van het vlees. Kaasmakerij Catharinadal in Hamont-Achel heeft een tiental schapenkazen in het assortiment op basis van de melk afkomstig van de Stalse Schans in Beringen. De Tongerse kaasspeciaalzaak ROK4 by Konings verkoopt naast de kazen van Catharinadal vooral Zwitserse kazen omdat de rauwmelkse⁴⁶ kazen daar de langste traditie kennen. Als er kaasmakers nieuwe goede Limburgse rauwmelkse schapenkazen ontwikkelen passen die in het assortiment van de betere kaaswinkels. (Gesprek met medewerkster van kaaswinkel ROK4 in Tongeren 2021) (Catharinadal 2021)

Heerdgangen voor begrazing van bermen, natuurgebieden en gazons omgevormd tot graslanden kunnen ecosystemen herstellen. Grasbuffers zijn van belang voor de erosiebestrijding in Zuid-Limburg. (Van Gossum 2012)

Door te kiezen voor lokale schapenrassen zoals de Mergellander of beschermende honden zoals de Mechelse scheper is er een toekomst voor het levend erfgoed. (Steunpunt Levend Erfgoed 2012)

5.6.2 SDG 3 Goede gezondheid en welzijn

SDG 3 luidt:

'Verzeker een goede gezondheid en promoot welvaart voor alle leeftijden' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling is de volgende subdoelstelling relevant voor de nieuwe heerdgang:

'3.6 Tegen 2020 het aantal doden en gewonden in het verkeer wereldwijd halveren' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

⁴⁶ Slechts 23 procent van de kazen die in België worden geproduceerd zijn rauwmelkse kazen. De meeste anderen zijn gepasteuriseerd. Kaasspeciaalzaken geven de voorkeur aan rauwmelkse kazen. (Gesprek met medewerkster van kaaswinkel ROK4 in Tongeren 2021)

Een heerdgang op straat vertraagt het verkeer. Een vertraging van het verkeer heeft tot gevolg dat er minder ongelukken gebeuren en als er nog ongelukken gebeuren zijn de verwondingen minder ernstig.

Afbeelding 87 (Zullaert 1993) (Van den Berghe en Pelssers 2020)

Afbeelding 87 Het verkeer ligt stil als schapen in Nederland een gemeente doorkruisen (Inter Visual Studios 2019)

De herder of de veiligheidsdiensten die hem bijstaan zal evenwel moeten aanmanen tot volledige stilstand bij het oversteken van drukke kruispunten omdat de honden meestal geen oog hebben voor verkeer op het moment dat zij aan het werken zijn en dan omwille van een weglappend schaap zelfs bereid zijn onder auto's door te lopen. (Romers 2021)

Kuddes zouden een gemeente kunnen doorkruisen met de bedoeling het gemotoriseerd verkeer te ontmoedigen of alleszins te vertragen ten einde het aantal ongelukken voor dat moment te verlagen. Het zal evenwel een mentaliteitswijziging bij automobilisten vereisen. Het kan ook niet met elke kudde maar die inschatting kan de herder wel maken.

Door achter een kudde te moeten blijven loopt een automobilist vertraging op. Als automobilisten dit regelmatig ondervinden en zij leggen slechts een korte afstand af, dan zal hun tijdswinst bij hun keuze van hun vervoersmiddel zo gering zijn dat zij een volgende korte verplaatsing misschien liever te voet of per fiets doen waardoor de heerdgang onrechtstreeks leidt tot het toepassen van het STOP-principe.⁴⁷ (Duurzame Mobiliteit 2012)

5.6.3 SDG 4 Kwaliteitsonderwijs

SDG 4 luidt:

'Verzekert gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs en bevordert levenslang leren voor iedereen' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling is de volgende subdoelstelling relevant voor de nieuwe heerdgang:

'4.7 Er tegen 2030 voor zorgen dat alle leerlingen kennis en vaardigheden verwerven die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen, onder andere via vorming omtrent duurzame ontwikkeling en duurzame levenswijzen, mensenrechten, gendergelijkheid, de bevordering van een cultuur van vrede en geweldloosheid, wereldburgerschap en de waardering van culturele diversiteit en van de bijdrage van de cultuur tot de duurzame ontwikkeling.' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Heerdgangen en alle vormen van ontwikkeling in de kantlijn alsook een consistent verhaal dat alle betrokken organisaties kunnen brengen, kunnen de kennis over duurzame ontwikkeling in de regio verbeteren voor leerlingen, studenten en cursisten.⁴⁸

⁴⁷ Het STOP-principe staat voor een rangorde van vervoerswijzen van meest wenselijk naar minst wenselijk: stappers-trappers-openbaar vervoer- personenwagens. (Duurzame Mobiliteit 2012)

⁴⁸ Er rijzen twijfels over de juistheid van de leerpiramide van Edgar Dale uit 1946 en of het lerend effect volgens die piramide nog wel correct is. Toch wordt nog vooral aangenomen in pedagogische middelen dat ervaring opdoen in de nabijheid invloed heeft op de waarnemers. (Bolhuis 2004)

5.6.4 SDG 8 Eerlijk werk en economische groei

SDG 8 luidt:

'Bevorder aanhoudende, inclusieve en duurzame economische groei, volledige en productieve tewerkstelling en waardig werk voor iedereen' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling zijn de volgende subdoelstellingen en ambities relevant voor de nieuwe heerdgang:

'8.3 Bevorderen van op ontwikkeling toegespitste beleidslijnen die productieve activiteiten ondersteunen, alsook de creatie van waardige jobs, ondernemerschap, creativiteit en innovatie, en de formalisering en de groei aanmoedigen van micro-, kleine en middelgrote ondernemingen, ook via toegang tot financiële diensten.'

'8.4 Tegen 2030 geleidelijk aan de wereldwijde efficiëntie, productie en consumptie van hulpbronnen verbeteren en streven naar de ontkoppeling van economische groei en achteruitgang van het milieu, volgens het 10-jarig Programmakader voor Duurzame Consumptie en Productie, waarbij de ontwikkelde landen de leiding nemen.'

'8.9 Tegen 2030 beleidslijnen uitwerken en implementeren ter ondersteuning van het duurzaam toerisme dat jobs creëert en plaatselijke cultuur en producten bevordert.' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Het volledige voorstel van de herintroductie van een heerdgang met alle randactiviteiten zoals beschreven onder *5.5 Een heerdgang als katalysator voor lokaal ondernemen* beantwoordt aan deze doelstellingen.

5.6.5 SDG 11 Duurzame steden en gemeenschappen

SDG 11 luidt:

'Maak steden en menselijke nederzettingen inclusief, veilig, veerkrachtig en duurzaam' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling zijn de volgende subdoelstellingen en ambities relevant voor de nieuwe heerdgang:

'11.3 Tegen 2030 inclusieve en duurzame stadsontwikkeling en capaciteit opbouwen voor participatieve, geïntegreerde en duurzame planning en beheer van menselijke nederzettingen in alle landen.'

'11.4 De inspanningen verhogen om het culturele en natuurlijke erfgoed van de wereld te beschermen en veilig te stellen'

'11.7 Tegen 2030 universele toegang voorzien tot veilige, inclusieve en toegankelijke, groene en openbare ruimtes, in het bijzonder voor vrouwen en kinderen, ouderen en personen met een handicap.'

'11.a Positieve economische, sociale en ecologische verbanden ondersteunen tussen stedelijke, voorstedelijke en landelijke gebieden door de nationale en regionale ontwikkelingsplanning te versterken.' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Een heerdgang is bij uitstek geschikt om het culturele en natuurlijke erfgoed van Haspengouw te beschermen. Bewoners kunnen meehelpen bij de doortocht van een kudde en de werkzaamheden van de herder ondersteunen en ervaren. Dat bewoners die inspanning zullen leveren is in verband te brengen met het feit dat zoveel bewoners in zekere mate een persoonlijk voordeel hebben bij de aanwezigheid van de heerdgang in het landschap rondom hen. Al meewandelend met de herder kunnen bewoners groengebieden bezoeken waartoe zij voordien geen toegang hadden en die groene omgeving ervaren als openbaar groen. Het openbaar groen neemt dus niet toe in oppervlakte als een bezit van de gemeente maar de groenbeleving neemt toe in kwaliteit. Door de situering van het studiegebied staan landelijke gemeenten via de heerdgang in verbinding met elkaar en met de stad en is er meer interactie mogelijk. De stedeling krijgt door de heerdgang terug voeling met de landbouw en het platteland in het algemeen. De kudde is zelf het ecologisch verband tussen stad, stadsrand en platteland.

5.6.6 SDG 12 Verantwoorde consumptie en productie

SDG 12 luidt:

'Verzeker duurzame consumptie- en productiepatronen' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling zijn de volgende subdoelstellingen en ambities relevant voor de nieuwe heerdgang:

'12.8 Tegen 2030 garanderen dat mensen overal beschikken over relevante informatie over en zich bewust zijn van duurzame ontwikkeling en levensstijlen die in harmonie zijn met de natuur'

'12.b Ontwikkelen en implementeren van instrumenten om de impact te monitoren van duurzame ontwikkeling op duurzaam toerisme dat werkgelegenheid creëert en de plaatselijke cultuur en producten promoot' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Lamsvlees dat in Vlaanderen te koop is in de grote supermarkten is bijna steeds ingevoerd uit Nieuw-Zeeland, Engeland en Ierland. Hoe de slachting gebeurt, ritueel of niet, verdoofd of niet is niet altijd duidelijk van het etiket af te lezen en heeft in het verleden nogal voor wat ophef gezorgd. De bezorgdheid om dierenwelzijn enerzijds en de om geloofsredenen grote vraag naar halal vlees anderzijds vereisen in beide gevallen correcte informatieverstrekking. Elk initiatief rond de verkoop van Limburgs lamsvlees of schapenvlees zal hier een inspanning voor dienen te doen. (Vilt 2010).

In welke mate ook de heerdgang invloed zal hebben op het toerisme, steeds zal gemonitord moeten worden hoe de lokale gemeenschap er tegenover staat om dit toerisme duurzaam te laten voortbestaan. Voor elk nieuw product is een voorafgaand marktonderzoek nodig om zekerheid te verkrijgen over een afzetmarkt. Een recente studie, uitgevoerd door het Vlaams Instituut voor Technologisch Onderzoek, afgekort VITO en Universiteit Hasselt in opdracht van het Agentschap Onroerend Erfgoed leidde tot het rapport 'De betalingsbereidheid van de Vlaming voor het behoud van bouwkundig en landschappelijk erfgoed'. In dat onderzoek werd geen enkel gebied onderzocht dat zo groot is als het voor dit rapport gekozen studiegebied en het onderzoek spitst zich toe op het bouwkundig en landschappelijk erfgoed. Hieruit valt niet op te maken of diegene die een heerdgang-gerelateerd product koopt bereid is om een meerprijs te betalen als daarmee het erfgoed in zijn geheel kan behouden blijven. Een voorbeeld ter illustratie: In de Zweedse keten Ikea is een lamsvel verkrijgbaar voor een prijs van 30 euro. De Limburgse schapenhouders waarmee werd gesproken beweren allen dat ze bijna niets meer krijgen voor een schapenvel en dat het soms zelfs voor slachtafval moet doorgaan. Uiteraard is een heel proces nodig om een schapenvel verkoopbaar te maken. De loonkosten liggen in Vlaanderen hoger dan in de landen waar Ikea de lamsvellen laat bewerken. Ikea vermeldt de herkomst van de schapenvellen niet op de website en verstrekt hierover ook geen informatie in de winkel. De vraag is of een toerist of recreant of bewoner van de streek zelf, bereid is om een meerprijs te betalen voor een lamsvel waarvan hij de herkomst kent, waarvan hij weet dat het de lokale economie ondersteunt, en dat volgens de in Vlaanderen geldende milieunormen is gelooid? Is de herinnering aan een verblijf of ervaring voldoende om tot aankoop van een duurder, doch evenwel uniek⁴⁹ lokaal product over te gaan? (Liekens, et al. 2020) (Ikea 2021)

⁴⁹ Elk schapenvel is uniek en door de verschillende rassen die gehouden kunnen worden in de regio zal er een duidelijk verschil zijn met de vier types schapenvellen die in nagenoeg elke Ikea winkel worden verkocht. In Ikea is het voor de prijszetting belangrijk dat de schapenvellen bijna identiek zijn qua afmetingen, kwaliteit en kleuren. (Ikea 2021)

5.6.7 SDG 13 Klimaatactie

SDG 13 luidt:

'Neem dringend actie om de klimaatverandering en haar impact te bestrijden' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling is de volgende subdoelstelling relevant voor de nieuwe heerdgang:

'13.3 De opvoeding, bewustwording en de menselijke en institutionele capaciteit verbeteren met betrekking tot mitigatie, adaptatie, impactvermindering en vroegtijdige waarschuwing inzake klimaatverandering' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

De aandacht voor de 'Korte Keten' producten waarbij de boer zijn producten rechtstreeks aan de lokale bevolking of eventuele toeristen verkoopt, neemt toe. De fruitboeren van Zuid-Limburg spelen handig in op de vele toeristen in de bloesemtijd of het toeristische seizoen. Automaten met een aanbod van verse aardbeien, zakjes met appels en peren en flessen appelsap zijn her en der langs het fietsroutenetwerk te vinden. Boerderijen met een eigen boerderijwinkel nemen toe en professionaliseren om te voldoen aan de hygiënewetgeving. Er lijkt een groeiend cliënteel te zijn voor duurzaam geproduceerd voedsel. Als dit voedsel ook nog afkomstig is van de bio-landbouw dan is de impact op het milieu kleiner dan bij traditionele landbouw. Door via projecten zoals CSA's of voedselteams meerdere logistieke stappen over te slaan behoudt de boer het contact met de klant, de klant heeft een band met de boer en begrijpt beter welke inspanningen de boer moet leveren om zijn producten te kunnen leveren. De klant wordt zich doordat hij dicht bij de boer- en tuinderactiviteiten staat weer meer bewust van ondermeer seizoensgroenten en -seizoensfruit en zal eventueel zijn aankoopgedrag daar op afstemmen. Groenten kweken volgens de seizoenen, lamsvlees verkopen in de gepaste seizoenen, schapenvlees in de overige seizoenen, het verminderd aantal transporten en de vermindering van verpakking, het kan allemaal, al zij het gering, bijdragen aan de klimaatactie. (Bioforum 2021) (Lerouge 2018) (De Meyer 2019) (Boussemaere 2018)

5.6.8 SDG 15 Leven op het land

SDG 15 luidt:

'Bescherm, herstel en bevorder het duurzaam gebruik van ecosystemen, beheer bossen duurzaam, bestrijd woestijnvorming en landdegradatie en draai het terug en roep het verlies aan biodiversiteit een halt toe.' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling zijn de volgende subdoelstellingen en ambities relevant voor de nieuwe heerdgang:

'15.1 Tegen 2020 het behoud, herstel en het duurzaam gebruik van terrestrische en inlandse zoetwaterecosystemen en hun diensten waarborgen, in het bijzonder bossen, moeraslandschappen, bergen en droge gebieden, in lijn met de verplichtingen van de internationale overeenkomsten.'

'15.5 Dringende en doortastende actie ondernemen om de aftakeling in te perken van natuurlijke leefgebieden, het verlies van biodiversiteit een halt toe te roepen en, tegen 2020, de met uitsterven bedreigde soorten te beschermen en hun uitsterven te voorkomen'

'15.9 Tegen 2020 ecosysteem- en biodiversiteitswaarden integreren in nationale en plaatselijke planning, ontwikkelingsprocessen, strategieën en plannen inzake armoedebestrijding.'

15.a Financiële hulpbronnen mobiliseren en aanzienlijk verhogen vanuit allerlei bronnen om de biodiversiteit en de ecosystemen te vrijwaren en op duurzame wijze te gebruiken.' (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

De idee om heerdgangen te herintroduceren is gekomen vanuit de intentie om maximaal in te zetten op natuurbehoud. Heerdgangen zijn volgens meerdere gespecialiseerde ecologen en landschapsdeskundigen een must om deze doelstellingen voor de graslanden in Haspengouw te bereiken, en ook al bevinden we ons inmiddels een jaar verder dan het vooropgestelde 2020, deze doelstelling vraagt blijvende inzet. (Berten, et al. 2011)

5.6.9 SDG 17 Partnerschap om doelstellingen te bereiken

SDG 17 luidt:

‘Versterk de implementatiemiddelen en revitaliseer het wereldwijd partnerschap voor duurzame ontwikkeling.’ (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Van deze doelstelling zijn de volgende subdoelstellingen en ambities relevant voor de nieuwe heerdgang:

‘17.4 Beleidscoherentie voor duurzame ontwikkeling versterken.

17.16 Het Globaal Partnerschap voor duurzame ontwikkeling versterken, aangevuld door partnerschappen met meerdere belanghebbenden (multi-stakeholderpartnerschappen) en kennis, expertise, technologie en financiële hulpmiddelen mobiliseren en delen met het oog op het bereiken van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen in alle landen, in het bijzonder in de ontwikkelingslanden.

(Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

Geherderde kuddes hebben erfgoedwaarde, ecologische waarde, toeristische waarde en alleen al door die laatste waarde maar meer nog door de ‘all-in-one’-combinatie ook een economische waarde. Dit wist Ignace Schops al eerder te bewijzen. (Nationaal Park Hoge Kempen 2021)

Dat model van Ignace Schops kon maar lukken door de handen in elkaar te slaan. Als de verschillende belanghebbende sectoren tegelijk de vraag voor een heerdgang stellen heeft ‘de herder met zijn kudde’ een katalyserend effect en leidt het tot coherentie tussen de betreffende beleidsdomeinen, of in landbouwtermen gezegd: misschien trekken ze zo aan hetzelfde zeel. (Van den Berghe en Pelssers 2020) (Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling 2016)

5.7 SWOT-analyse voor een hedendaagse heerdgang

Een SWOT-analyse laat toe om een gedachtengang overzichtelijk te structureren in sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen. Voor de SWOT-analyse van een nieuwe heerdgang wordt dezelfde opbouw als in hoofdstuk 5 gehanteerd. Bij elk deel volgt een weergave in deze vier kaders:

5.7.1 Een heerdgang als middel voor biodiversiteitsbehoud en -uitbreiding

a. Natuur- en landschapsbeheer

Doordat natuurbehoud, biodiversiteitsbehoud en landschapsbeheer in de beleidsagenda staan bestaat er financiële overheidsondersteuning voor begrazingsprojecten en oude schapenrassen

De kuddegrootte bepaalt de graascapaciteit. Als een herder een graasproject aanneemt en het is een groeizaam jaar, dan kan het zijn dat zijn kudde ontoereikend is en in een droog jaar kan er voedselschaarste zijn. Hiervoor zal begrip nodig zijn van de opdrachtgevers want een herder kan niet zijn kudde in korte tijd zodanig uitbreiden of inkrimpen dat zij aan de exacte behoefte kan voldoen.

Voor opdrachtgevers zoals gemeentes en KMO-zones kan een groter aanbod van mogelijkheden voor begrazing reden zijn om begrazingsprojecten nieuw leven in te blazen.

Momenteel bestaan er nog geen subsidies voor geherderde begrazing, wel voor gewone begrazingsprojecten.

5.7.2 Een heerdgang in een landschapspark

a. Ecologie en landschap

De lopende projecten zijn, indien goed gecoördineerd, succesvol voor ecologische en landschappelijke doeleinden.

Als de projecten succesvol zijn kan het gebeuren dat de kuddes niet meer exclusief voor natuurgebieden, maar ook voor andere spelers op het terrein ingezet worden. Misschien zijn er dan te weinig schapen om gebiedsdekkend te kunnen werken.

Natuur vindt via de nieuwe heerdgang een weg naar de publieke ruimte. Zonder aankoop van bijkomende percelen is er toch een uitbreiding van 'natuur' mogelijk.

Zelfs indien het aantal schapen in evenwicht is ten opzichte van vraag en aanbod, dan kan er een tekort zijn aan herders en bepaalde rassen.

b. Erfgoed

Een nieuwe heerdgang past goed binnen het erfgoedontsluitingsproject 'Erfgoed in de kijker'

Doordat vanuit diverse sectoren interesse is voor een nieuwe heerdgang hoeft de erfgoedsector dit project niet alleen te trekken.

Doordat de heerdgang in het hele studiegebied heeft plaatsgevonden zijn er overal verwijzingen naar die historische heerdgang te vinden.

Er is nog onderzoek nodig om het erfgoed dat nog rest van de heerdgangen in kaart te brengen.

Er moet een visie worden uitgewerkt met betrekking tot erfgoed net zoals de natuursector dat al heeft gedaan.

In de duiding van het erfgoed zitten kansen voor een goed begrip van de heerdgang alsook de beleving van het erfgoed zelf. Voor zij die iets minder geneigd zijn met de schapen zelf te maken te krijgen zijn er mogelijkheden zoals workshops rond het viltten van wol, het natuurlijk verven met kruiden of een tentoonstelling van werken van hedendaagse kunstenaars die schapen als thema hanteren. Op die manier kunnen veel vormen van erfgoedontsluiting toegepast worden.

Nog niet herbestemd onroerend erfgoed kan (tijdelijk) herbestemd worden in het kader van de nieuwe heerdgang.

Er zijn aanvullende budgetten en intenties nodig om de erfgoedwaarden van heerdgangen te duiden zodat de overige waarden niet de overhand nemen en de erfgoedsector hier zijn kans mist. De nadruk vanuit onroerend erfgoed lag lang bij het gebouwd erfgoed. Landschappen kregen maar recent de aandacht die ze verdienen.

c. Logistiek

Er is geen omheining nodig bij geherderde begrazing.

Er is geen concurrentie van andere diersoorten die grazen op bermen. Er is met andere woorden genoeg potentieel begraasbaar terrein.

Het huidige landschap is niet meer aangepast aan de heerdgang. Niet overal zijn er nog hagen of afsluitingen rondom tuinen, akkers of weilanden die verhinderen dat de kudde tijdens het trekken over de straten zich op die plaatsen begeeft.

Moeilijke begraasbare stukken voor ander vee of moeilijk bewerkbare stukken kunnen wel begraasd worden met schapen.

Fysieke barrières in het landschap, zoals wegen, spoorlijnen en bebouwing kunnen de heerdgang bemoeilijken of op sommige plaatsen zelfs onmogelijk maken.

5.7.3 Een heerdgang als beleving

a. Innovatie en kunst

Toerisme Limburg groeit en is steeds op zoek naar een nieuw en verrassend aanbod. De nieuwe heerdgang is niet alleen beleving voor de toerist maar ook voor de bewoners. Er is een publiek dat openstaat voor nieuwe ideeën.

Beleving moet goed aangepakt worden om duurzaam te zijn, voldoende ondersteuning te krijgen en voldoende aantrekkelijk te zijn.

Kunst kan in relatie staan met de heerdgang. De mogelijkheden zijn eindeloos. Voor een stad zoals Hasselt die ervaring heeft met de Elephant Parade⁵⁰ zou een gelijkaardige openlucht tentoonstelling met beschilderde beelden van schapen een mogelijkheid zijn. Een beeldengroep van een kudde met herder zoals er in Lier een staat is eveneens mogelijk en tegelijk een interessante manier om het erfgoed te duiden. *Afbeelding 88*

Als een heerdgang lokaal te veel toerisme genereert kan dit de draagkracht van het dorp of een bewonersgroep overschrijden.

Afbeelding 89

Afbeelding 88 Beeldengroep in Lier (Vandyck en De Clercq, Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq 1996-2021)

Afbeelding 89 Protest tegen de kunstinstallaties in het landschap (K. De Clercq, Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt 2021)

b. (Lokale) Economie

Onrechtstreeks is de heerdgang aanleiding voor diverse economische ontwikkelingen in het studiegebied.

Er is creativiteit en ondernemingszin nodig om de lokale economie te ontwikkelen.

Het decor – landschap, erfgoed, natuur- is aanwezig en hoeft dus niet kunstmatig gecreëerd te worden. Het *Limburg-gevoel* zorgt voor een bereidheid van de lokale bevolking om in lokale projecten te stappen en te ondersteunen.

Een slechte georganiseerde heerdgang kan nadelig zijn voor het draagvlak en de lokale ontwikkeling.

⁵⁰ The Elephant Parade is een reizende tentoonstelling van beschilderde beelden van olifanten die de aandacht moeten vestigen op de bescherming van deze diersoort. (Elephant Parade 2021)

5.7.4 Een heerdgang om gemeenschappen te verbinden

a. Sociaal draagvlak

Van alle vee zijn schapen wellicht de meest 'aajibare' waardoor ze op veel sympathie van omstaanders kunnen rekenen.

De verplaatsing met een kudde door drukke centra vraagt ondersteuning van de veiligheidsdiensten. De coördinatie, timing, planning is niet strikt en ruim op voorhand te bepalen maar afhankelijk van de weersomstandigheden en de groei van de begraasbare zones.

Door de zichtbare aanwezigheid van de herder in het straatbeeld is er een grotere verbondenheid met de herder en zijn kudde. Door de 'trots op wat van bij ons is', is er een positieve houding ten aanzien van lokale projecten.

De publieke opinie met betrekking tot de voorbijkomende heerdgang is onvoldoende gekend en dient nog grondiger onderzocht te worden alvorens deze heerdgang te starten. Ook als de heerdgang er is dient de bevolking regelmatig bevestigd te worden om weerstand te voorspellen en samen met de bewoners naar oplossingen te zoeken.

5.7.5 Een heerdgang als katalysator voor lokaal ondernemen

a. Landbouw

Bij rationaal bedrijfsbeheer kan schapenhouderij winstgevend zijn

Tot het economisch model op punt staat zullen subsidies belangrijk zijn.

Doordat kuddes eigendom kunnen zijn van een organisatie hoeft de herder – eventueel in de beginfase - niet zelf de investering voor de aankoop van de schapen te doen en kan hij toch het beroep uitoefenen dat hem ligt. De boerenstiel zit nog bij velen 'in het bloed' waardoor de kansen voor ontwikkeling van lokale economie zullen gegrepen worden.

In de startfase van de heerdgang zullen waarschijnlijk subsidies nodig zijn. In die periode moet men actief zoeken naar manieren om zelfbedruipend te zijn zodat een voortbestaan zonder subsidies mogelijk is. Daar zit ook een bedreiging want de verleiding om te teren op subsidies is reëel en men meent al te gemakkelijk ze een verworven recht zijn.

b. Landbouwkennis

Er bestaan geslaagde voorbeeldprojecten die kunnen dienen als voorbeeld voor de uitwerking van een nieuw project. Kennis wordt graag gedeeld.

Door een te romantisch beeld van het herderen zijn er projecten die sterk starten maar snel weer eindigen, hetgeen een negatief beeld kan geven over moderne herders.

Er is ondersteuning om de kennis door te geven en verder te ontwikkelen, mede door de vraag naar biolandbouw.

De landbouwsector is nog zoekende naar geschikte manieren om met de klimaatswijzigingen om te gaan.

a. Landbouwterreinen

Er zijn zeer veel potentieel begraasbare terreinen als men ze wil zien.

Op regelmatige afstanden op de heerdgang dienen stallen te staan. Deze zijn er nu nog niet. De herder zal, als hij bij de kudde aanwezig moet zijn, weinig tijd hebben om zelf die stallen te onderhouden.

De herder hoeft niet zelf over eigen terreinen te beschikken

Ook bij bijzondere weersomstandigheden moeten er voldoende begraasbare gebieden zijn.
Voorbeeld overstroming, *Afbeelding 90*

Voorbeeld In juli 2021 overstromden na langdurige en hevige regenval gebieden die normaal gezien in de zomer niet overstromen. Het zijn de valleigebieden die al vele eeuwen in de zomer begraasd worden omdat ze in de zomer normaal gezien droog genoeg zijn. Klimatologen voorspelden deze problemen van overstromingen al langer en beweren dat we dit scenario alsook het omgekeerde van verschroeiende hitte en droogte in de toekomst nog mogen verwachten. Dit maakt dat niet met zekerheid elk jaar geweten is waar begrazing mogelijk is. Als de herder de kuddegrootte te strikt berekent op de begraasbaarheid van die terreinen kan hij te maken krijgen met voedseltekorten. (Klimaatportaal Vlaanderen 2021)

Afbeelding 90 Dronebeeld van de overstroomde Mombeekvallei tussen Alken en Hasselt op 16 juli 2021. (Scalaïs 2021)

b. Kleinschalige landbouw

Er is een groeiende interesse voor kleinschalige landbouw en de producten die dat oplevert. Die interesse komt er vanuit het beleid aangaande ruimtelijke ordening en landschapsbehoud en de bevolking zelf.

Het beroep herder is nog ondergewaardeerd en dat uit zich in een lage verloning. Het beroep 'herder' is geen algemeen beroep meer waardoor er slechts weinigen zijn die over de nodige competenties beschikken

Kinderen van boeren kunnen niet steeds het bedrijf overnemen omdat uitbreidingen die nodig zijn om financieel rendabel te zijn in de huidige landbouwvoering niet steeds een vergunning krijgen of omdat de investering te groot is. Toch is de boerenstiel de stiel die hun voorkeur geniet. Het hoeden en drijven van een kudde kan voor sommige van hen een alternatief zijn. Samenwerkingen tussen landbouwers die koeien met weidebegrazing houden en de herders die een heerdgang doen kan voorbeeld voor beiden partijen bieden.

De huidige landbouwvoering is zelf een bedreiging voor deze oude landbouwvorm. Als een succesvolle heerdgang in al zijn facetten kan uitgebouwd worden zullen er wellicht landbouwers zijn die hierdoor schapenhouderij weer als een lucratief project zien zonder de bijdrage aan alle facetten die de heerdgang wel biedt. Zij zullen met andere woorden meeliften op het succes van een heerdgang zonder zelf de positieve input voor landschap, natuur, erfgoed en samenleving te geven.

a. Mestproductie in en aan de stal

De dieren gaan 's nachts op stal en produceren stalmest dat van goede kwaliteit kan zijn door het gevarieerd voedselaanbod.

Er zijn stallen nodig en er moet een afzet zijn voor het mest.

Stalmest kan voor bepaalde land- en tuinbouwvormen een opportuniteit zijn. Bij begrazing voor natuurbeheer worden de nutriënten van het veld gehaald, wat zorgt voor verschraling

Er kan weerstand vanuit verschillende hoeken en instanties ontstaan tegen het bouwen van stallen of het plaatsen van nachtstallen.

b. Gebruik van stallen

Doordat de dieren 's nachts op stal gaan is meteen geanticipeerd op het voortschrijdende territorium van de wolf in Limburg. De nieuwe herders van deze heerdgang zijn voorbereid op de komst van de wolf. Daar stallen op regelmatige afstanden op de routes van de heerdgang nodig zijn kan deze vraag inspireren bij moeilijk te herbestemmen onroerend erfgoed.

Het op stal zetten moet gebeuren
Diefstal van dieren komt voor.

Als de schapen op stal staan hebben de herder en de honden rust.

Weerstand vanuit verschillende hoeken en instanties tegen het bouwen van stallen of het herbestemmen van erfgoed is mogelijk.

5.7.6 Een heerdgang om Sustainable Development Goals te bereiken

a. SDG's

Een heerdgang draagt rechtstreeks of onrechtstreeks bij aan minimum negen SDG's.

De heerdgang kan misbruikt worden om aan *greenwashing* te doen.

SDG's zijn een goed en duidelijk handvat om het project aan te koppelen en uit te voeren

SDG's toepassen kan hogere kosten met zich meebrengen omdat het project aan meer onderwerpen getoetst wordt. Het kan ook leiden tot een vertraging van het beleid en de regelgeving.

6 Implementatieplan

Na literatuurstudie, aanvullend onderzoek en een inschatting van toekomstmogelijkheden van een heerdgang in Haspengouw is een eerste voorstel voor de toepassing in het studiegebied een logische volgende stap. Om dat te kunnen uitwerken is het nuttig een reeks van randvoorwaarden op te stellen en die als checklist te hanteren bij de bepaling van een eerste concept voor de heerdgang. Een suggestie voor de naam van het project is 'Haspengouwse Heerdgang'.

6.1 Voorwaarden voor de ontwikkeling van een hedendaagse heerdgang

6.1.1 Voor de kudde

- Er moet steeds voldoende en gevarieerd voedsel zijn
- Verplaatsingen naar een volgend begraasbaar gebied gebeuren op het ritme van honger en dorst, minder op basis van de doelstellingen van de verschillende belangengroepen. Dat neemt niet weg dat het staken van een begrazing mogelijk is als bepaalde planten- of diersoorten nadeel ondervinden van de begrazing.
- De kudde moet steeds veilig zijn: tijdens verplaatsingen, tijdens het grazen en 's nachts
- Periodes van begrazing in drukte en met veel lawaaihinder moeten afwisselen met begrazing in rustige gebieden.
- De afstand naar de nachtverblijfplaatsen mag maximum 15 kilometer zijn. (Verlé 2019)
- Begrazing staat in de eerste plaats in het teken van het welzijn van de dieren.
- Als de dieren ten gevolge van een overdaad aan evenementen nadeel ondervinden moet het mogelijk zijn om enige tijd niet deel te nemen aan de evenementen.
- De locatie van giftige planten op de route dient zo goed mogelijk bekend te zijn zodat een afscherming ervan voor de doortocht van de kudde plaatsvindt, kan gebeuren.
- Begraasbare terreinen hebben bij voorkeur enkele schaduwzones en steeds minstens een voldoende droge plaats voor een rustmoment voor de kudde.

6.1.2 Voor de herder en zijn honden

- De verplaatsingen over de straten moeten veilig kunnen verlopen.
- De herder mag niet alleen staan in zijn job maar moet deel uitmaken van een team van herders waardoor de herders en hun honden elkaar kunnen aflossen en het inplannen van verlofdagen mogelijk is.
- De herder kan tijdens het hoeden een aantal bijkomende taken in open lucht uitvoeren ten einde verveling tegen te gaan op de rustige momenten. Indien de herder een goede plantenkennis heeft kan hij monitoringswerk doen voor ecologische doeleinden. Indien hij handig is kan hij handgemaakte objecten maken met een label 'Door herders handen'⁵¹
- De herder moet ten allen tijde hulp kunnen invoeren van vrijwilligers en medewerkers van de organisatie waarvoor hij werkt of waarvoor hij het begrazingsproject uitvoert.
- Een coördinerende verantwoordelijke van het project verzorgt de communicatie met de herder.
- De herder moet steeds de eindgoedkeuring geven over de route. Zijn bekommernissen over fragmenten van routes moeten gerespecteerd worden.
- De herder heeft een basiskennis van ecologie, landschap en erfgoed.
- De herder is mondeling communicatief en is bereid tot gesprek met de omstaanders.
- De herder kan bij het voorbijtrekken met de kudde niet instaan voor de netheid van de straten en moet daarvoor beroep kunnen doen op de projectcoördinatoren.

⁵¹ Dit is een voorstel voor een label voor handgemaakte objecten zoals versierde wandelstokken, houten lepels, en zo meer. Dit idee past binnen de populariteit van de bushcraft.

6.1.3 Voor de bewoners langs de route

- Bewoners moeten in de mogelijkheid zijn om de passage van de heerdgang te volgen.
- Bewoners hebben steeds een aanspreekpunt dat bij voorkeur de coördinator van het project is en in de tweede plaats de herder.
- Bewoners krijgen voldoende mogelijkheden om betrokken te zijn bij het project. Ze moeten een 'sense of ownership' ervaren.
- Alle groepen van de bevolking moeten betrokken kunnen worden met de voorbijtrekkende of grazende kuddes.

6.1.4 Voor de partners en de opdrachtgevers

- De partners zijn gegroepeerd zijn in een organisatie of collectief dat dezelfde visie behartigt en uitdraagt.
- De partners hebben mogelijkheid tot inspraak in de organisatie of het collectief om aanpassingen te kunnen doorvoeren
- Alle belangen van de partners zijn het overwegen waard. De heerdgang verdraagt geen eenzijdige benadering, bijvoorbeeld enkel een ecologische. Een evenwicht tussen natuurbeheer, groenbeheer, erfgoed, bewoners en toerisme is het basisbeginsel voor hogere slaagkansen.
- De opdrachtgevers moeten in overleg haalbare beslissingen nemen. De kudde kan niet overal tegelijkertijd zijn.

6.1.5 Voor de toeristen en recreanten

- Als de toerist meeloopt met de herder moet hij de indruk krijgen op plaatsen te komen die hij anders niet zou zien.
- Ervaringen met de heerdgang moeten divers zijn om een divers publiek aan te trekken.
- Evenementen vinden gespreid in het jaar plaats.
- Activiteiten kunnen kaderen in ruimere evenementen of zelf thema van het evenement zijn.
- Activiteiten zijn een mix van grote en kleine, dure en goedkope, exclusieve en laagdrempelige belevingsmomenten.
- De taken van de coördinator zijn de coördinatie van de belevingsmomenten en het aanspreekpunt zijn voor de toeristen.
- Een huisstijl of merknaam maakt het project 'Haspengouwse Heerdgang' herkenbaar voor toeristen
- Toeristische diensten en sociale economie-winkels breiden het aanbod uit met producten van 'Haspengouwse Heerdgang'.
- Een informatiepunt bundelt alle informatie, die van het project zelf, die van de partners en die van de activiteiten.
- Elke gemeente binnen het heerdgangproject werkt een korte wandellus van ongeveer vijfhonderd meter uit die als smaakmaker voor de heerdgang dient en die voor iedereen toegankelijk is, ook voor rolstoelgebruikers of buggy's. In totaal gaat het dus over vier wandellussen.
- Deelname aan activiteiten van 'Haspengouwse Heerdgang' mag voor minder mobiele deelnemers niet beperkt blijven tot een deelname aan de evenementen op pleinen.
- Toeristen beschikken over voldoende informatie en voor deelname aan sommige activiteiten zal een voorafgaande informatieverstrekking zelfs essentieel zijn om te kunnen deelnemen. Als de toerist of recreant zelf actief meedoet met bepaalde handelingen zoals het drijven of het schaapscheren kan hij daarvoor een papieren erkenning krijgen zoals 'leerling-schaapscheerder 2023' om zo een 'mindful visitor' te bekomen.
- Toeristen, sympathisanten en recreanten moeten een 'sense of ownership' kunnen bekomen door bijvoorbeeld een adoptie van een schaap mogelijk te maken. Dit hoeft niet te betekenen dat ze een specifiek schaap kunnen adopteren maar wel dat door deze financiële adoptie

bijvoorbeeld een nieuwe ram de bloedlijn van de kudde kan komen verversen. Het adoptiegeld kan ook dienen voor de verzorging van zwakkere lammetjes die men met voeding via flessen moeten helpen overleven. Uiteraard moet de schenker wel informatie krijgen over de geldbesteding. In feite is dit bedrag een vorm van lidgeld die de schenker een grotere betrokkenheid geeft en zorgt voor een emotionele betrokkenheid bij het project. Indien dit succesvol is zijn uitbreidingen naar adoptie van erfgoedobjecten mogelijk. Een variant daarvan is het peter- of meterschap van bijvoorbeeld een bank bij een kapel.

- De heerdgangen functioneren niet als een nieuw wandelroutenetwerk omdat een heerdgang bestaat uit paden en begraasbare zones met een of meerdere ingangen en uitgangen. Sommige begraasbare zones zijn ook niet het jaarrond betreedbaar om redenen zoals kwetsbaarheid van soorten, akkerbouw en zo meer. De heerdgang is in principe voor kleine gedeelten zelfstandig te ontdekken maar zal in hoofdzaak gelopen worden samen met de herder en de kudde.
- De toeristen worden bewust gemaakt van bepaalde leefregels, zoals het aangelijnd houden van honden en desinfecterende voetbaden bij activiteiten.⁵²

6.1.6 Voor de erfgoedontsluiting

- Erfgoed mag niet de enige benadering zijn voor de route, ook maatschappelijk welzijn, ecologische, economische, sociale en toeristische motieven pelen mee in overweging. Anderzijds mag erfgoed niet de vergeten sector worden ten voordele van de andere sectoren.
- Erfgoedlocaties die rechtstreeks in verband te brengen zijn met historische heerdgangen maken duidelijk deel uit van de heerdgang.
- Ook op momenten dat de kudde niet aanwezig is, zijn de vlot bereikbare heerdgang-gerelateerde locaties herkenbaar en voorzien van duiding.
- De kudde bestaat uit een of meerdere oude Vlaamse rassen op voorwaarde dat de begraasbare terreinen geschikt zijn voor deze rassen.
- De honden bij de herder zijn bij voorkeur Vlaamse rassen.
- De herder kent de achtergrond van de heerdgang en kan die desgewenst vertellen.
- De herder beoefent het ambacht van het herderen zo goed als mogelijk uit zoals het in de regio werd beoefend en voor zo ver de technieken nog bekend. Hierbij wordt rekening gehouden met de hedendaagse regelgeving en.
- Speciale aandacht gaat naar toponiemen die verband houden met heerdgangen.

6.1.7 Voor het tracé

- De route loopt overwegend over kleine wegen en paden die in het kader van het dierenwelzijn worden gekozen maar drukte wordt niet ten allen tijde vermeden om aan SDG 3 te kunnen bijdragen.
- De route verbindt natuurgebieden.
- De route verbindt erfgoedlocaties
- De route loopt maximaal voorbij instellingen met kwetsbare mensen en scholen.
- Op regelmatige afstanden liggen afgerasterde weides zodat het hoeden niet onafgebroken nodig is.
- De route komt langs centra en dorpspleinen waar evenementen plaatsvinden.
- De route is zo opgebouwd dat er een goede afwisseling is in graslandsamenstellingen.

⁵² Als deelnemers kort voor de deelname aan een activiteit door een weide hebben gewandeld waar een andere kudde schapen graast, dan kunnen zij ziektes op de kudde van de heerdgang overbrengen door de ziektekiemen die aan hun schoenen blijven hangen. (Wellens, Jeroen Wellens 2021)

6.2 Een concept en een pilootproject

Aan de hand van de voorafgaande checklist is een theoretisch concept uitgewerkt. Het concept vertrekt vanuit de idee dat 'Haspengouwse Heerdgang' een groeiend project is waarbij de ene ervaring de volgende stap ondersteunt.

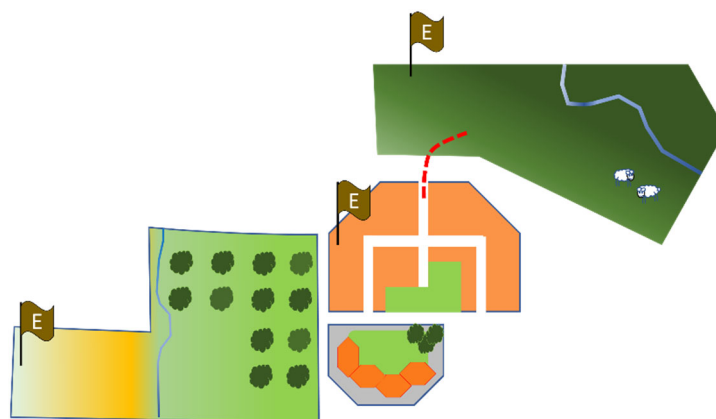
De volledige heerdgang is een reeks van routes die in twee richtingen kunnen gewandeld worden en die via knooppunten of schakels op elkaar kunnen aansluiten. Door het landelijke Borgloon, de oude hoofdstad van het graafschap Loon, in verbinding te brengen met het stedelijke Hasselt, de huidige provinciehoofdstad, brengt dit de regionale geschiedenis en het erfgoed onder de aandacht. De routes lopen zo mogelijk over heerdgangen waarvan het historisch karakter aantoonbaar is. De symbolisch gekozen entree naar de stad Hasselt is de Arnold van Loonstraat net binnen de grote ringweg van Hasselt. Arnold van Loon was de eerste graaf van het graafschap Loon en daarmee de stichter van een graafschap dat bijna de hele huidige provincie besloeg. De Grote Markt in Hasselt is op autoluwe zondag eind september de eindbestemming. (Groep Dier& Welzijn KULeuven/Thomas More 2021)

Het concept is opgebouwd aan de hand van ruimtelijke zones, verbindingen en puntlocaties met elk een betekenis.

6.2.1 Het concept

Om het project te realiseren zijn er meerdere stappenplannen mogelijk. Een voorbeeld van een stappenplan is visueel voorgesteld in tekeningen.

Afbeelding 91

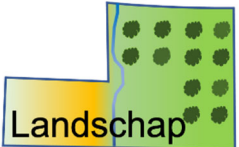
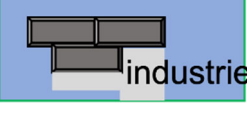
Afbeelding 91 Concepttekening

Het project begint klein met een kudde van ongeveer 60 schapen. Dit is de kuddegrootte die volgens de keurboeken in deze regio gold.

Een tweede kudde volgt na successen van de eerste het voorbeeld op, op een andere locatie. De beide sub-heerdgangen breiden ruimtelijk uit doordat het succes zichtbaar wordt en het vertrouwen van andere partners groeit. Zodra de sub-heerdgangen elkaar ruimtelijk zo goed als raken begint de actieve zoektocht naar een verbinding voor de vereniging van de kuddes. Dit is de start van een groeiend heerdgang-netwerk. Op bepaalde plaatsen en voor bepaalde doeleinden kan tijdelijke opsplitsing weer nodig zijn. Zo kan het zijn dat alleen de sterkere schapen slechts per twintig deelnemen aan een evenement terwijl de overige dieren op een groter begraaft terrein blijven.

a. Legende bij het concept

 Erfgoed	Erfgoed: In principe is het hele landschap erfgoed van de heerdgang maar op specifieke locaties leent het zich meer om duiding te geven. Dit kan een voormalige schapenstal zijn, een woonplaats van een voormalige herder, een oude dubbele haag, dreef of aarden wal die diende om de dieren te drijven, een aarden wal die diende om de grens van de gemeente aan te geven, een kapel als laatste restant van een drenkplaats en zo meer.
---	--

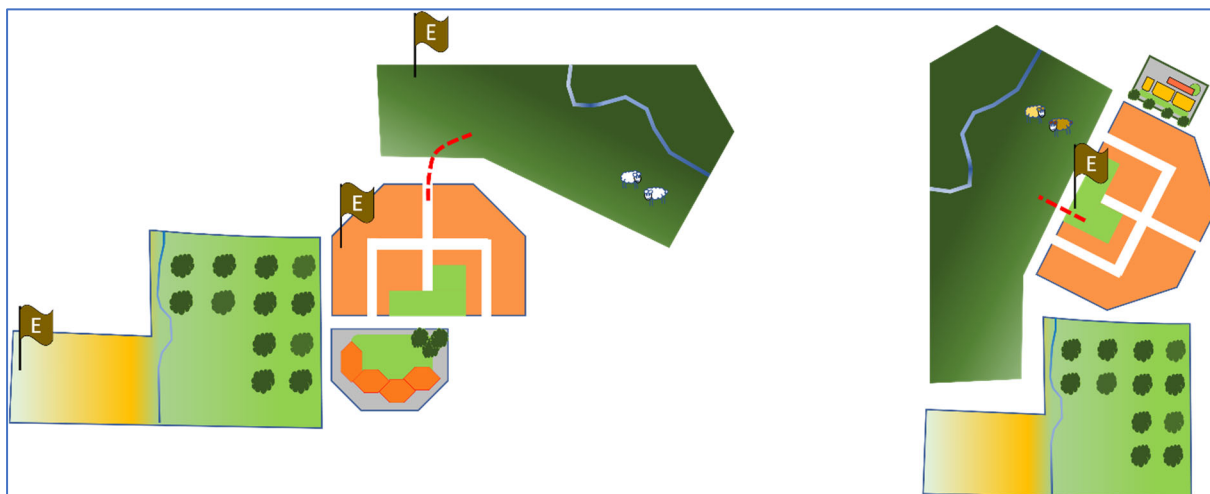
 Natuur	Natuur: Dit zijn de natuurgebieden van natuurorganisaties of in privé-bezit. In sommige gevallen vindt er al begrazing plaats. Begrazing kan hier als nabegrazing na het hooien gebeuren of om terreinen terug open te maken.
 Landschap	Landschap: Dit zijn terreinen met een mix van landbouw, kleine landschapselementen, hoogstamboomgaarden en verspreide bebouwing. Begrazing van bermen, holle wegen, akkerranden, stoppelvelden, nabegrazing van weides is hier mogelijk.
 Landbouw	Landbouw: Dit zijn de terreinen in gebruik voor landbouw of tuinbouw. Stoppelgang of nabegrazing is mogelijk.
 woongebied	Woongebied: Dit is een dichter bebouwd gebied waarin zich wijken, straten, openbaar groen en sportterreinen bevinden. Begrazing kan plaatsvinden op pleintjes, bermen, restzones rondom sportterreinen, begraafplaatsen enz.
 School	Scholen: Dit zijn alle scholen van lager onderwijs tot hoger onderwijs.
 Zorg WZC	WZC: Dit zijn woon-zorgcentra of zorgcampussen waarin verzorgingstehuizen, service-flats, woningen voor mensen met een handicap, opvangtehuizen en zo meer gevestigd zijn. Hier behoren begrazing van grasvelden, parkings en andere groenzones tot de mogelijkheden.
 Industrie	Industriegebied: Dit zijn de KMO- en industrie-zones waarin bedrijven omgeven door graslanden gelegen zijn alsook nog onbebouwde percelen.
 Historische heerdgang	Historische heerdgang: Dit zijn fragmenten van routes waarvan met redelijke zekerheid te zeggen is dat ze in het verleden deel uitmaakten van de route naar een begraasbaar gebied. Deze routes dienen maximaal deel uit te maken van het project. Het zijn holle wegen of wegen waarvan een toponiem dit gebruik uitwijst.
 Nieuwe verbinding	Nieuwe verbinding: Nieuwe verbindingen zijn uitgestippelde routes die begraasbare gebieden met elkaar in verbinding stellen. Op de drukke plaatsen zal ondersteuning van veiligheidsdiensten en vrijwilligers gewenst zijn om de verplaatsing veilig te laten verlopen.
 Evenement	Evenement: Een evenement is een groot of klein evenement in een van de hierboven genoemde zones. Dit kan een groots opgezette kersthappening op een dorpsplein zijn, een gezinspicknick in een boomgaard of zelfs een familiedag in een woonzorgcentrum.

b. Uitwerking stappenplan

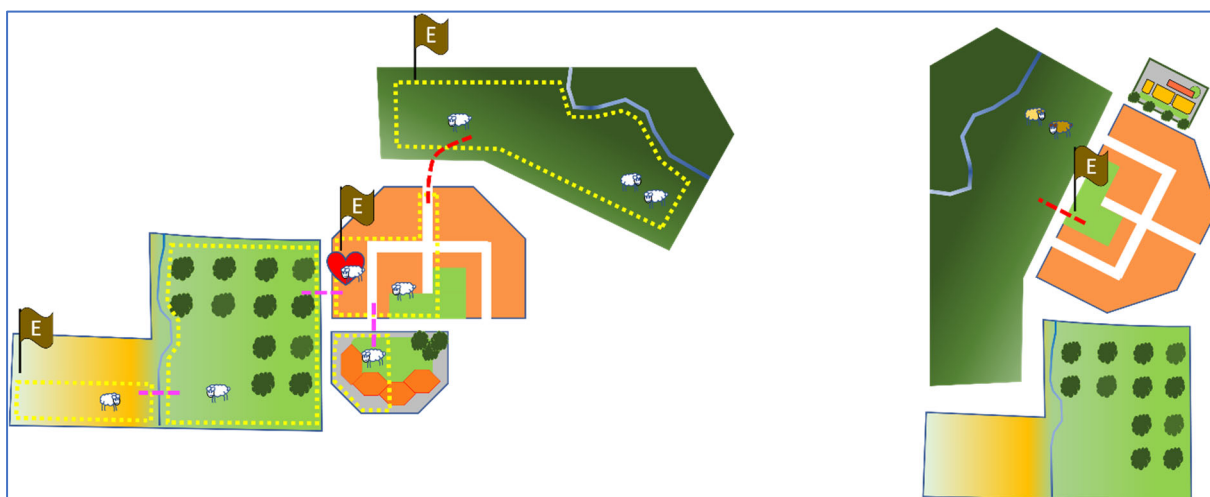
De concepttekeningen in *Afbeelding 92 Afbeelding 93 Afbeelding 94 Afbeelding 95 Afbeelding 96* geven het stappenplan weer.

In realiteit zal elke sub-heerdgang volgens een eigen snelheid ontwikkelen waarbij de verbindingen tussen de gebieden de kern van de zaak zijn.

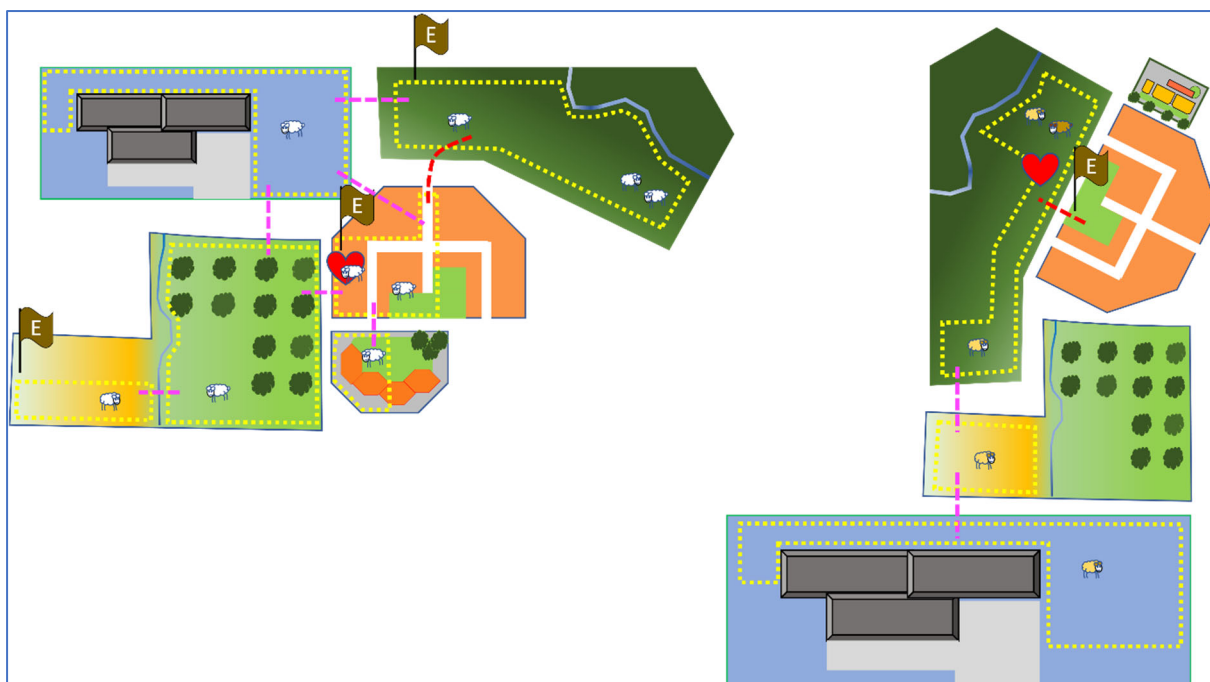
Als er verspreid door het hele studiegebied sub-heerdgangen worden ingericht is dat zoals wedden op meerdere paarden. Door te gefocust op slechts één aansluiting van een sub-heerdgang met één andere sub-heerdgang toe te werken kan het zijn dat het project te traag groeit. Vanuit elke sub-heerdgang wordt daarom voortdurend uitgekeken naar mogelijke aansluitingen met andere sub-heerdgangen in de directe omgeving of eventueel zelfs verder weg.

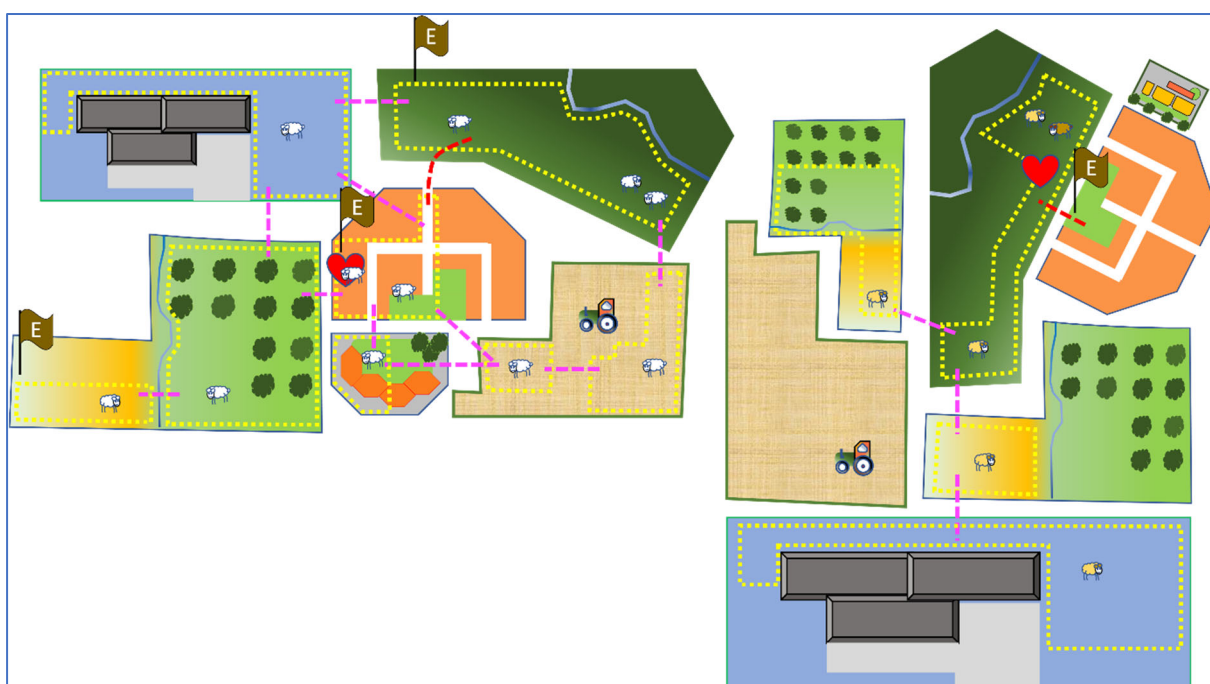
Afbeelding 92 Analyse van mogelijkheden voor een nieuwe sub-heerdgang in twee verschillende gebieden die losstaan van elkaar.

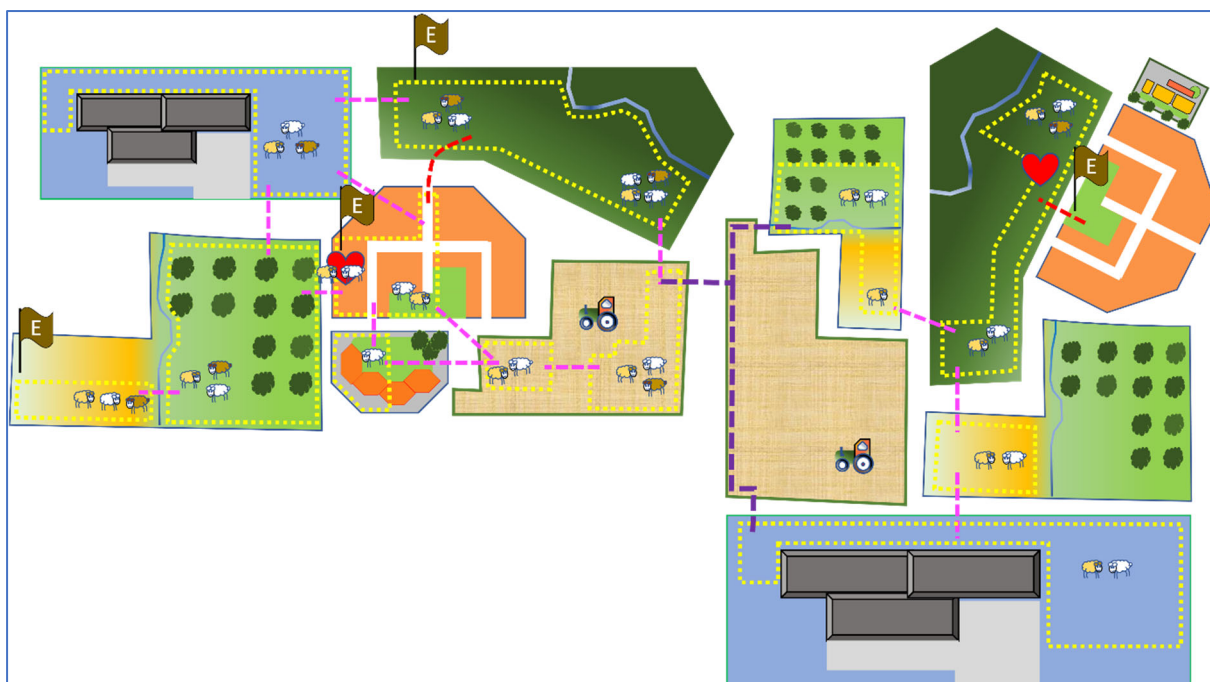
Afbeelding 93 Ontwikkeling van een sub-heerdgang in een gebied door nieuwe verbindingen en begrazing van diverse terreinen.

Afbeelding 94 Uitbreiding van begrazingsmogelijkheden en aanvullende routemogelijkheden voor de eerste sub-heerdgang. Ontwikkeling van een tweede sub-heerdgang in het rechtse gebied door nieuwe verbindingen en benutting van de terreinen, naar het voorbeeld van de linkse sub-heerdgang.

Afbeelding 95 Uitbreiding van de sub-heerdgang in het linkse gebied door stoppelgang. Uitbreiding van de sub-heerdgang in het rechtse gebied door uitbreiding met 'landschap'. Startende onderhandelingen voor doorgangsverlening over 'landbouw' in het rechtse gebied.

Afbeelding 96 Samenvoeging van twee subheerdgangen tot een grotere heerdgang. De kudde wordt samengevoegd en de deelgebieden van het linkse gebied komen in verbinding te staan met de deelgebieden in het rechtse gebied.

c. Een uitgewerkt startproject

Het concept is gehanteerd om binnen het studiegebied een startproject uit te werken volgens *Afbeelding 92* en *Afbeelding 93*, vervolgens een tweede project uit te werken en deze twee projecten met elkaar te verbinden. Er werd gekozen voor een landelijk gebied en een stedelijk gebied. Het landelijk gebied is gelegen in Alken en het stedelijk gebied is gelegen in Hasselt. Het voorstel is gebaseerd op de veronderstelling dat er goede wil is bij de te betrekken partijen. De moeilijkheid om een heerdgang te realiseren namelijk een heerdgang tot in het centrum van Hasselt krijgen is niet vermeden. De bedoeling hierachter is te tonen dat als het zelfs daar kan, het overal in het studiegebied kan want waar een wil is, is een weg.

Het project is een mix van een geherderde heerdgang en begrazing binnen afgerasterde zones. Uitzonderlijk gaan de dieren niet op stal op voorwaarde dat het nachtverblijf veilig is. Zo een veilige locatie is te situeren aan de Verkeerspost van de Wegenpolitie Limburg die over een volledig afgesloten grasland beschikt (Trekschurenstraat in Hasselt) en aan de centrale werkplaatsen van de Stad Hasselt (Hellebeemden in Hasselt).

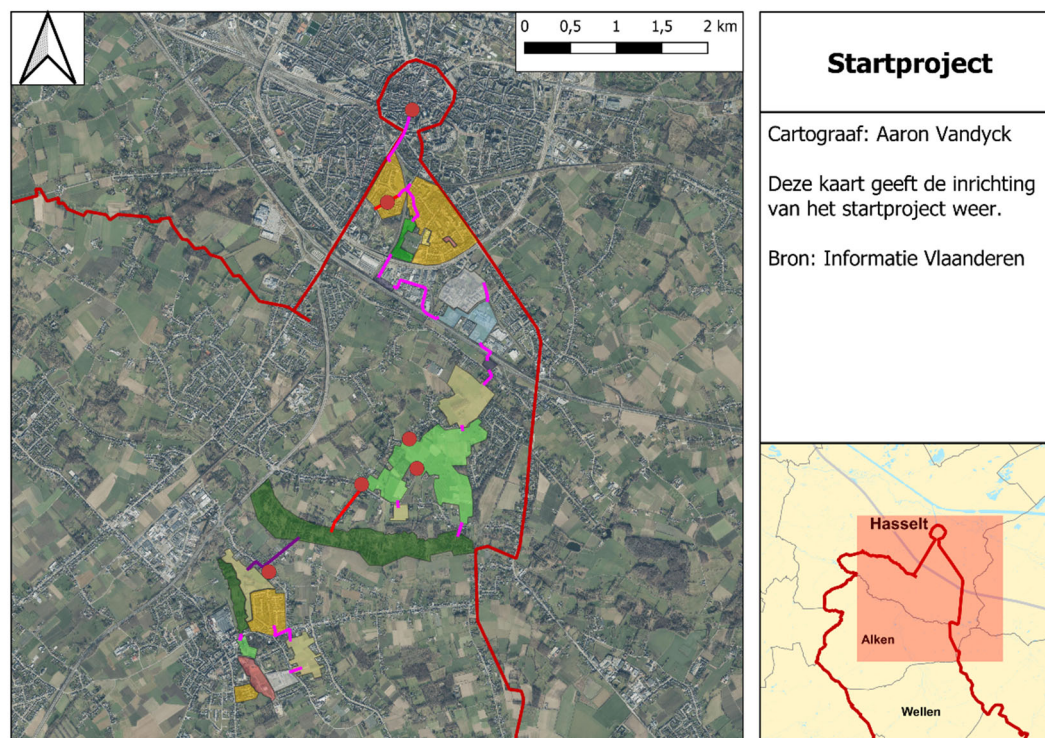
Op overige plaatsen kunnen bestaande stallen, bestaande doch als stal herbestemde gebouwen, nieuw gebouwde stallen of mobiele stallen dienst doen. *Afbeelding 97*

Afbeelding 97 Mobiele stallen als nachtverblijf kunnen een tijdelijke oplossing zijn als de bouw van stallen niet mogelijk is. (Mulder Wagenbouw 2021)

Verbindingen zijn zo gekozen dat de te drukke kruispunten gemeden worden. Zo veroorzaakt de heerdgang geen te grote verkeershinder. De heerdgang kruist nergens de spoorweg via doorgangen met slagbomen. Kruising met een spoorweg zal steeds, al is daarvoor een omweg nodig, een oversteek met een brug of tunnel zijn.

Het uitgewerkte pilootproject is weergegeven op *Kaart 12 Startproject*

Kaart 12 Startproject

Afbeelding 98 Legende bij kaart startproject

6.3 Het vervolg van de uitwerking

Idealiter is er een voortrekker in dit project die kan terugvallen op ondersteuning en inbreng van een stuurgroep of projectgroep. De stuurgroep of projectgroep bestaat best uit een goede mix van deskundigen van disciplines zoals erfgoed, zowel onroerend als roerend als immaterieel, cultuur, natuur, buurtwerking, verenigingsleven, landbouw, lokaal ondernemen, trage wegen en toerisme. De voortrekker kan naast het organiseren van de stuurgroep ook nog een coördinerende rol op zich nemen. Organisaties die in een coördinerende rol bij langlopende projecten hun deskundigheid al hebben getoond zijn de Vlaamse Landmaatschappij en het Regionaal Landschap Haspengouw. De coördinator staat ook in voor de aansturing van vrijwilligers die zich kunnen organiseren in een groep zoals 'Vrienden van de herder'. Goed onderhouden contacten met coördinatoren van gelijkaardige projecten zoals 'Herder van het Pajottenland' laten toe ervaringen uit te wisselen. (Buytaert, Herders Pajottenland 2021) Thematisch volgen hierna de werkpunten die op de agenda van deze stuurgroep dienen te staan.

GIS

- De begrazingsprojecten ingeven in GIS met goede gegevens per terrein zoals begrazingsvorm, beheerdoelstellingen, huidige overeenkomsten.
- Trage wegen die mogelijks als toegangsweg kunnen dienen voor begraasbare gebieden ingeven in GIS.
- Puntlocaties die in verband te brengen zijn met historische heerdgangen ingeven in GIS

Evenementen en toerisme

- Een overzicht maken van de bestaande evenementen zoals kermissen, braderieën, kersthappenings, folklorestoeten, dag van de aarde, dag van de vrijwilliger, open monumentendag en buitenspeeldag.
- Een overzicht maken van aanbieders van evenementen zoals de Klasse-dagen voor leerkrachten. Het tijdschrift Klasse organiseert Klasse-dagen die aan leerkrachten de kans geven om gratis of aan gereduceerd tarief deel te nemen aan educatieve evenementen of tentoonstellingen. De Grotten van Han, het Eurospace center maar ook steden zoals Lier en Brugge maakten van deze Klasse-dagen gebruik om hun aanbod bekend te maken waardoor leerkrachten kunnen ervaren of het interessant is om dit aanbod in het lessenpakket op te nemen.
- Net zoals touroperators in Vlaanderen georganiseerde reizen aanbieden in regio's in buurlanden, zullen ook touroperators in het buitenland dat doen voor de regio Haspengouw. Het project 'Haspengouwse Heerdgang' hoort ook in dat type van programma's thuis.
- Seminariehuizen moeten informatie krijgen over het nieuwe aanbod van het heerdgang-project. Zij organiseren trainingen voor leidinggevenden her en der in de regio in een luxueuze setting. Het meegaan met de herder en het leiden van de kudde past uitstekend in deze trainingen.
- Stallen bouwen of bestaande gebouwen herbestemmen tot stal.
- Routes uitstippelen met de herder
- Schapen aankopen, stamboek registratie verzorgen
- Begrazingsdruk, grootte van de kudden, en duurtijd van de begrazing bepalen.
- Goede balans zoeken tussen geherderde en niet-geherderde begrazing.

Onderzoeken

- Onderzoek naar interesse voor nieuwe types van landschapsactiviteiten.
- Een voorbeeld hierbij is een 'Escape field' naar analogie met een 'Escape room': In een weide met schapen moet een verplaatsing gebeuren naar een drinkpoel buiten de weide. De schapen hebben dorst dus er is haast. Er zijn vele uitgangen maar er is maar een juiste die de deelnemers samen met de herder moeten zien te vinden door raadsels op te lossen en codes te ontcijferen zodat uiteindelijk het slot van het juiste poortje te openen is.

- Onderzoek naar interesse voor een nieuw streekgerecht.
Koks uit de regio zouden een lamsragout kunnen bereiden en die overal noemen “Gaby's lamsragout” als link met de honderdjarige Gaby Missotten en deze elk jaar in de maand juni aanbieden, de maand waarin Gaby jarig is. Een andere mogelijkheid is de herinnering aan ‘Make’ Missotten en Marguerite Pottier levend houden en de ragout naar hen noemen. Elke kok interpreteert het recept op zijn manier. De uitbaters van B&B's kunnen gasten aanmoedigen om dat gerecht te kiezen.
- Marktonderzoek moet uitwijzen of er een potentieel is voor producten die rechtstreeks volgen uit de heerdgang zoals wol, vlees, schapenvachten en melk alsook een onderzoek naar de producten die in de rand van de heerdgang kunnen aangeboden of ontwikkeld worden. Denk hierbij aan bestaande gezelschapsspelletjes, leesboekjes en pluchen dieren die verwijzen naar schapen en aan nieuw ontwikkelde artikelen zoals klossen met handgesponnen wol als decoratief element en vilten placemats.
- Met de intergemeentelijke onroerenderfgoeddienst of stedelijke onroerend erfgoeddienst en Agentschap Onroerend Erfgoed onderzoeken welk bouwkundig erfgoed met zekerheid in verband te brengen is met de heerdgangen, schapen en herders zoals de lakenhallen of de veemarkten. Deze aanvullende gegevens nauwgezet registreren in GIS
- Voortgaand op het gegeven dat in de nabijheid van de drenkplaatsen en bochten kapellen werden opgericht is het zinvol om de locatie van kapellen ten opzichte van de weg in de toekomst nader te bekijken. Door deze oude betekenis kunnen kapellen vernieuwde aandacht krijgen.
- Soortensamenstelling van fauna en flora laten monitoren door liefhebbers en deze monitoring coördineren zodat de data bruikbaar zijn voor onderzoek. Dit onderzoek niet beperken tot de natuurgebieden maar ook voeren in openbaar groen. Samenwerking met het Provinciaal Natuur Centrum is aangewezen.

Ontwikkelen

- Een maquette van het hele gebied, in openlucht tentoongesteld, met een goede weergave van het reliëf, de erfgoedlocaties, de heerdgangroutes en de begraasde gebieden laten uitwerken door een technische school.
- Met ondersteuners van innovatief ondernemerschap samenwerken om ondernemers te inspireren en te ondersteunen.
- Audio-visuele ondersteuning van de wandeling voor wandelaars die fragmenten van de route zelfstandig willen bewandelen. Op dat moment kan audio-visuele ondersteuning ook informatie verstrekken naar het voorbeeld van het gereconstrueerde vissersdorp in Raversijde. Ook al is daar geen enkel personage in werkelijkheid te zien, toch duikt de bezoeker via een ingesproken dialoog tussen de bewoners van de vissershuisjes mee in de geschiedenis van de plek en het leven aldaar. Als hier bij de taalkeuze een versie in het plaatselijk dialect mogelijk is, is deze toepassing ook interessant voor de bewoners en voor de jongeren die dit dialect nu niet meer leren.
- Workshops voor alle leeftijden en groepen uitwerken zoals een creatieve workshop waar kinderen een herdersstaf versieren of waarbij slechtienden wol leren viltten.
- Een reglement voor pop-ups in het landschap of nabij bijvoorbeeld kapelletjes biedt houvast voor ondernemers maar kan ook sturend zijn. Het aanbieden van erfgoedgerelateerde informatie over de locatie kan een voorwaarde in de exploitatieovereenkomst zijn.
- Nieuwe of bestaande sociale economie zoals De Bottelarij aan het gerenommeerde herbestemde kerkje van Ulbeek in Wellen maximaal betrekken in het project.

Informereren

- De informatieverstrekking moet van een goed niveau en diepgaand zijn. Een uitgebreid internetplatform met genoeg doorklikmogelijkheden voor de leergierigen en nieuwsgierigen vraagt een goede opvolging en goed onderhoud maar is de investering waard om de duurzaamheid van het project te garanderen.
- De website kan behalve informeren ook provoceren door informatie te verstrekken die aanzet tot nadenken zoals het tijdschrift MO bij Knack dat doet. Debatten of TedTalks kunnen hieruit voortvloeien. Voorbeelden kunnen zijn het informeren over de herkomst en de slachtwijze van lamsvlees voor de warenhuisketens in Vlaanderen, de milieubelasting bij leerlooien zoals het vroeger gebeurde en nu nog op heel wat plaatsen in het buitenland gebeurt en de milieuwetgeving voor leerlooiers in Vlaanderen. De verkoper die een meerprijs dient te vragen voor een schapenvel dat in Vlaanderen het looproces doorloopt, kan dan rekenen op meer begrip. Ook problemen zoals diefstal van lammetjes in de periode van het offerfeest kunnen onderwerp zijn voor moeilijke doch relevante debatten.

7 Besluit

De heerdgang waarbij de herder met zijn schaapskudde rondtrok op het ritme van honger en dorst naar begraasbare gebieden is even oud als de sedentaire landbouw zelf in nagenoeg heel Europa. De kudde werd gedreven over kleine wegjes en gehoed in open terreinen. Bijzonder aan de Vlaamse heerdgang was het principe van dieren 's nachts op stal te brengen om daar mest te produceren waarmee de boeren rondom de nederzetting de akkers verrijkten en de voedselproductie steeg. Dit principe lag voor eeuwen aan de basis van de landbouwonwikkeling in de lage landen. Dat schapen wol, melk en vlees opleverden was interessant maar oorspronkelijk niet de hoofdzaak.

De laatste vormen van een heerdgang in een agrarische samenleving hebben in het gekozen studiegebied in Haspengouw bestaan tot in het midden van de twintigste eeuw. Groter veranderingen in de landbouw, de afnemende markt voor wol en de toename van het verkeer hebben ertoe geleid dat de herder met zijn kudde en hond uit het straatbeeld is verdwenen. Literatuur, oral history, toponiemen, archieven en iconografische bronnen leren ons dat in het hele studiegebied heerdgangen hebben bestaan. Als we ons op alle terreinen waar nu ook maar iets te grazen valt, schapen voorstellen dan is dat een glimp van het verleden.

Schapenhouders, die zich nu ook herders noemen, passen minder het drijven en hoeden van de schapen toe maar her en der neemt de interesse ervoor toe onder andere in het kader van biodiversiteit. Organismen liften mee in de vacht van de schapen en verplaatsen zich zo sneller van het ene naar het andere gebied dan als ze zouden moeten wachten op de ontwikkeling van een groene corridor. Ook voor landschapsbehoud is er opnieuw nood aan begrazing door schapen.

Het toerisme in Haspengouw is gericht op de beleving van het landschap. Het landschap is een mix van woonkernen, natuur, erfgoed en landbouw. Bloesems en kunst in het landschap lokken nu al bezoekers naar de regio.

Het beeld van een landschap met schapen en herders is er een dat aanspreekt. Haspengouw heeft alles in huis om een landschapspark te worden waarin schapen weer de natuur en dorpscultuur vormgeven, waarbij ze grazen in de boomgaarden en fietsers aan de 'kalm-aan-rem' laten trekken omdat er iets te beleven valt, waar lammetjes dartelen naast de doorkijkkerk van Borgloon alsof ze er altijd heeft gestaan en waar boeren weer landschapsbouwers kunnen zijn. Een nieuwe heerdgang kan het Zuid-Limburgse Haspengouw hervitaliseren en verbinden en dat zonder te moeten groeien maar door juist die eigenheid die nog rest te behouden en respecteren. Dat nu inzien is de taak van de bewoners en als zij daartoe ondersteund worden door provincie of een andere overheid dan zullen zij dat ook doen.

De 'Haspengouwse heerdgang' verdraagt geen eenzijdige aanpak maar vraagt een geïntegreerde aanpak, een waarbij de verschillende belangengroepen als het ware een grote kudde vormen. Als politici toestaan dat agentschappen samenwerken over hun beleidsdomeinen heen en bereid zijn om toegevingen te doen dan is er een toekomst voor de heerdgang van de 21ste eeuw. Om deze heerdgang te realiseren dient een netwerk tussen de agentschappen gebreed te worden maar eens dat netwerk er is en de herder weer met zijn kudde de heerdgang kan doen is die herder met zijn kudde zelf de grootste netwerker voor een landschapspark zo groot als Haspengouw zelf.

Een nieuw concept deed dienst om een startproject voor een deelgebied binnen het studiegebied uit te werken. Bij dit startproject is de herder met zijn kudde zichtbaar gemaakt in het landschap, is de heerdgang onderwerp van evenementen, zijn fragmenten van oude heerdgangen opnieuw zichtbaar, staat natuur in verbinding met openbaar groen, woongebieden, scholen, zorgcampussen en industriegebieden. Ook als de kudde er niet is zal er aan gedacht worden want erfgoed dat een verband houdt met de heerdgang krijgt een duiding. Inspiratie werd gevonden in het verleden: overal waar ook maar iets wilde groeien, hoe schraal of klein ook, was een heerdgang mogelijk en dit millennia lang. De zegswijze 'waar een wil is, is een weg' wordt daarom vanaf nu 'waar een wil is, is een weg, waar een weg is, is de heerdgang'

8 Reflectie

Een onderzoek naar heerdgangen waarbij zoveel disciplines komen kijken vraagt een open blik. Door zelf die open blik te hanteren werd duidelijk waarom herder-projecten recent faalden en vroegtijdig de handdoek in de ring wierpen. Te veel immers geniet het onderwerp een eenzijdige benadering.

Er bestaan rapporten over rentabiliteit, over de ecologie en een enkel boek behandelt een paar fragmenten van het erfgoed aangaande heerdgangen. Door elk vanuit die discipline het onderwerp te benaderen kan het specifieke onderzoek gespecialiseerd gebeuren maar kunnen ook belangrijke puzzelstukken niet gelegd worden. Juist door interdisciplinair en beter nog, transdisciplinair met de bewoners, het onderzoek te doen kan de puzzel wel vollediger gelegd worden. Alleen al een plaatselijke familiegeschiedenis geeft zoveel nieuwe inzichten en toont de meerwaarde van een transdisciplinaire aanpak.

Dat interdisciplinair en transdisciplinair onderzoek tot nu toe moeilijk of niet lukte is te wijten aan het feit dat onderzoekers via hun speerpuntenbeleid te gericht op één doelwit mikken en de vele andere doelwitten daarbij niet kunnen of mogen zien. Als onderzoekers zich aan studies van een laag van het landschap wagen kunnen ze dat nochtans niet zonder de andere landschapslagen te bestuderen, dat is nu eenmaal eigen aan 'landschap'. Vermits de heerdgang zelf het volledige landschap gebruikte en daardoor deel werd van dat landschap en het zelfs vormgaf kan niet anders dan interdisciplinair en transdisciplinair te werk gegaan worden.

Voor toekomstig onderzoek is het nodig dat heel wat onderzoekers het boek 'Perspectieven op het landschap' van Marc Antrop of een daaraan verwant boek lezen of herlezen⁵³. Dat geldt voor erfgoeddeskundigen, biologen, archeologen, geologen tot zelfs ontwikkelaars van een nieuwe 'toeristische layer'. Hoewel Marc Antrop een landschap beschrijft als een palimpsest moeten wij immers bij het gretig uitkrassen van een vorige tekening toch met z'n allen erover waken dat we niet vroeg of laat eens zoveel gekrast hebben dat we gaatjes maken in het perkament. Wat weg is, is maar met moeite weer te reconstrueren, zelfs perkament blijft niet voor altijd vergevingsgezind. Aan erfgoeddeskundigen is hierin de taak weggelegd om te voorkomen in plaats van te moeten genezen.

Een warme oproep daarom, aan archivariissen en de vele bezoekers van leeszalen: transcribeer, transcribeer, transcribeer. Archiefstukken hebben voor dit onderzoek hun nut bewezen: zwart op wit staat beschreven waaraan de herder zich moest houden tijdens de heerdgang. Alleen is het lezen van handgeschreven teksten slechts voor weinigen weggelegd. Toch zijn er vele vaak oudere hobbyisten die goed zijn in paleografie. Zij vergeten hoe moeilijk het is voor anderen om de oude teksten te lezen. Als zij zouden transcriberen wat ze lezen dan zouden archieven toegankelijker zijn en is de kans dat ze verloren gaan ook geringer. De getranscribeerde teksten vragen vervolgens een goed begrip en inzicht. Dat kunnen archivariissen verstrekken via hun publicaties.

Erfgoedstudies, in Antwerpen of elders: zonder landschap geen ruimte, zonder ruimte geen plaats voor gebouwen of tradities. Blijf aandacht schenken aan 'landschap' in de opleidingen, het landschap verdient dit evenzeer als het andere erfgoed.

⁵³ Bijvoorbeeld: 'Lees het landschap' (Yarham en Robinson 2011)

9 Bibliografie

- Trage Wegen vzw. 2021. <https://www.tragewegen.be/> (geopend Juli 23, 2021).
- Adriaens, F., P. Baudouin, A. Claerhout, en Ph. Mertens. *Kunst van Altamira tot heden*. dertiende druk. Kapellen, Antwerpen: Uitgeverij Pelckmans, 1988.
- Agentschap Binnenlands Bestuur. „Jouw gemeente in cijfers, Wellen.” Statistisch rapport, Statistiek Vlaanderen, Agentschap Binnenlands Bestuur, 2018.
- Agentschap Natuur en Bos. *Heidebeheer*. 6 November 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=QU9kbvfp7iY> (geopend Juli 22, 2021).
- . *Natuurbeheerplan*. Agentschap Natuur en Bos. 2021. <https://www.natuurenbos.be/natuurbeheerplan> (geopend Juli 25, 2021).
- . *Overlast-schade door invasieve exoten*. 2021. <https://www.natuurenbos.be/beleid-wetgeving/overlast-schade/invasieve-exoten> (geopend Maart 2021).
- Agentschap Onroerend Erfgoed. *Geoportaal*. 2021. <https://www.onroerenderfgoed.be/> (geopend September 2020).
- . *Lanaken - Neanderthalsite - Veldwezelt*. sd. <https://portfolio.onroerenderfgoed.be/project/lanaken-neanderthalsite-veldwezelt> (geopend Juli 2021).
- Alles over aussie - Australische herder*. 2021. <https://www.rover.com/blog/nl/alles-over-aussie-australische-herder/> (geopend 2021).
- Antieke tegels De Duif*. 2012-2019. <https://antieketegelsdeduif.net/product-categorie/herders/> (geopend Juli 24, 2021).
- Antieke Tegels de Duif. Herdertegels*. 2012-2019. <https://antieketegelsdeduif.net/product-categorie/herders/> (geopend Juli 24, 2021).
- Antrop, Marc. *Perspectieven op het landschap-Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*. Gent: Academia Press, 2007.
- Askart. *Edmond Tschaggeny*. Edmond Tschaggeny. sd. https://www.askart.com/auction_records/Edmond_Tschaggeny/ (geopend Juli 28, 2021).
- Baaijens, Gert Jan, Eric Brinckmann, Peter Dauvellier, en Peter van der Molen. *Stromend landschap, vloeiveidenstelsels in Nederland*. Editor: Kees de Heer. Zeist: KNNV Uitgeverij, 2011.
- Basteyns, Danny. *Borgloon in de 19de en 20ste eeuw*. Hasselt, Limburg: Drukkerij Begas, 1999.
- Beheer holle wegen*. 2021. <http://www.rlhv.be/beheer-holle-wegen> (geopend Juli 23, 2021).
- Behets, Jan, en Jozef Grauwels. „De keurboeken van het graafschap Loon en het omliggende, einde 16de-einde 18de eeuw.” *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 30 (1981-1982): 275-469.
- Belga. „Expressweg in Alken gaat opnieuw open.” Belga, 4 Juni 2016.
- Manon des Sources*. Regisseur: Claude Berri. 1986.
- Berten, Robert, Piet De Becker, Roland Dreesen, Eddy Dupae, en Duser Michel. „Waarom is het orchideerijke grasland in Opleeuw zo uitzonderlijk soortenrijk?” *Likona Jaarboek 2011* (Provinciaal Natuur Centrum Limburg), 2011.
- Bestendige Deputatie van de Provincie Limburg. *Limburg 1950-1975*. Hasselt, Limburg: Concentra, 1975.
- Bezienswaardigheden in Limburg*. 14 April 2021. <https://www.reisroutes.be/blog/belgie/bezienswaardigheden-limburg/> (geopend Juli 2, 2021).
- Bioforum. *Bioforum*. 2021. <https://www.bioforum.be/> (geopend Juli 2021).
- Boerman, Peter. *Deze 7 skills zijn onontbeerlijk bij een businesstransformatie*. MT MediaGroup. 17 Februari 2020. <https://www.mt.be/leiderschap/deze-7-skills-zijn-onontbeerlijk-bij-een-businesstransformatie/12035> (geopend Juli 25, 2021).
- Bolhuis, Sanneke. *Leerstrategieën, leren en verantwoordelijkheid*. Fontys Hogeschool, 2004.
- Borgloon. *Route met pit, kunst in de open ruimte*. sd. <https://www.borgloon.be/route-met-pit-kunst-in-de-open-ruimte> (geopend Juli 2, 2021).
- Bos, Wouter. *De effecten van (langdurige) geschepende begrazing op droge heide*. afstudeeronderwerp, Velp: Van Hall Larenstein, sd.

- Boulet, Albert. „Prediking Sint Maternus.” Tongeren: Kerkfabriek O.L. Vrouw Geboorte, 27 Oktober 2018.
- Boussemaere, Pieter. *Tien klimaatacties die werken*. Leuven: Davidsfonds/Standaard Uitgeverij, 2018.
- Bouwkamp, Floortje. *Waarom toch zo nieuwsgierig?* 24 Mei 2021. <https://blog.donders.ru.nl/?p=13268> (geopend Juli 22, 2021).
- Braam, Willem. *Verspreidingsatlas*. sd. <https://www.verspreidingsatlas.nl/0728> (geopend Juli 2021).
- Breman, BC. *Wageningen University and Research - Burgerparticipatie en burgerinitiatieven*. 2019. <https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Burgerparticipatie-en-burgerinitiatieven.htm> (geopend mei 17, 2019).
- Burm, Paul, en Henk Baas. „Oral History - Tips voor interviews.” De nationale postcode loterij - Landschapsbeheer Nederland, Januari 2004.
- Buytaert, Johan. *Herders in het Pajottenland. Van een vergeten traditie naar een nieuwe generatie*. 2021. <https://cagnet.be/page/herders-pajottenland> (geopend Juli 24, 2021).
- . *Herders Pajottenland*. Centrum Agrarische Geschiedenis. 2021. <https://cagnet.be/page/herders-pajottenland> (geopend Juni 2021).
- Caluwaerts, Guido. *Hasselt extra muros*. Hasselt, Limburg: Baillien-Maris, 2013.
- . *Hasselt intra muros*. Kluwer/Standaard Boekhandel, 1989.
- . *Hasselt Intra Muros*. Deurne: Kluwer, 1989.
- Catharinadal. *Geiten- schapenkazen*. 2021. <https://www.catharinadal.be/onze-kazen/geiten-en-schapenkazen> (geopend Augustus 6, 2021).
- Centrum Duurzaam Groen. *Info pesticidenreductie*. sd. <https://www.centrumduurzaamgroen.be/info-pesticidenreductie> (geopend Juli 25, 2021).
- C'est pas sorcier. *Transhumance*. 22 Maart 2013. https://www.youtube.com/watch?v=YKb4wN_K5Jw (geopend Juli 17, 2021).
- Ceunen, Nathalie. *Het landschap vertelt, sporen van twee eeuwen wonen en werken in het Haspengouwse landschap 1800-2011*. Leuven: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2011.
- CORN. 2021. <https://research.flw.ugent.be/nl/projects/corn-comparative-rural-history-network-fwo-international-research-network> (geopend Juli 23, 2021).
- Cox, M., Kits, M., I: Kamsma, P. Bax, en G. de Jong. *Begrazing langs waterlopen*. 's Hertogenbosch: Waterschap Aa en Maas, 2013.
- Davies, Penelope, Walter Denny, Frima Fox Hofrichter, Joseph Jacobs, Ann Roberts, en David Simon. *Janson's History of Art, the Western Tradition*. Editor: Sarah Touborg. Londen: Pearson Education, 2016.
- De Blust, Geert. „Schapen voor landschapsbeheer, ecologische basisbegrippen.” Geel: INBO, 2016.
- De Clercq, Adriaan, en Maria Knuts. „Fotoalbums familie De Clercq-Knuts van 1920 tot 1994.” 1920-1994.
- De Clercq, Jos. „Mondelinge informatie over de oprichting van het RLHV.” 2021.
- De Clercq, Kathleen. „Enquête schapen en herders.” 5 Augustus 2021.
- . „Fotoreportage gemaakt tijdens leeszaalbezoeken aan het Rijksarchief in Hasselt.” Hasselt, Juni-Juli 2021.
- . „Fotoreportage in Borgloon, Wellen, Alken, Sint-Lambrechts-Herk en Hasselt.” Hasselt, Februari-Augustus 2021.
- . „Fotoreportage Landschapsexcursie Hogeschool PXL Groenmanagement.” Hasselt, 26 Februari 2019.
- . „Fotoreportage Limburgs Landschap stage.” Hoeselt, Mei 2021.
- . „Fotoreportage van bezoeken bij herders Remco en Jeroen.” Juli 2021.
- . „Fotoreportage van een landschapsexcursie van Hogeschool PXL-groenmanagement.” 7 Februari 2017.
- . „Fotoreportages tijdens stage bij Limburgs Landschap.” April-Mei 2021.
- De Coninck, Fien. *Meer groen in Vlaanderen*. 3 Oktober 2018. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/10/03/meer-groen-in-vlaanderen/> (geopend Januari 5, 2021).
- De Gelderlander. „Schapen scheren als familieambacht.” *Gelderlander*, 16 Juni 2008.

- De Maegd, Chris. *Hex, een prinselijk landgoed ontsluit*. Editor: Marlies Enklaar. Brussel: Mercatorfonds, 2013.
- De Meyer, Laurens. *Moet er nog vlees zijn? De helft minder: niets dan voordelen*. Borgerhoff & Lamberigts, 2019.
- De Moor, Martina, Shaw-Taylor Leigh, en Paul Warde. *The Management of Common Land in north west Europe c. 1500-1850*. Turnhout, Antwerpen: Brepols, 2002.
- Debaene, An. *Een schaap met witte voetjes - wiegeliedjes, knuffelversjes en huppelliedjes*. Leuven: Wpg Be Davidsfonds, 2013.
- Departement Landbouw&Visserij. „Subsidie behoud van lokale schapenrassen-campagne 2021.” 2020.
- Devisch, Oswald, et al. *Kastanje. Van Romeinse weg tot fruitspoor, Een ontwerp voor erfgoedontsluiting in Haspengouw*. Editor: Stéphanie Mergeay. Hasselt, Limburg: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed, 2010.
- Dier en natuur. *Maquis en garrigue mythische biotopen*. sd. <https://dier-en-natuur.infonu.nl/natuur/69810-maquis-en-garrigue-mythische-biotopen.html> (geopend Juli 2021).
- Diriken, Pierre. *Een kijk op het verleden van Haspengouw*. Kortesseem: Georeto, 2017.
- . *Het Haspengouws kastelenlandschap*. Kortesseem, Limburg: Georeto, 2014.
- . *Het Haspengouws landschap in evolutie*. Kortesseem: Georeto, 2013.
- Dreesen, Mark. „Actie om konikpaarden en galloways te voederen, is afgeblazen wegens onveilige Maas.” *Het Nieuwsblad*, 16 Juli 2021.
- Driessen, Bert, et al. *Op weg naar landschapsbeheer met schapen*. Lovenjoel: Zoötechnisch Centrum, Katholieke Hogeschool Kempen, DierGezondheidszorg Vlaanderen, Vlaamse Schapenhouderij, 2009.
- Dupae, Eddy. „Gesprek over heerdgangen en weteringen.” September 2020.
- Duurzame Mobiliteit. *STOP in het gemeentelijke mobiliteitsbeleid*. 26 November 2012. <https://www.duurzame-mobiliteit.be/nieuws/stop-het-gemeentelijk-mobiliteitsbeleid> (geopend Augustus 6, 2021).
- Ecomat. *Schapenwol*. BuroDenG. 2021. <https://ecomat.be/kennisbank/detail/schapenwol> (geopend Juli 25, 2021).
- Ecopedia - *heideblauwtje*. 2021. <https://www.ecopedia.be/dieren/heideblauwtje> (geopend Juli 17, 2021).
- Ecopedia. Juli 2021. <https://www.encyclo.nl/begrip/beemd> (geopend Juli 16, 2021).
- Ecopedia. *Ecopedia*. 2021. <https://www.ecopedia.be/planten/hartgespan> (geopend Juli 2, 2021).
- Elbersen, B.S., A.T. Kuiters, W.J.H. Meulenkamp, en P.A. Slim. *Schaapskuddes in het natuurbeheer - economische rentabiliteit en ecologische meerwaarde*. Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen: Alterra, 2003.
- Elephant Parade. *Elephant Parade*. 2021. <https://www.elephantparade.com/> (geopend Augustus 2, 2021).
- Emile Van Doren Museum. *Emile Van Doren Museum*. 2021. <https://www.emilevandorenmuseum.be/> (geopend Juli 28, 2021).
- Engelen, Leon. *Catalogus reproducties*. 2021. <http://www.engelen.com/uploads/pdf/catalogus-nl.pdf> (geopend Juni 2021).
- Erfgoed Haspengouw. *Heemkringen*. 2021. <https://www.erfgoedhaspengouw.be/erfgoedwijzer/heemkringen/> (geopend Oktober 2020).
- Erfgoedcel Hasselt. *Sint-Lambrechts-Herk, warm aanbevolen*. Hasselt: Stad Hasselt, 2011.
- Erfgoedcel Mijnerfgoed. *Voormalige mijncites*. sd. <https://www.erfgoedcelmijnerfgoed.be/voormalige-mijnsites/> (geopend Juni 2, 2021).
- Erfgoedplus. *Collecties*. 2021. <https://www.erfgoedplus.be/> (geopend Juli 2021).
- . *Object 021926*. 10 April 2019. <https://www.erfgoedplus.be/details/KF.objecten.021926> (geopend Juli 28, 2021).

- . *Object* 1482151463290-387713146. 10 April 2017. <https://www.erfgoedplus.be/details/KF.objecten.1482151463290-387713146> (geopend Juli 28, 2021).
- . *Objecten 021917*. 10 April 2019. <https://www.erfgoedplus.be/details/KF.objecten.021917> (geopend Juli 28, 2021).
- . *Objecten 021922*. 10 April 2019. <https://www.erfgoedplus.be/details/KF.objecten.021922> (geopend Juli 28, 2021).
- . *Ojecten* 49010705166679540088. 6 Maart 2012. <https://www.erfgoedplus.be/details/KF.objecten.149010705166679540088> (geopend Juli 28, 2021).
- . *Weiland met schapen*. 17 Oktober 2017. <https://www.erfgoedplus.be/details/24062A51.priref.16313> (geopend Juli 2, 2021).
- Eskens, Jan. „Terreinbegrazing met schapen - Het belang van correcte vergoeding voor terreinbeheer met schapen.” Hasselt: Vlaamse Overheid, 2018 Juni 2013.
- Esri. *ArcGis*. 2021. <https://www.arcgis.com/index.html> (geopend December 2020).
- Etymologiebank*. 2021. <https://www.etymologiebank.nl/trefwoord/belhamel> (geopend Juli 24, 2021).
- Familie Van Marsnille. *Domein Marsnil*. 2021. <https://www.domeinmarsnil.be/filosofie/> (geopend Juli 1, 2021).
- Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling. „Sustainable Development Goals-Transforming our world-The 2030 Agenda for Sustainable Development.” Druk In De Weer, September 2016.
- Fietsen 123. *De geschiedenis van het fietsroutenetwerk*. 20 Juli 2020. <https://www.fietsen123.nl/fietsnieuws/de-geschiedenis-van-het-fietsroutenetwerk> (geopend Juli 24, 2021).
- „Fotoalbum van Romain en Trizet ter gelegenheid van hun platina of 70ste huwelijksverjaardag.” Hasselt: Ludo Appeltants, 2018.
- Foundation of Common Land. *Foundation of Common Land*. 2021. <https://foundationforcommonland.org.uk/> (geopend Juli 31, 2021).
- Gelaude, Frank. „Interventietechnieken landschap - Genese van onze cultuurlandschappen.” Cursusdienst Universitat van Universiteit Antwerpen, 2019.
- Geldof, Dirk. *Superdiversity in the Heart of Europe*. Leuven, Vlaams-Brabant: Acco, 2016.
- Gemeente Pelt. *Bokrijkbon*. 2021. <https://www.gemeentepelt.be/bokrijkbon> (geopend Juli 24, 2021).
- Geopunt*. 2021. <https://www.geopunt.be/> (geopend Juli 22, 2021).
- „Gesprek met Chiel Herbots, medewerker dienst omgeving, gemeente Wellen.” 4 Augustus 2021.
- „Gesprek met Cindy Terneven, milieuambtenaar van de gemeente Alken.” 30 Juli 2021.
- „Gesprek met de heer Peeters, commissaris van de verkeerspost van de federale wegpolitie Limburg.” 30 Juli 2021.
- „Gesprek met Koen Bellen van de Vlaamse Milieu Maatschappij.” 29 Juli 2021.
- „Gesprek met Kristel Vautmans, veeverzorgster van Limburgs Landschap.” 12 Augustus 2021.
- „Gesprek met medewerkster van kaaswinkel ROK4 in Tongeren.” 6 Augustus 2021.
- „Gesprek met Mietje Peeters van dienst leefmilieu van de Provincie Limburg.” 29 Juli 2021.
- „Gesprek met Nathalie Steegmans, Milieuambtenaar van stad Borgloon.” 29 Juli 2021.
- „Gesprek met Patricia Willems, verantwoordelijke communicatie Limburgs Landschap.” Houthalen-Helchteren, 16 Mei 2021.
- „Gesprek met Rombout Nijsen van het Rijksarchief te Hasselt.” Hasselt, 18 Juni 2021.
- „Gesprekken en mails met Karen Helsen van Natuurpunt Beheer.” Juli 2021.
- „Gesprekken met Geert Vande Kerkhof en Roel Hendrickx van de groendienst van Hasselt.” 2005-2021.
- „Gesprekken met Koen Meuwis en Jos De Clercq over grondbewerking in de omgeving van de Bekstraat en Steenberg.” Hasselt, Mei 2021.
- „Gesprekken met Maria Knuts over 'vroeger'.” Sint-Lambrechts-Herk, 1990 - 2021.
- „Gesprekken met Nico Vanuytrecht van Agentschap Natuur en Bos.” 2020-2021.
- „Gesprekken met Paul Vanlaer van de Nationale Boomgaarden Stichting.” 2020-2021.
- „Gesprekken met Veerle Cielen van Limburgs Landschap.” April-Mei 2021.

- Groep Dier& Welzijn KULeuven/Thomas More. *Potentiële begrazingsgebieden*. Januari 2021. <http://www.diereninformatie.be/landschapsbeheer/potentielebegrazingsgebieden/> (geopend Juli 2, 2021).
- Groot Nieuws voor u - *Het Nieuwe Testament in de omgangstaal met kleurenfoto's*. Boxtel en Haarlem: Katholieke Bijbelstichting en Nederlands Bijbelgenootschap, 1978.
- Gysels, H. *De landschappen van Vlaanderen en Zuidelijk Nederland, een landschapsecologische studie*. Leuven: Garant, 1993.
- Haba. *Haba*. 2018. <https://www.haba.de/> (geopend 2006).
- Hakkenes, Emiel. *De zogenaamd schone stal is net zo vervuילend als de traditionele stal*. 6 November 2019. <https://www.trouw.nl/nieuws/de-zogenaamd-schone-stal-is-net-zo-vervuילend-als-de-traditionele-stal-b3db3590/> (geopend Juli 2, 2021).
- Handboek groenbemers 2019*. Wageningen University & Research, Wageningen: Universiteit Wageningen, 2019.
- Handwerktuig voor het knippen van schapenwol*. Libris. 2021. <https://cagnet.be/item/00012633> (geopend Juli 24, 2021).
- Harm, Piek. „30 jaar begrazing bij natuurmonumenten.” sd.
- Hasel. 2021. <https://www.hasel.be/> (geopend Juli 2021).
- Hasel. *Paalsteen-Paalsteenstraat*. sd. <https://hasel.be/paalsteen-paalsteenstraat> (geopend Juni 2021).
- Hasselt - *groenstructuurplan*. 26 Maart 2021. <https://www.hasselt.be/nl/groenstructuurplan> (geopend April 2021).
- Hebbelink, Katrien. „Hoorcollege 3 Geschiedenis en typologie erfgoed van landschappen, stad en tuinen.” Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 30 November 2017.
- Hélène et les animaux. *La transhumance de la famille Guédot*. 3 Oktober 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=S7Cj73fD9wQ&t=3s> (geopend Juli 17, 2021).
- Henkens, R.J.H.G., en W. Geertsema. „Ecosysteemdiensten van natuur en landschap-Aanpak en kennistabellen voor het opstellen van indicatoren.” Werkdocument, Wageningen, 2013.
- Herders en herderinnen*. 2021. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio/onderwerpen/herders-en-herderinnen> (geopend Juli 24, 2021).
- Hermey, Martin, en Geert De Blust. *Punten en lijnen in het landschap*. Brugge - Haarlem: Marc Van de Wiele; Schuyt & Co, 1997.
- Hermey, Martin, Mieke Schauvliege, en Greet Tijskens. *Groenbeheer een verhaal met toekomst*. Berchem, Antwerpen: Velt in samenwerking met afdeling Bos en Groen, 2005.
- Het Belang van Limburg. „Geld voor stroofabriek is er.” *Het Belang van Limburg*, 23 Maart 2010.
- . „Picknickwandeling met herder groot succes.” *Het Belang van Limburg*, 15 Mei 2013.
- Het Oude Land van Loon. „Over schapenteelt in Zuid-Limburg in de 18de en 19de eeuw.” *Het Oude Land van Loon*, nr. 17 (1962): 185-195.
- Hillegers, Henk. *De kónkernöl : de vele gedaanten van cornus mas / 25 verhalen opgetekend en bewerkt door Henk Hillegers*. Neerharen, 2018.
- Hillegers, Henricus. *Heerdgang in Zuidelijk Limburg*. Maastricht, Limburg: Stichting Natuurpublicaties Limburg, 1993.
- Hogeschool PXL. *Hasselt Zorgstad*. 2017. <https://www.hasseltzorgstad.be/zorgverhalen/zorgen-voor-je-beste-maatje-is-zorgen-voor-jezelf> (geopend Juli 25, 2021).
- Ikea. *Schapenvacht*. 2021. <https://www.ikea.com/be/nl/> (geopend Augustus 12, 2021).
- INBO. *Biologische waarderingskaart*. 2016. <https://www.geopunt.be/catalogus/applicationfolder/biologische-waarderingskaart> (geopend September 2020).
- . *Instituut voor Natuur en Bosonderzoek*. 2021. <https://www.vlaanderen.be/inbo/home/> (geopend Juni 2021).
- Informatie Vlaanderen. sd. <https://www.geopunt.be/> (geopend September 2020).
- Inter Visual Studios. „Schapen doorkruisen Heemstede en leggen verkeer stil om te grazen.” *NH Nieuws*, 16 Oktober 2019.
- Jacquet, Christophe. „Fotoreportage Indië.” 2018.

- Katholieke Hogeschool Kempen. *Doel van de tocht*. 2010. <https://herderstocht.be/> (geopend Juli 25, 2021).
- Kempeneers, Leenders, Mennen, Vannieuwenhuyze. *De Vlaamse waternamen, verklarend en geïllustreerd woordenboek, deel 1: De provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Leuven: Peeters, 2016.
- Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland. *Schaapsherder met traditionele landschaaprasen*. 6 Juli 2021. <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/11581/schaapsherder-met-traditionele-landschaaprasen> (geopend Augustus 10, 2021).
- Kinnaer, Anse. *Samenvatting onderzoeksrapporten: Onroerenderfgoedrichtplan Hoogstamboomgaarden in Haspengouw*. Samenvatting, Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018, 48.
- Klimaatportaal Vlaanderen. *Klimaatportaal Vlaanderen*. 2021. <https://klimaat.vmm.be/nl/welkom> (geopend Juli 25, 2021).
- Knol, R., en J.H.J. Schaminée. „De Zuid-Limburgse kalkgraslanden in Europees perspectief.” *Stratiotes* (Plantensociologische Kring Nederland) 14 (2004): 53-62.
- Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon. *Landschappen*. 2021. <https://www.kvns.be/landschappen/> (geopend Juli 24, 2021).
- Kriekels, Bram. *De Kriekelaer*. 2021. <https://www.dekriekelaer.be/boerderij> (geopend Juli 2021).
- Kunstmakelaardij Metzemaekers. *Biografie: Ommeganck Balthazar*. sd. <https://www.metzemaekers.com/kunstenaar/ommeganck-balthazar-pauwel/606882> (geopend Juli 28, 2021).
- Lambein, Sofie. *Inventaris, Stadhuis Borgloon*. 28 April 2016. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/31791> (geopend Augustus 1, 2021).
- Landleven*. 2021. <https://www.landleven.nl/> (geopend Juli 24, 2021).
- Landschap vzw. *Welkom wolf - Historische vervolging*. Bart Heirweg. 2012. <https://www.welkomwolf.be/historische-vervolging> (geopend Juli 24, 2021).
- Landschapszorg. *Zet een schaap in in je landschap*. 2021. <http://www.landschapszorg.be/> (geopend Juni 28, 2021).
- Landwijzer. *Landwijzer*. 2021. <https://www.landwijzer.be/> (geopend Juli 2021).
- Brokeback Mountain*. Regisseur: Ang Lee. 2005.
- Lerouge, Frederik. „Het Bolhuis, a farm on the frontier between nature and agriculture.” In *Challenging the Boxes - Interfaces in Landscape and Land Use*, door Vallerie Dewaelheyns, Hans Leinfelder en Hubert Gulinck, 76-81. Oud-Turnhout: Gompel&Svacina, 2018.
- Lieken, Inge, Bie Plevoets, Sebastien Lizin, Kristof Dhallé, Johan Patyn, en Christine Vanhoutte. *De betalingsbereidheid van de Vlaming voor het behoud van bouwkundig en landschappelijk erfgoed*. Onderzoeksrapport, Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2020.
- Limburg. *Platteland*. 2021. <https://www.limburg.be/Platteland> (geopend Juli 24, 2021).
- Limburgs Landschap. *Limburgs Landschap*. 2021. <https://limburgs-landschap.be/> (geopend Maart 2021).
- Lindemans, Paul. *Geschiedenis van de landbouw*. II vols. Antwerpen, Antwerpen: Genootschap van de Geschiedenis en Volkskunde, 1994, tweede druk.
- „Mailverkeer met Lien Delbeke, milieuadviseur voor Infrabel.” 29 Juli 2021.
- Marangos, Anna Maria, Roelof Schellinghout, Sjoerd Kooiker, Peggy Schyns, Hilal Cerit, en Frieke Vonk. *Maatschappelijke gevolgen van corona - Verwachte gevolgen van corona voor de psychische gezondheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.
- Mediahuis. „Gesprek met medewerkster van het redactiesecratariaat van Mediahuis.” 11 Augustus 2021.
- Meuwis, Koen. *De Nieuwe Winning*. 2019. <http://www.denieuwewinning.be/> (geopend Oktober 2020).
- Miller, Naomi. *A flock of sheep in a harvested grain field, late spring 2017, near the site of Kurd Qaburstan in the Erbil region of Iraq*.
- Mulder Wagenbouw. *Mulder Wagenbouw*. 2021. <https://www.mulderwagenbouw.nl/mobiele-stal-voor-schapen/> (geopend Augustus 10, 2021).

- Nanna, Richie, Hubert Kivit, en Jan Vermaat. „Werkt schapenbegrazing.” *Landschap*. Maart 2013.
- Nationaal Park Hoge Kempen. *Beheer voor meer en betere natuur*. 2021. <https://www.nationaalparkhoge Kempen.be/nl/natuur-en-landschap/beheer-voor-meer-en-betere-natuur> (geopend Juli 29, 2021).
- National Sheep Association. „The Benefits of Sheep in Arable Rotations.” National Sheep Association, 2018.
- National Trust. *Carding Mill Valley and the Long Mynd*. 2021. <https://www.nationaltrust.org.uk/carding-mill-valley-and-the-long-mynd> (geopend Juli 2021).
- Nationale Boomgaarden Stichting - Projecten. 2021. <https://boomgaardenstichting.be/index.php/over-ons/boomgaardprojecten> (geopend Juli 23, 2021).
- Natlandhoeve. *De boer*. Heleen De Clercq. 2019. <http://www.natlandhoeve.be/> (geopend Juli 2020).
- Natuurkudde. *Projecten van Natuurkudde*. sd. <http://www.natuurkudde.com/projecten> (geopend Juli 30, 2021).
- Natuurpunt Beheer. *Warm pleidooi voor lokale Belgische grazers*. 15 Augustus 2014. (geopend 2021).
- Natuurpunt. *De Maten*. 2021. <https://www.natuurpunt.be/natuurgebied/de-maten> (geopend Juli 24, 2021).
- Natuurpunt vzw. *Rapport natuur op wandelafstand*. Mechelen: Natuurpunt, 2014, 29.
- Natuurpunt. *Wielewaal*. 2021. <https://www.natuurpunt.be/pagina/wielewaal> (geopend Juli 24, 2021).
- Newman, Edward J. *Agricultural History Review - How much grain field could each sheep support*. 2020. <https://www.bahs.org.uk/AGHRvolumes.html> (geopend Juli 27, 2021).
- NGI; Afrika Museum; Rijksarchief; Koninklijke Bibliotheek. *Cartesius*. 2021. <http://www.cartesius.be/CartesiusPortal/> (geopend 2021).
- NPO Kennis. *Wat is bio-industrie*. 2021. <https://npokennis.nl/longread/7535/wat-is-bio-industrie> (geopend Juli 22, 2021).
- Nulens, Frans. „Foto van schilderij.” sd.
- . „Gesprekken tussen Frans en Kathleen via Facebook.” Hasselt, 29 Juli 2021.
- Nyssen, Bart, Jan den Ouden, en Kris Verheyen. *Amerikaanse vogelkers, van bospest tot bosboom*. Zeist: KNNV Uitgeverij, 2013.
- Onderwijs Limburg. *Educatief Centrum*. sd. <http://onderwijs.limburg.be/educatiefcentrum> (geopend Juli 25, 2021).
- Onroerend Erfgoed - Trage Wegen - Caldenberga. *Typologie van wegen met erfgoedwaarde inclusief methodologie voor waardering van erfgoedwaarden*. Thesaurus, Brussel: Vlaamse Overheid - Agentschap Onroerend Erfgoed, 2014.
- Onroerend Erfgoed. 2021. <https://www.onroenderfgoed.be/> (geopend Juli 24, 2021).
- . *Boswal met laag geknotte bomen domein Nieuwenhoven*. 27 Mei 2016. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/11637> (geopend Juli 24, 2021).
- Onze taal. 4 April 2020. <https://onzetaal.nl/taaladvies/je-schaapjes-op-het-droge-hebben> (geopend Juli 24, 2021).
- Oosters, Giovanni. *Smaakfabriek*. 2021. <https://smaakfabriek.be/> (geopend Juli 2021).
- OWSH. *Unieke citytrips in Hasselt*. 2021. <https://www.owsh.be/> (geopend Juli 24, 2021).
- Page, Marc. „The technology of medieval sheep farming: some evidence from Crawley, Hampshire, 1208–1349.” *The Agricultural History Review*, 2003: 137-154.
- Paulissen, Maurice. „Talig erfgoed in het landschap - geografische namen als landschapshistorische bron.” *De Maasgouw*, 2018: 17-22.
- PetyaVintage. *Etsy*. 27 Mei 2021. https://www.etsy.com/nl/listing/755882543/vintage-rustieke-schaar-primitieve?ga_order=most_relevant&ga_search_type=all&ga_view_type=gallery&ga_search_query=antieke+staalwol&ref=sr_gallery-1-11&frs=1 (geopend Juli 27, 2021).
- Praktijkonderzoek Veehouderij. *Handboek schapenhouderij*. Lelystad: Praktijkonderzoek Veehouderij, 2002.
- Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed. 2010. <http://www.pcce.be/erfgoedkastanje> (geopend Juli 29, 2021).
- QGIS. *QGIS*. 2021. <https://www.qgis.org/nl/site/> (geopend December 2020).

- Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren - Regionaal Landschap Kempen en Maasland - Regionaal Landschap Lage Kempen. *Wandelen in Limburg*. 2021. <https://www.wandeleninlimburg.be/nl/> (geopend April 2021).
- Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren. *Organisatie*. 2021. <http://www.rlhv.be/organisatie> (geopend Juli 24, 2021).
- Reuse, Stefaan, en Tom Le Back. „Aanborgers bezitten samen al 600 jaar weidevelden.” *Nieuwsblad*, 3 Maart 2011.
- Rijksarchief. *Primitief kadasterplan 1840-1843, provincie Limburg, gemeente Borgloon, Sectie F*. 25 April 2017. http://search.arch.be/imageserver/topview.php?FIF=550/550_0001_000/550_0001_000_01896_000/550_0001_000_01896_000_0_0001.jp2 (geopend Juli 2, 2021).
- . *Primitief kadasterplan 1840-1843, Provincie Limburg, Gemeente Wellen, Sectie C*. 25 April 2017. https://search.arch.be/imageserver/topview.php?FIF=550/550_0001_000/550_0001_000_02523_000/550_0001_000_02523_000_0_0002.jp2 (geopend Juli 2, 2021).
- Robijns, Luk. *Stoere schapen houden gras kort op Haspengouwse heuvels*. sd. <https://www.natuurpuntborgloon.be/> (geopend Juli 29, 2021).
- Roekaerts, Marc. *Stichting Jos Tysmans*. Juli 2021. <https://www.facebook.com/Stichting-Jos-Tysmans-563373110507781/> (geopend Juli 28, 2021).
- Romers, Remco. *Oer Natoer*. 2021. <https://www.oernatoer.be/> (geopend Januari 31, 2021).
- Salkturbo*. 2021. <https://www.salkturbo.be/visie> (geopend Juli 12, 2021).
- Scalais, Olivier. „Fotoreportage overstromingen Sint-Lambrechts-Herk op 16 juli 2021.” Hasselt, 16 Juli 2021.
- Selis, Dirk. „Wanneer een beeld meer dan duizend woorden zegt.” *Het Laatste Nieuws*, 2 April 2020.
- Simoens, Ilse, Marijke Thoonen, Linda Meiresonne, en Toon Van Daele. *Natuurrapport - Toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen Hoofdstuk 26 Ecosysteemdienst groene ruimte*. Managementondersteunende Diensten van de Vlaamse overheid, 2014.
- Sint Baafskathedraal. *Geschiedenis Lam Gods*. 2021. <https://www.sintbaafskathedraal.be/nl/geschiedenis/lam-gods/> (geopend Juli 2021).
- Sioulants, Robin. „Mailverkeer met Robin Sioulants, wegentoezichten van afdeling Wegen en Verkeer Limburg van Agentschap Wegen en Verkeer.” 5 Augustus 2021.
- Spraakmakers. *Het dialect van Alken*. 13 September 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=qceNb-Bz4uE> (geopend Juni 2021).
- Spreekwoorden en gezegden*. 2021. <https://spreekwoorden-gezegden.nl/> (geopend Juli 24, 2021).
- Sprookjes hoe zijn ze ontstaan wie schreven ze op*. Info Nu. 2021. <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/80250-sprookjes-hoe-zijn-ze-ontstaan-wie-schreven-ze-op.html> (geopend Juli 24, 2021).
- Spyri, Johanna. *Heidi*. Amsterdam: Pantheon, 2015 origineel van 1880.
- Stadsarchief Hasselt. „Beeldbank Stadsarchief Hasselt.” Stadsarchief Hasselt, sd.
- Staring, W.C.H. „De aardkunde en de landbouw van Nederland.” Zwolle: Tjeenk Willink, 1844. 66.
- Steenwegen, Chris. „Infobrochure life Vochtig Haspengouw.” Mechelen: Natuurpunt, 2015.
- Steunpunt Levend Erfgoed. *Levend erfgoed - boerderij- en neerhofdieren uit onze streken*. Editor: Jef Aerts. Leuven, Vlaams-Brabant: Davidsfonds, 2012.
- Swanwick, Carys. „Society's attitudes to and preferences for land and landscape.” *Land Use Policy* (Elsevier), 2009: 62-75.
- Tack, Guido, Paul Van den Breemt, en Martin Hermy. *Bossen van Vlaanderen, een historische ecologie*. Leuven: Davidsfonds, 1993.
- Toerisme Limburg. *Wat te doen*. 2021. <https://www.visitlimburg.be/nl/wat-te-doen> (geopend Juni 12, 2021).
- Toerisme Vlaanderen, Agentschap Onroerend Erfgoed. „Inspiratiegids Toeristische Erfgoed Ontwikkeling.” Nota, Wettelijk Depot, 2014, 96.
- van den Acker, Dries. *Heiligen*. 2021. <https://www.heiligen.net/> (geopend Juli 24, 2021).

- Van den Berghe, Wouter, en Brecht Pelssers. *Themadossier 9: Snelheid en te snel rijden*. Brussel België: Vias Institute - Kenniscentrum Verkeersveiligheid, 2020.
- Van den Breemt, Paul. „Hoorcollege Interventietechnieken landschap.” Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 15 November 2019.
- van den Pol-van Dasselaar, Agnes, Deirdre Hennessy, en Johannes Isselstein. „Grazing of Dairy Cows in Europe - An In-Depth Analysis Based on the Perception of Grassland Experts.” *Sustainability*, December 2020.
- van der Ziel, Tjirk. *Leven zonder drukte, Wat stedelingen waarderen in het platteland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag: Textcetera, 2006.
- Van Dijck, Luc. „Schapen inzetten voor natuurdoelen.” *Management&Techniek*15. Boerenbond, 6 September 2013.
- Van Driessche, Thomas, Paul Van den Breemt, en Koen Smets. *Handleiding voor het beheer van historische dreven en wegbeplantingen*. Handleiding, Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2017.
- Van Gossum, Peter. *Natuurbeleid in landbouwgebied: invloed van de beleidsomgeving*. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2012, Brussel: INBO, 2012.
- Van Nieuwenhuyze, Bram, en Hanne Van Herck. *Typologie van wegen met erfgoedwaarde inclusief methodologie voor erfgoedwaarden, bijlage 2*. Thesaurus, Gent: Vlaamse Overheid Agentschap Onroerend Erfgoed, 2014.
- Van Onacker, Eline. *Leaders of the Pack? Village elites and social structures in the fifteenth- and sixteenth-century Campine area*. doctoraatsthesis, Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 2018.
- Van Parijs, Siska. „Verstedelijking verarmt fauna.” *Natural Sciences*. 15 Januari 2020. <https://www.naturalsciences.be/nl/news/item/18570> (geopend Januari 4, 2021).
- van Rooden, Daphne, en Ank Zegwaard. „Educatie onder leiding van Maks.” *Zeldzaam huisdier* (Stichting Zeldzame Huisdierrassen), 2009: 18-19.
- Van Swieten Kunstobjecten. 2021. http://www.vanswietenkunstobjecten.nl/schapen_7.html (geopend Juli 23, 2021).
- Vandervelde, Jos, en Alexander Dumarey. *Op reis met de meesters: de laatste keer dat het stil was in Genk*. VRT. 18 Mei 2019. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/05/15/op-reis-met-vlaamse-meesters-de-laatste-keer-dat-het-stil-was-i/> (geopend Juli 28, 2021).
- Vandurmen, Inge. *Beeldbank Onroerend Erfgoed*. 23 Augustus 2012. <https://id.erfgoed.net/afbeeldingen/220114> (geopend Juli 23, 2021).
- Vandyck, Peter. „Fotoreportage Mombeekvallei.” Hasselt, 26 Januari 2020.
- . „Fotoreportage Normandië.” Frankrijk, 2 Augustus 2017.
- Vandyck, Peter, geïnterviewd door Kathleen De Clercq. *Praktische ondersteuning van VVOG aan gemeenten in hun groenbeleid* (30 November 2020).
- Vandyck, Peter, en Kathleen De Clercq. „Fotocollectie familie Vandyck-De Clercq.” 1996-2021. VDAB. *Knelpuntenberoeven in Vlaanderen - 2020*. VDAB, 2020.
- Veritasium. *De wetenschap van zes graden van verwijdering*. 26 Augustus 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=TcxZSmzPw8k> (geopend Juli 21, 2021).
- Verlé, Lieke. „Schapen steeds vaker in stadsbeeld als ecologische maaimachines.” *MO*, 16 Juni 2019: <https://www.mo.be/reportage/schapen-steeds-vaker-in-stadsbeeld-als-ecologische-maaimachines>.
- Vilt. *Ruim helpt van lamsvlees in winkelrekken is halal*. 16 Maart 2010. <https://vilt.be/nl/nieuws/ruim-helpt-van-lamsvlees-in-winkelrekken-is-halal> (geopend Juli 25, 2021).
- Visit Limburg. *Fietsen*. 2021. <https://www.visitlimburg.be/nl/fietsen> (geopend Juli 24, 2021).
- . *Matteo Simoni promoot vakantie in Limburg*. 2 Juni 2020. <https://www.visitlimburg.be/nl/pers/persbericht-matteo-simoni-promoot-vakantie-in-limburg> (geopend Juni 12, 2021).
- . *Overnachten Tranendreef*. sd. <https://www.visitlimburg.be/nl/overnachten/tranendreef> (geopend Juni 2, 2021).
- . *Zoek je verblijf*. 2021. <https://www.visitlimburg.be/nl/zoek-je-verblijf> (geopend Juli 2021).

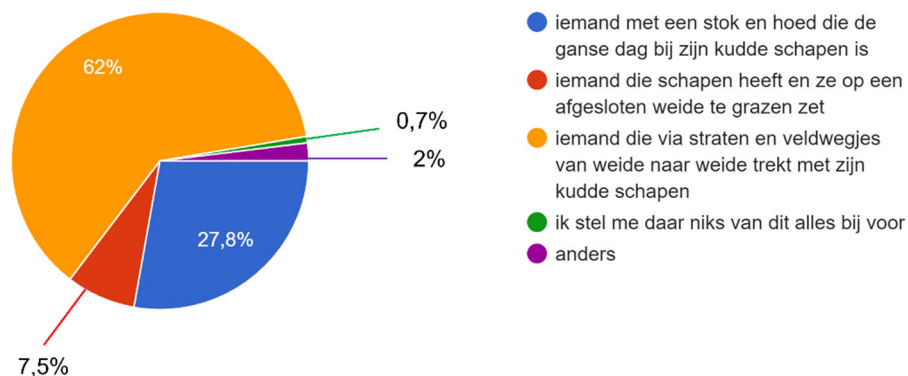
- Vlaamse Land Maatschappij. *Landschapsparken*. 2021. <https://www.vlm.be/nl/themas/platteland/plattelandsthemas/landschapsparken/Paginas/default.aspx> (geopend Juli 2, 2021).
- Vlaamse Schapenhouderij. „Nieuwsbrief 8.” *Het schaap, partner op het platteland voor landschaps- en natuurbeheer*. Vol. 9. Rumbeke, November 2016.
- Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie. *Borgloon koopt stoomstroopfabriek, nieuwsbrief 3*. 2006. <http://www.vvia.be/publicaties/e-nwsbrf/en200603.htm#borgloon> (geopend 2021).
- Vlaanderen. *Biolandbouw in Vlaanderen*. 2021. <https://www.vlaanderen.be/biolandbouw-in-vlaanderen> (geopend Juli 2021).
- . *Natura 2000 Vlaanderen*. 2021. <https://natura2000.vlaanderen.be/> (geopend Maart 2021).
- Vranckx, F. „600 schapen van Maasland naar Brussel.” *Het Belang van Limburg*, 1 September 2010.
- VRT. *Dingen die je nog niet wist over tik tak*. 14 November 2019. <https://www.vrt.be/nl/over-de-vrt/nieuws/2019/10/29/5-dingen-die-je-niet-wist-over-tik-tak/> (geopend Juli 25, 2021).
- Wallis de Vries, Michiel. „Begrazing en dagvlinders: op zoek naar de juiste balans.” *Vlinders*, 1 2004: 8-11.
- Wellens, Jeroen. *Het Mekkertje*. 2021. <https://www.facebook.com/hetmekkertje> (geopend Juni 28, 2021).
- . *Jeroen Wellens*. 2021. <https://www.facebook.com/jeroen.wellens.9> (geopend Juni 28, 2021).
- Wijngaardhof. *De troeven van 't Wijngaardhof*. 2019. <https://wijngaardhof.be/de-troeven-van-t-wijngaardhof/> (geopend Juli 24, 2021).
- Wilson, Edward Osborne. *Biophilia - The Human Band with Other Species*. Harvard: Harvard University Press, 1984.
- Wittenberg, Dick. *Prikkeldraad: een geschiedenis van goed en kwaad*. Amsterdam: Atlas Contact, 2015.
- Yarham, Robert, en David Robinson. *Lees het landschap*. Utrecht: Tirion Natuur, 2011.
- Zullaert, Jos. *Gemeentelijk verkeersbeleid, ervaringen uit de praktijk, oriëntaties voor de toekomst*. Leuven: Garant, 1993.

10 Bijlagen

10.1 Bijlage 1: enquête 'Herders en schapen'

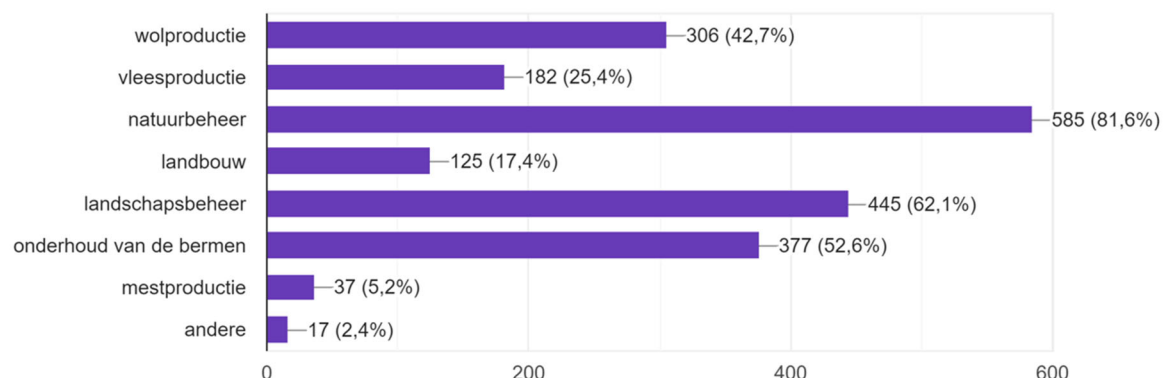
Als je mij vraagt, 'Wat is je ideaalbeeld bij het woord "herder"?', dan denk ik aan...

716 antwoorden

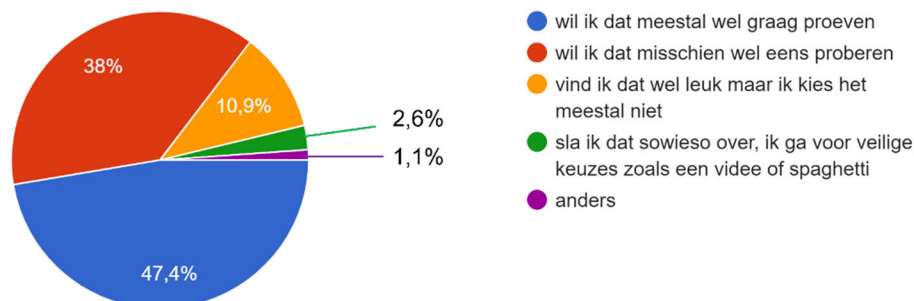
Schapen en herders in Limburg dat heeft voor mij te maken met.... (Duid alles aan waar het volgens jou mee te maken heeft)

717 antwoorden

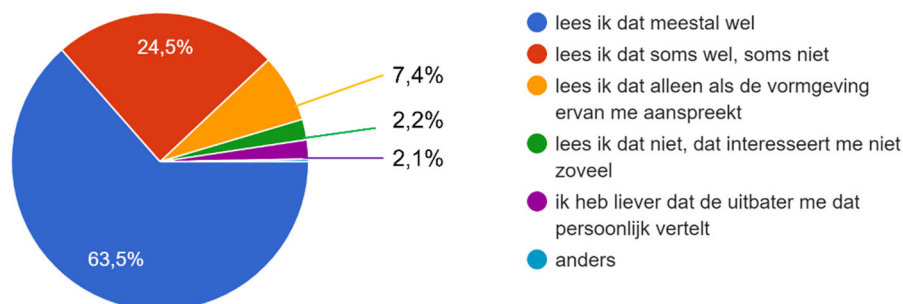
Als ik ergens in een landelijke omgeving in een brasserie of restaurant een gerecht met streekproducten zie staan dan

718 antwoorden

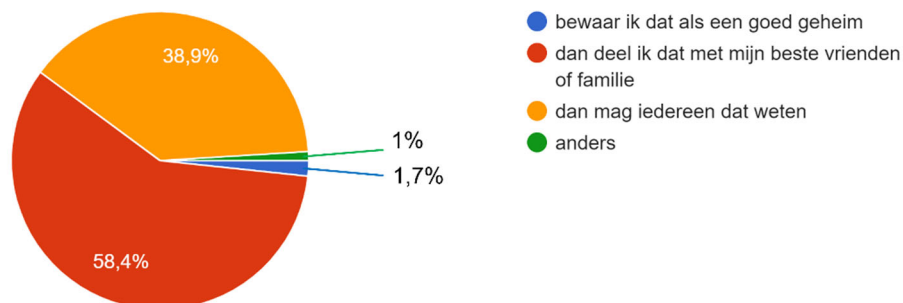
Als ik naar een brasserie of café ga en er staat op de menukaart of ergens op een informatiebordje of op de website, informatie over de geschiedenis van die zaak dan

718 antwoorden

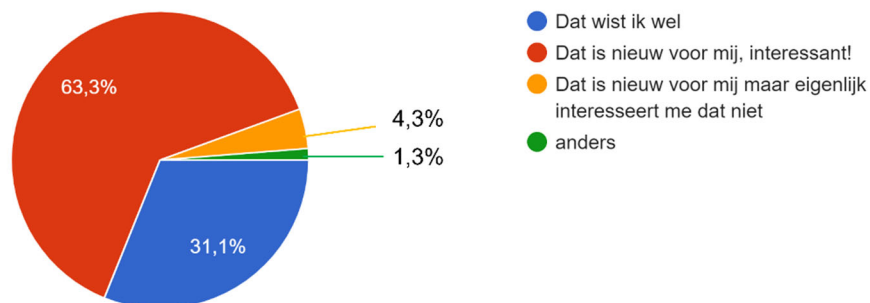
Als ik ergens in mijn buurt een heel bijzondere dus exclusieve en niet te toeristische activiteit meemaak of ik ontdek een plaats die geen van mijn v...s doen of hier wil ik nog wel eens komen', dan....

717 antwoorden

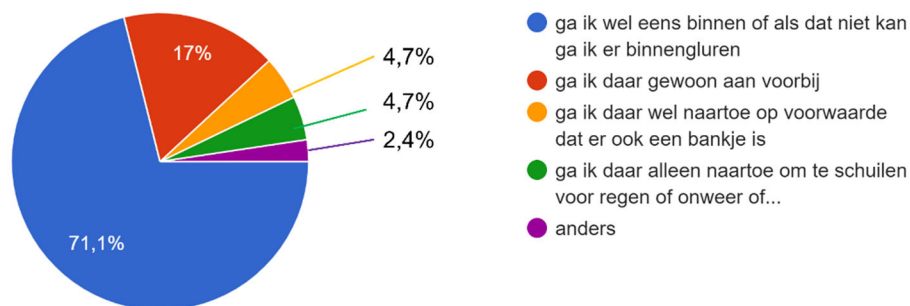
Kapelletjes, hagen tussen een weide en een straat en holle wegen houden verband met hoe de herders tot ongeveer 1950 van weide naar weide trokken, gewoon over straat.

717 antwoorden

Als ik ergens voor het eerst ga fietsen of wandelen in een landelijke omgeving en ik kom voorbij een kapelletje dan...

716 antwoorden

Als een herder voorbij mijn huis zou trekken en zijn schapen laten keutels vallen op straat (wat niet zoveel gebeurt overigens) dan

715 antwoorden

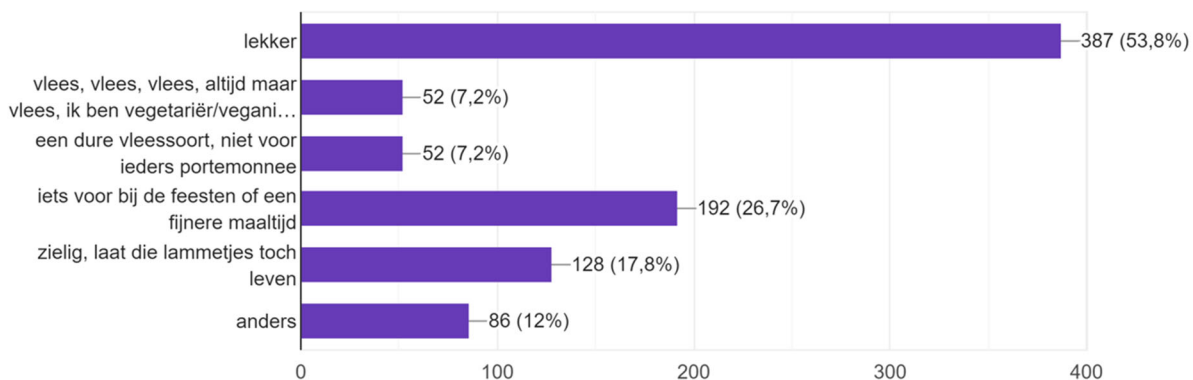
Als ik ergens op vakantie ben vb. in Zuid-Frankrijk en er is een schaapscheerdersfestival in het dorp dan

716 antwoorden

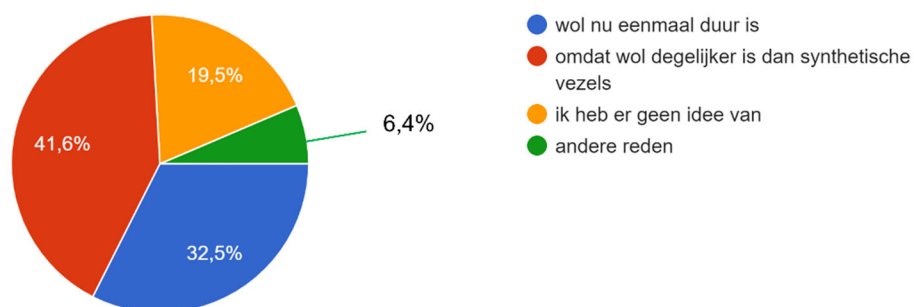
Lamsvlees is... Duid alle vakjes aan die voor jou van toepassing zijn

719 antwoorden

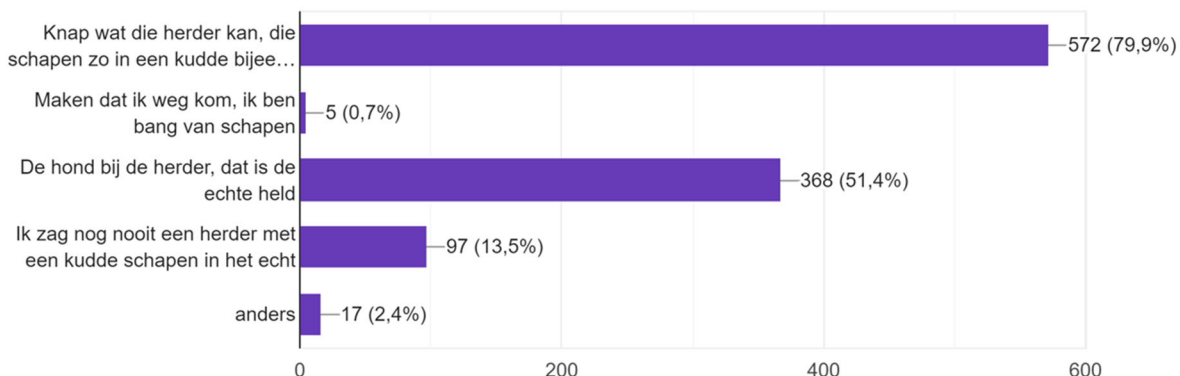
Een wollen trui is duurder dan een trui van synthetische vezels omdat

718 antwoorden

Als ik een herder met een kudde schapen zie dan denk ik daar zo over: (Duid alle vakjes aan van de uitspraken waar je achter staat)

716 antwoorden

Als een herder in je straat zou voorbijkomen met een kudde van 100 schapen, onderweg naar een volgende weide dan ...

718 antwoorden

